नं० १८८-क-१
च

सिद्धान्तसुधानिधिः

सप्तमोऽध्यायः

पत्राणि ५३

६६-क-१

सप्तमाध्याय पर

नं०१८८/घ - क १ सिद्धान्तसुधानिधिः
सप्तमोऽध्यायः

पत्राणि: ५३/७६ ग - १

सि॰ सू॰ १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ युवोरनाकौ ॥ युवु इत्येतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक इत्येतावादेशौ स्तः भवनं नन्दुति
ल्युट् नन्दनः नन्दिग्रहेति ल्युः कारणं ण्यासेति युच् श्राद्धकरणः श्राद्धमभोगेति खुञ् सायन्तनं सायंचिरमिति ट्युट्यु
लौ कारकः ण्वुल्तृचाविति ण्वुल् इक्षुभक्षिका पर्यायार्हर्णोति ण्वुच् रजकः शिल्पिनीति ष्वुन् काकोलूकिका ।
द्वंद्वाद्वुन्वैरेति वुन् शारीरहणकः शरीरहणादिभ्यो वुञ् ... स्यादेतत् युवोः प्रत्ययत्वसकण्लाभः अङ्गा-
स्येत्यधिकारात् अथ युवुशब्दात् अङ्गसंज्ञेति व्याख्येयं न च सर्वादेशत्वापत्तिः निर्दिश्यमानस्येति न्यायात् नन्दनाकारिके
मादौ च यस्य लक्षणेनाङ्गसंज्ञायाः स्वलभत्वात् नैवं नन्दनमित्यत्र मादौ नस्याद्विभक्तेर्लिकाले लोपात् न च तत्रापि समासा-
न्तविभक्तिमाश्रित्यादेशप्रवृत्तिः समासात् प्रत्ययस्य युवुशब्दात् प्रत्ययत्वेनागमत्वात् अयोगसंबन्धिनोर्युवोरिति व्याख्ये-
यं यत्र तत्र स्थितयोः स्थितयोर्लाभात् मैवं नन्दनदर्शीमादौ तथाप्यनिर्वाहात् समासान्तविभक्तेरपि तत्र लुक्कालत्वा-
त्वात् मैवं प्रत्ययपरे यत्सर्वं स्वकार्यं तत्रैव न लभन्ते इति निषेधप्रवृत्तिः इत्यादेशयोः प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् तत्रापि प्रत्य-
यलक्षणेनाङ्गस्य यद्वा अङ्गसंज्ञायाति मित्तयोर्युवु इति व्याख्येय अतत्स्थयोः प्रत्ययत्वलाभः नन्वु केयुः प्रांशुरित्यादा-
वतिप्रसङ्गः न चात्रानुनासिकपरयोस्तयोर्ग्रहणमिति वाच्यं नन्दन इत्यादौ तयोरनुनासिकस्ताभ्यां परत्वाभावात् य-
दि त्वनुनासिकः परो ययोरिति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः अस्ति चानयोरुकारद्वयोरवयवो ऽनुनासिकः इति ज्ञातानुनासिकाः पा-
णिनीया इति सिद्धान्तादिति कल्प्यते तर्हि तस्यापदेशे जानुनासिकत्वात् संज्ञायां नन्दनाकारिकेत्यादावुगिल्लक्षणे ङीपि उ-
मागमः स्यात् एवं ट्विदु सिदु इत्यादिधात्ववयववकारस्याप्यनुनासिकत्वादवयवत्वात् तस्याप्यकादेशः स्यात् अथ युनः
षित्वं युलक्षितं च युवोरुगित्कार्यं न भवतीत्यत्र ज्ञापकं अन्यथा उगित्वादेव ङीप्सत्त्वात् षित्करणं व्यर्थं स्यादिति चेन्मैवं उगितश्च ङीपोः
सिद्धावपि स्वरतद्यत्वात् स्वरे च तयोर्भेदात् षित्स्वरश्चानुपसर्जनादेव ङीविधिमनपेक्ष्यत्वात् उगिल्लक्षणस्य ङीपः स्वरस्य

र्नेनादपि विधानात् अथ षष्ठ्या गोमतीत्यादौ परस्य वचनविहारेण सावकाशयोः ष्ठुङीपोर्नैदन इत्यादौ पुगापत्तेः संयोगे विप्रति
षेधाहावेव न च ङीप्यपवपरत्वाद्दापत्तिः ङीप्प्रकरणाननुवृत्तये विधानाभ्युपगमात् मैवं सूत्रविपर्यासापत्तेः अथ उगित
श्चेत्यत्राङ्गग्रहणं विनानुवर्तनीयं अकारान्तान्तउगितश्चेति विग्रहः न च गोमतीत्यादौ ङीपो नापत्तिरेकवाक्यतया ङीपो विधा
यकाभावादिति वाच्यं वाक्यभेदेन व्याख्यानात् उगितो ङीविग्रहः अकारान्तभिन्नेउगिति सङ्गतेः एवं च टाब्वीप्सत्राट
ग्रहणमपि न कर्तव्यमतएवमैवसिद्धेरिति लाघवं अत उगितश्चेत्यनयोः अतग्रहणनिवृत्तेः न च तथापि विप्रतिषेधाच्चटाबो
बलीयस्त्वमिति वार्तिकात्रपपत्तिस्तादवस्थ्यं एवं विप्रतिषेधाभिप्रायेणतत्प्रवृत्तेः विप्रतिषेधशास्त्रे परग्रहणं सूत्रवाचि
त्वात् नापि दिव्युसिव्युङ्‌स्यादावकारादेशापत्तिः अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया समाधानात् एवं नैदनेत्यादौ ङीपत्वापत्तिः
न चतुमापन्नि रपरित्वे वैनिवाच्यं उगिदचामित्यंतेकल्लङ्‌स्याधिकस्यारम्भत्वात् कल्तस्यउगितो नुम्निषेधे नैदनादौ
नदनापत्तेः नैवं गोरवं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया गोमतीत्यादौ ङीवारणाय
तत्र कल्यग्रहणसावश्यकत्वात् मैवं विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति परिभाषयैव गोमतीत्यादौ नुमो नापत्तेः तद
र्थं तत्र कल्यग्रहणस्यानपेक्षितत्वात् नैदनादौ तद्वारणार्थमेव तत्र कल्यग्रहणे नुमः प्रतिषेधार्थं मेवा गोरवस्य उक्तत्व
त्वात् न च नपुंसकस्य झलचः इत्येतस्मादनंतरं उगिदचामिति सूत्रं पठितव्यात तत्र कल्यग्रहणमनुवर्त्य नैदनादौ नुमापत्तिः
परिहार्येति वाच्यं सूत्रविपर्यासापत्तेः न तु नपुंसकस्येति योगं विभज्य कल इति उभयत्रापि नपायात्वेयं कलतस्य उ
गितः कलंतस्य नपुंसकस्य चेति योगद्वयार्थः ततः अच इति कल इति निवृत्तं च वर्तते इत्यनुवर्तते अजंतस्य नपुंसक
स्य नुम्स्यादिति तदर्थः अतो नैदनादौ न नुमापत्तिरिति चेत्सत्यं तथापि शान्तनितेत्यादौ अनुपेतिनिरं हृस्वत्वेन स्यात्
उगितश्चेति हृस्वविकल्पप्रसंगात् न तु उगितः प्रत्ययान्तदीतदंतस्य दान्तादि वाहृस्वयथं कदाप्यभावापि उगितो।

सि॰
सु॰
२

विहितायानद्यर्थे नोदाहृतः अजितः इत्येवं विहितायानदीति व्याख्यानात् याननीमाद्यौ द्विहल्ग्रहणमात्र दीर्घ इति ड़ी
मेवं तया सति भोगवतितरेस्यत्र ह्रस्वविकल्पप्रसंगात् उगितोयाविहितार्थेत्र शर्वोतापत्तेः परिहारात् तस्मादत्र
स्थानिनोऽर्थवत्त्वमितिमास्तेऽच्यते सिद्धंतपुवोरनुनासिकत्वात् उकारात्रुवंयोपलेहितयोरनुनासिकयोर्यकारा
वकारयोरादेशविधाने सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन यणांद्वैविध्यात् यत्रसादेशेनयेनित्तत्रनिरनुनासि
कावेवयकारवकारावेवोध्यावितिनकश्चिद्दोषः अथविभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणमितिपरिभाषाप्रयोजनान्त
रमले तथाहि श्रुतीर्थ्युवतीःपश्येत्यत्रनसंप्रसारणं गोमतीमाहोनदनम् अत्र डहीत्यत्रनाम् सपयोसवत्रपर्यायसप्त
भ्रष्टामिमालंमुखेसीत्यत्रनाः स्त्रहस्वोरुमादोनाः नहणोवे भवतिभवतिश्रवणबतीमगनगोलं अत्रवदंतिगोमती
मुदाहरणामयुक्तं उगिदितिप्रातिपदिकमात्रग्रहणेनभवतीस्यगितस्येतिसूत्रेभाष्यकृतैवोक्तत्वात् नवसर्वनाम
स्थानेपरेउगितदंतस्यप्रातिपदिकात्स्यानसंभवतीतितदपिप्रातिपदिकग्रहणमेवेतिवाच्यं अणोसहनिष्कि
प्यणंतप्रकृतिकग्रंतापत्तेः अणंतस्यप्रातिपदिकत्वनियमात् नचद्यबहुतिकातस्यवाधइतिवाच्यं मध्येप
वादस्यायेनतत्राभिकाभ्यदुस्रणाप्रमेवतस्यवाधकत्वात् नचसर्वनामद्विनामस्तातत्रापिविभक्तौलिंगविशिष्टप
रिभाषोल्लेखाभुपतेःस्ववेनयोःसमासविधानेनतस्यापिविभक्तिकायेस्वस्यदुर्वारत्वात् अथेदंवक्तव्यं उगिदचामि
त्यत्रप्रातिपदिकग्रहणानपायात्कथंवलिंगविशिष्टपरिभाषायाःप्रवृत्तिः सर्वत्रोगिद्ग्रहणेप्रातिपदिकग्रहणेनास्ती
त्यस्यभाष्यकृताऽनुक्तत्वात् प्रत्ययग्रहणेयत्कलग्रहणमेवाशंकितत्वात् विभक्ताविति निषेधेनसमाधानाय॥
अत्र्यनेर्यानीपिषः कफलवेत्तुलं त्रोमस्यपादीनां॥ फकारादिवत्प्रहयोःकारउच्चारणार्थः पंचमेसूत्रेनमात्रस्यनिर्देशाः
अतःपस्मादिभूतानांफादीनांपंचानांक्रमेणआयनन्एय्ईन्ईय्इय्आदेशाःस्युः यकारस्यतत्संज्ञा उच्चारणस्या २

१ प्रत्यग्रहणमितिनिषेधइतिवाच्यं श्रुवत्यतिःकन्मारश्रमणोमादवपितन्त्यत्रप्राप्तः विशिष्टः ग्रहक ८५
लिंगविशिष्ट ८

मर्थात् यथासंख्यमनिष्टेऽर्थेऽनेकाक्षरस्यापि तया नचानित्यत्वमर्थेऽवे फिनोतिकरणवैयर्थ्यात्,, मा वा क्षरतिहितः,, गार्ग्यायणी ।
,,फक्कसंकृतात् ,, मा कृकेयः फलानचेः फलीनः पितृष्वसृक्षणे पैतृष्वसीयः तवायः त्वत्रियः अथ फकारादीनामयथा
नामायुदात्तत्वेहृतेकं तत्नमात्रस्यानिकस्यादेशा अंतरतमात् स्वरकापवमाप्नुवंतीति सर्वत्रांत्योदात्तत्वमेव स्यात् मैवं
वादीनां केषांचिच्चित्करणेन उपदेशावस्थायामेवोकारादेशो भवतीति ज्ञापनात् तथा मत्स्यायनादीनामादेशानामाद्यु
दात्तत्वप्रसंगेऽतिदात्तार्थस्य चित्करणस्य सार्थक्यात् स्थानिमात्रुदात्तत्वप्रहृयमनेनरमादेशप्रवृत्तौत इदं वैयर्थ्यात्
उकरीत्येवांतोदात्तसिद्धेः तदुक्तं ध्यायनादिषु पदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति अकृत एवायु ... नेउकारादेशो भवतीत्य
र्थः स्यादेतत् शेषवेशादयस्यादीनामौणादिकप्रत्ययादिभूतानामपि वोदीनाम् कादेशप्रसंगः मैवं रुतेरीयङ् वचनेन
धातुप्रत्ययानामेतदादेशाभावस्य ज्ञाप्यत्वात् अथयाकङ् मेवाविदध्यात् न च कङोविधानेवैलायार्थधातुकत्वात्
नादिडागमाप्तौ कस्य प्रत्ययादित्वाभावादादेशो न स्यादिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यं अनंतरगत्वादादेशस्यैव प्रवृ
त्तेः उपदेशिवद्वचनस्यानंतरमेवोक्तत्वात् अशुमतिपदेऽत्र प्रसंगस्यैवाभावात् ॥ फोतः ॥ अप्रत्ययावयवस्य फस्यो
तादेशः स्यात् स्थानिमादेशो वा कार उच्चारणार्थः नवादेशो ह्यसंतः अप्रत्ययात कारस्येत्संज्ञाप्रसक्तिः स्वरितसप्तयो ।
जनत्वसंभवादिति वाच्यं तिनिरितिमितिस्य प्रत्ययमात्रविषयकत्वात् प्रयोजनाभावाद्देवनकारस्येत्संज्ञाविरहात्
अप्रत्ययमतयैकदेशादेशात्वेन प्रत्ययत्वाभावात् भवति एवं सूत्रान्तप्रग्रहणमत्रवर्तते तेन उञ्छमादिष्वाल्पव
यवफकारस्यनादेशः आदिग्रहणेनानिवृत्तेक्काविदेकदेशस्याप्यनुवृत्तिस्वीकारात् अन्यथाऽप्रायणेत्यादौ लोऽसा ।
दाविमाडागमेकस्य प्रत्ययादित्वाभावादादेशानुपपत्तेः भाष्येऽपतस्येत्यविभक्तिकनिर्देशेनस्य प्रकृपदमेवेतृकम्
नत्वेवंस्त्रगस्यानकारांतत्वात् आत्मनेपदेष्वनत इतिकस्मात्सवः स्यान्तादेशः मैवं अनकारांतादंतस्येत्यः अ

निषयइतिवाक

मपत्तद्रवपस्यकृस्येति[illegible]पततरोबेपिपरत्वस्यकृ विशेषणत्वेतदभावात् ग्रा[illegible]ष्टस्यपावयववेनाऽवयवायकत
यायमयस्यपयोरुक्तं यागाव्यवत्वेपिकृकारस्यतस्मात्पर[illegible]त्वाभावात् नत्वेवं वृद्धिकृतेतेनव्यवधानात्क्केग्तेइमयाद्या
वोनस्यात् त्रुद्धेतिवकारपरित्वात्रज्ञावस्थापितत्सेनियोगेनविधानेसूत्रभेदः इतियोगविभागस्यशीर्षच्छेदस्यय
पाद्य[illegible]वंविधायत्रुद्धेतित्रुद्धोविधानेनसूत्रभेदः अत्रावप[illegible]त्रुहोत्रुपपत्तिः त्रुटपदेसूत्रस्यादेशप्रसंगश्चेतिचेन्मैवं।
तत्रशीर्षच्छेदस्यानित्रुटिति श्रद्धादेशस्यैवत्रुडागमविधानमितिवक्ष्यमाणत्वात् ननुसिद्धेप्रमयावयवस्येतिव्या
ख्यानं केचित्प्रमयाद्देकस्येतिमाथवादिसम्मतव्याख्यानेपिनदोषः नचशायांतेइत्यत्रादिकृतेकस्यप्रमयादित्वा
भावादादेशानुपपत्तिः आगमेकृतेतत्सहितस्यप्रमयत्वेपिकेवलस्यापिप्रमयत्वानपायात् अमथाअगीदपय
तीसत्रप्रकिकृतेतदाप्रइत्यस्यैवधात्वेनतथा[illegible]दाइत्यस्येतित्रुसंज्ञानापत्तेः युक्तिसाम्यात् नचतत्रदाइत्यस्यैसंज्ञा
यांगुणविशिष्टस्यापितद्रूपत्वेनग्रहणं यदागमाइतिन्यायादितिवाच्यं तथापिकार्यकालपक्षेदोषसंभवात्।
नचभूयास्तामित्यादौधातोरादिकृतेनामित्यस्यापिप्रमयत्वेवत्वादिनादिशगमापत्तिः अनागमस्यइविधानात्तथा
त्वेतत्स्यावागत्वाभावात् नचभवानिभविष्यामीत्यादिवनदादिग्रहणानंदतस्याप्यागमत्वेतिवाच्यं प्रमयावयवि
कपूर्वभागस्यैवतद्विधानात् यास्तुद्विशिष्टस्यापिप्रमयत्वपानदवधिकपूर्वभागस्यैवतथात्वात् शावादीनांतस्वं
[illegible]तयानिउपवत्वाभावेनतिरवधिकपूर्वभागत्वसंभवात् नचमवृडकरोत्तानामस्यापिप्रमयत्वा
तदपेत्वयायास्यइत्तस्यपूर्वत्वानयापइतिवाच्यं प्रमयावयवस्याव्यवधित्वानिरूपकांतभावात् नतस्मिन्नागप्र।
मात्माभावात् नचलविकीर्पेस्यत्वावस्यायामेवसी[illegible]दिकृतेतेनतोलस्यइडादेशोसीयमस्यप्रमयत्वादाद्युदात्तत्वं
ईकारस्यातनत्विरादेशस्याकारस्यमाशंकस्वरविधावाप्रमानामविधमानवत्वाद्द्वक्रमआद्युदात्तस्येतिहेग्रेभा

येननित्युक्तस्यापिप्रत्ययेनेनुतेहृयर्थं अकारोदात्तत्वस्यतद्व्यतिरेकेपिसिद्धिरितिवाच्यं प्रत्ययविधौ हस्यापिप्रत्ययत्व
प्रसङ्गात्वानालिकस्यैकारोदात्तस्यनिवृत्त्यर्थं तस्यार्थवत्त्वात् अतएवकैयटेनोक्तं अनागमकानां सागमका आदेशा
इतितुविनित्वस्याप्रार्थं अमुक्तं मक्षि यादृशायांतावागमानामभावएवेति अनेनैव आगमरहितस्यापिप्रत्ययत्वा
दित्वाभावात् अवयवावयविभावस्यभेदनिबंधनत्वात् इत्याहुः इदंतु चिंत्यं क्तेः क्विडि. निपातेइट्टिकृतेकस्यच
प्रत्ययादित्वाभावादिष्टप्रदेशानप्राप्तौ नोत्यादेशो निमः शुद्धुलादौ त्वदिकृते प्रवोदितमनादेशो न स्यात् इत्यादिमा
भावात्रिकंग्रंथविरोधोऽत्रदुर्वार इति ॥ अदभ्यस्तात् अभ्यस्तात्परस्यझकारस्यादिरादेशः स्यात् जुह्वति पूर्वस्यापवा
दः ॥ आत्मनेपदेष्वनतः ॥ अनतइत्यंगविशेषणं तेनेतदंतविधिः अनकारांतादंगात्परस्यात्मनेपदस्थस्यझस्यअदा
देशः स्यात् कुर्वते आत्मनेपदेष्विति किं कुर्वंति अनतः किं च्यवते नित्यत्वात् पिठौते प्रागस्याःकारांतात्प
रत्वान्नित्यत्वादेशापवादस्यात् अनकारांतेनांगस्यविशेषणात् प्रत्ययांगेनेश्यवाझोदादेशो माभूदित्येतदर्थं अंगांगात्
नेतदात्मनेपदे आदस्तिऽवयवकेनाः अवयवायकत्वात् झकारस्यआदाववहितत्वात्संगास्परः आदेवंजनेश
सननवयवत्वात् अनादेशास्वभवत्येवतद्वितीयापंचमी निर्देशाभावेनतस्मादित्यत्र न स्येतेतदग्रहणे ॥ शीङो रुट् ॥
शीङः परस्य झादेशस्याऽतो रुडागमः स्यात् शेरते अत्र यद्विकसैवागमो रुडितिव्याख्योयेनेनतद्रूपकटोक्तवचनात् झस्य
इदेशोनस्यात् ननुवकारमधिकंपठित्वारुडस्तनियोगेनाटादेशविधाने यद्वा शीङः इति योगविभागः शीङः प
रस्यझस्य अत् स्यात् ततो रुट् शीङः इत्यनुवर्तते शीङः परस्यातो रुडितिसिद्धं सत्यं गौरवापत्तेः तस्मादत्रअपत्यादिम
तोऽत्रस्यमनुवर्त्य शीङः इतिपंचम्याः षष्ठीतिप्रथमायाः षष्ठीत्वप्रकल्पनात् शीङः परस्यातो रुट् इतिव्याख्यायापाद्वोनव
मैवाय मागमइतिपुक्तं शीङः इत्यत्र वंधनिर्देशो यद्रुः त्वप्याहृत्यर्थः ॥ वेत्तेर्विभाषा ॥ वेत्तेःपरस्यातो रुड्वा संविद्रते ॥
अस्य

दै॰ सि॰ सू॰ ४

संचिरते विरहाते सर्वे निरके मारिनात्मनेपदं ॥ बहुलं बहुदोषि ॥ हरागमः स्यात् देवाश्रइह श्रहस्ते मयर्थः लोप
स्तत्राकानेपदे विति तलोपः श्रद्ध श्रम स्यके तवः हशोरितिवातदेवे रइ॰ मधम पुरुष बहुवचन तस्ले वात्येन इ
तमपुरुषैकवचनं आवातेश्रह श्रनिपवपादइतिमाधवः इतेनं गोपाश्रदृश्रमदश्च नुदहार्थः श्रदृशोऽहीतित्र
एगमवाहुलकामेनिकेचित् दृशोरग्वकव्रुतिभाष्यं ॥ श्रतो भिस ऐस् ॥ श्रकारांतातदंगात्परस्य भिस ऐस् स्यात् दे
वैः ननु हंहृद्भिस इत्यत्र परत्वात् बहुवचने झलीत्येत्वं प्राप्नोति पमात्रस्य भूत सर्वं गमोपपत्तेः मैवं पूर्वसन्निपातभाव
स्य कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वादेव पूर्वं प्रवृत्तेः तदुक्तं पूर्वं भिस ऐस्त्वाच्चेदत पेत्त्वं भविष्यति कृतपूर्वे मोत एवो
दैत्त्वनित्यत्वाच्चति ननु स्यात् इमेवानेव नच परदृष्टापत्तिः इमेवासिद्धोपेकारेवेयथा पत्तेः श्रमकेचित् निर्जरैसरि
तर्यश्रवणार्थमैसिति श्रन्ये त्वाहुः तत्र संनिपातपरिभाषया जरसादेशो न भवतीत्यनिसिद्धांतानेदंयुक्तम् किंतउ
च्चारणविशेषाभावात् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवेति ॥ नेदमदसोरकोः ॥ ककारहीनयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् एभिः
बहुवचने झलीत्येत्वं श्रमीभिः एतदिह बहुवचनइतीत्व श्रकोः किं इमकैः इम्यादीपस्य यथा स्यात् इदंत्वनप्रत्यय
नस्तदुग्रहणेन गृह्यते इति तापनार्थं श्रमयाऽकविशाहभेदात्मस्य भावात् श्रनन्तद्दयोपादानेगौरवात् इदमद
सोः कादिप्रवस्त्रणीये तत्र पूर्वैतासिद्धे नियमार्थे ककारवश्रामेवाभ्यांपरस्य भिसऐसिति तेन नतद्धितान्तानि
ति सिद्धं श्रमीभिरिति भाष्यं ॥ टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ श्रयांतात्रयः क्रमात्स्युः देवेन देवात् देवस्य श्रयभाष्ये नादे
शापवादिये यः बहुवचने झल्येत् गोस्वि तनश्राति वापइत्यत्र योगविभागः श्राङि च श्राङिपरेतपस्यात् तेन ह
सेणामादिपिते ॥ श्रापः सद्धुदोव ॥ श्रापपस्यातं श्रदोऽसिश्राङिच देवेहू देवयोः देवहूयान वामइहलिलोपापत्तिः ४
नकारेपरेयनोद्घ्वाविधानात् श्रन्यापकइत्यत्रश्रइतिनां तस्यनंत्रमकार्निर्देशः नकारश्रापिवेपरेऽस्यात् एवंऽसे

नैवे॰

रुविधानात् अनाप्यवस्थाग्रहइति तोतत्र नत्रसकनिर्देशः नकारो [illegible] रण्देवनत्वात् नचपरत्रूपापत्तिः प्र
कारैवपर्यापत्तेःइति पर्वेचनिर्मशसिननिर्जरसाद्विमाद्विरूपाणितिहिशेषाइपेह्वाणि ।। ङेर्यः अदन्तात्सर्वनामत
एकवचनस्ययादेशःस्यात् इत्वाय सपिबेतितिदोर्वः समेकवचनस्यनग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तस्यायात् ङेरा
प्रयाणीम्यइत्यत्रनत्वग्रहणान्नुव्याख्यानात इतिभाष्ये पक्षेनेतास्मिन्निति निर्दिष्टेइत्यादिलिंगाच्च सर्वनाम्नोङेः स्मि
न्नादेशोविधानाच्च अन्यथा सर्वनाम्नः स्मैइत्यनेनतस्यैवस्मैभावविधानापत्तेः नचविकल्पः सर्वनाम्नः स्मैस्मिनावि
सेवारंभापत्तेः तत्रङसेः स्मात्स्मिन्नेवमुक्तत्वात् सर्वनाम्नः स्मै अतः सर्वनाम्नोङेः इत्यस्यस्मैस्यात् एवापवादः सर्वस्मै अ
तःकिंभवते ङसिङसोः स्मात्स्मिनौ अतः सर्वनाम्नोरनयोरेतौस्तः सर्वस्मात् आद्ध्यप्रवादः सर्वस्मिन् ।। पू
र्वादिभ्योनवभ्योवा स्मात्स्मिनौवास्तः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन्पूर्वे इत्यादि ।। जसः शी अतःसर्वनाम्नोजसः
शीस्यात् सर्वे अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः ओङ आपः आवन्तादंगात्परस्यौङोकारविभक्तेःशीस्यात् रमे अप्यमाहि
तीयायोर्द्विवचनेरूपं अग्रत्वातिंकओकारोगृह्यतेविपौङिः इहोतेङिः आमावंगात्स्लिकोपश्चकारः सामान्यापेक्षः
एचावयवत्वेसिनङिः कार्येनेपूर्वासनकः सदाष्टः ङितेहि यावर्णनिर्देशमात्रेवर्णायस्यामत्रविधानतदादेवर्णस्या
यतेनङिः त्वण्देशेयानिर्देशोयथैवसूत्रेणवास्यात् अस्यार्थः ओङितिच्यानीअमासिद्धः औश्चाद्दृश्येवान्यथाठात्
तस्मात्स्मामाग्रहणार्थोङःकारश्चात्रसक्तौ योतश्चौदइतिवोक्तेः मतस्यैवग्रहणापत्तेः नचङिःत्वण्डापइत्यस्य
प्रसंगः ङितीतिकर्मधारयेणपस्मिन्विधिस्तदादावितिइत्सेतकङःकारादेवतद्विधानात् वर्णग्रहणेनग्रवंधप
रिभाषायाअग्रहतेअप्यदाप्तूर्वावायरीमाङ्पंङिःदेशः तत्रस्यात्त्रवंधे अनात्रकार्यमग्रहतिदिति नपुंसकात्त परस्यौ
ङःशीस्यात् वने ।। जश्शसोःशिः ।। नपुंसकादेनयोःशिःस्यात् वनानि नपुंसकस्यझलचः धेइत्यतोद्गंतस्यवाग्रत्र

नेने

१ सिं सं ५

वर्णयद्वानत्वाविशिष्टस्यू...त्वात्तद्वेषमेवीजाभावात् मेवं वनानि धनानि इत्या...हृस्वानापत्तेः द्वितीयसर्वेइत्यादे
राद्रुणोनसिद्धावपिनदुसकाबेमत्रहस्वमेवाग्रहणेनावगुणीजनजनीइत्यादौदीर्घश्रवणापत्तेः॥ अष्टाभ्यऔश्॥ कृ
ताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौशस्यात् अष्टौ परमाष्टौ अत्रवार्तिकं औशभावस्तत्कतत्वषड्भ्यो लुगेवं प्रसज्यते।
अपवादोयस्य विषयेयोवात्तस्मादनेनतरः आत्वंयत्रनतत्रौशभवनयाथस्मयहः कृतः पुइति नरपदस्य मेतायाशोअ
त्रनरपदेऔशोविधेयः अस्मय्याअष्टौ प्रयायस्य अष्टइत्यस्माआत्यापत्तेः नवऔशापवत्तनत्वलुग्भविष्यतीतिवाच्यं अ
ष्टौइत्यत्राप्रापत्तेः नचतत्रलुगपवादऔशिति वाच्यं अष्टइत्यस्मापितत्वत्वात् इतिपाणिसिद्धान्तमाह यस्यविषय
इत्यादि षड्भ्यइतिलुकियामेप्राप्नुमाणएऔशात्तमेवबाधकोनतमुपेधात्ममातिपदिकयोरिमस्मापि एवंअनेनतस्य
तिस्यायोपिबाधः अयाष्टतिष्ठति अष्टपञ्चमाहवौशत्वंनकृतंइत्याशंक्याहात्वंयत्रेतिस्मादि अष्टाभ्यइतिकृतात्वनि
र्देशात् अस्मयाः छनइत्येवकृत्याहिस्यर्थः॥ षड्भ्योलुक्॥ षट्संज्ञकेभ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् पंचतिष्ठति पंचपश्यषट्तिष्ठ
तिषट्पश्य षड्भ्यइतिबहुवचननिर्देशः षडर्थसाधायामस्ताभार्थः तेनोपसर्जनत्वेन प्रियषषइत्यादि॥ स्वमोर्नपुं
सकात् क्लीबाद्गात्स्वमोर्लुक् यदेतद्मादेशस्यावसमापणत्वात् तदतिरिक्तविषयेपतत्यहूतिः वारिमधुइत्यादि ॥२
मद्रादिभ्यश्चेतिवक्तव्यं तद्ग्रहणात्कुलं अमयापवादात्महाघ्नेकृतेअम्भाव विषयेलुगयोगात् नचनिमोर्लुक्
अत्वेकृतेप्राप्त्यभावात् मद्राघत्वंबाधित्वानिमित्तत्वादेवतत्रस्वमोर्लुगितिकृवचनमनारभ्यम्॥ यस्मादित्यलक्षणान्।
रात्वानिमित्तविहृममेतेननदनिमि अत्वेहिनलुकोनिमित्तविघातकं किंतस्माव: अत्वस्यवत्वकिंकृतेमान्यभावात्
नत्वमेनेतियलयलक्षणानिषेधात् अतः परमपिद्वयोरनिमयोः परत्वात्नदायत्वेनतेनाम् भावेचतेनाप्लुणत्कुलमि
तिस्यात् अत्रभाष्यपदमपिलक्षनिमः॥ नपुंसकादतोऽमन्स्वमोरम्स्यात् अमिपूर्वः वनं धनं अमोपि...यानेलयता ५

ग्रा^

यत्नार्थं अत्र च देति मस् इत्येव के दोषः उक्तः सो मादेशे कृते सिद्धः अम्य पि शादेः परस्येति अकारस्य मकारे संयोगान्त लोपेन।
विभक्तेन्तमकारलोपे च सिद्धः न च संयोगान्तलोपो कृते शृतिपदे त्रुपपत्तिः पदहृद्यांतरेतानि वां हात् न च सपि।
वेति दीर्घापत्तिः संनिपातपरिभाषया समाधानात् दीर्घेपि संनिपातपरिभाषा प्रवृत्तेर्भाष्यादावंगीकृतत्वात् अति
न च शमिमस्य च अपि एकवचने संनिपातमायेन जरमादेशानुपपत्तानिष्टत्वात् द्वितीयेकवचने न लुकं वाधि
त्वा परत्वाज्जरसि कृते संनिपातमायेन लुगप्रसक्तान्तं रूपसील भ्यात् अमेन्त दीर्घान्तनपुंसकस्यासंभवात् परत्व च अ।
वारणार्थमिति तिनेर प्यभ्युपगमाद्दीर्घं सदुवारनमिति वक्ते दोषुक्तः इमाह्वः ॥ अद्रुवर्गादिभ्यः पंचभ्यः ॥ षष्ठ्यः स्त्रीवेभ्यः स
मोऽरष्ट्रादेशः स्यात् लकोपवादः कतरत् कतमत् इमादि सहरनपुंसकस्येति पठितत्वात् सर्वनाम्नामान स्वात्मसे।
त्वा यो टिविति टिलोपः अमत्ते वेमाश्रुके अमतम सवृत्त्यनज्ञुमननाद् मतमभिस्येव नत्वावत्न सामा मा मादिषु नतमत्तम
इमादिः षमादः अमतमभितिपाठस्ये व युक्तत्वात् ॥ नेतराच्छंदसि ॥ इतरं पकने रान्तर्वेत्रेति वक्तं संभार्षया मपोत्र
र्थः एकतरत् नपुंसकादेशो भ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशाविप्रतिषेधे न नपुंसकादेशानामवकाशः अयुष्म यु।
ष्मीन्नहृणि युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशानां नमहृत्वावात्मणः युवां आवां वा या त्वमौ एवं वयं वा आत्मणः ने ग्र
हेवावाल णक्तले युवामावांवावाग्रात्मणक्तले एवं वयं वा घात्मणक्तलानीत्यत्रा भयं संगे परत्वाद् युष्मदस्मदोर्वि
भक्त्यादेशाः न च तद्भूतत्वापत्तिः सकृद्गति न्यायात् ॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ न च मम न च म मोर्ङसीति क्रमेण म
पर्येतस्य तवम मावादेशोनग्रसिद्धे न समवादेशार्थं अलोन्त्यस्येति मकारस्याँश्कारेच वाणाणापरत्वे णा निर्वाहात्।
न चादेः परस्येति अकारस्यैवादेशः स्यात् न तु मसेति वाच्यं वैयर्थ्यापत्तेः अत्र सिद्धान्तः अर्थवत्तादेशो न पर्यवसिति
अस्यार्थः अकारस्य व वमविधाने यत्नान्तरं तस्य इमाद् तदभावे हि युष्मदस्मदोरनादेशोऽन्त्यलोप इत्यादेशा अनुकृष्मा

योवीत्यनेनाः जादय श्वविभक्तौ यत्नविषयत्वाच्छेषे लोपेन स्यात् आवयमनिमित्तेतरविभक्तेरेव तत्र शेषे।
सि॰ पदार्थत्वात् तथा च प्रयोजनमङ्गावादादेः परस्येत्यनेन त्वमौ बाधकाभावाद्रूपासिद्धिः स्यात् न च विभक्त्यवयवस्या १०
वृ॰ कारमात्रस्यादेशोऽपि विभक्तेरनादेशत्वमस्येति वाच्यं सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेनावयवद्वारा विभक्तेरेवादेशा
८ त् शेषं चैव स्यामादेशाभावविश्रामात् नैवं चक्रिप्रभृतीनां तिजायादेशानुपपत्तिरनर्थकत्वादिति वाच्यं वचन
६ सामर्थ्यात्तत्र तत्स्वीकारात् तस्मात्सर्वादेशार्थमेवाशित्वं ग्रयशेषे लोपो मलोप इति पदे ग्रशाः स्यादेशाः स्यात् ग्र
ग्राहुः ग्रग्रहणं परिभाषयात्र भावः तस्माद्ग्रागापिकारमात्रपरत्वात् ग्रगस्य च कार्यं तन्मात्रविषयकत्वस्वीकारे
त्वपरत्वेणग्रशिमादावकारान्तरशक्तिष्वाकारत्वपपवग्रशात न विकिंघत इति वाच्ये यं स्थापवादत्वेनाशोनाशंक्यं।
ग्रशादेशवृत्ति रनेयोरस्मात् कालेशेषेलोपाभावेन ग्रगस्यादेशत्वाभावान्नद्वयमस्ते: ङे ः प्रथमयोरम् ङक्तविप
रनेयोरम्सान्९ योङ्ः इति सविभक्तिकं प्रथमयोरिति निश्चयमाह्निनीयो भयपरे तम्भ्यमह्यं तेग्रहं युवां आवां यूयं वयम् त्वां मां युवां आ
वां शासि नन्वमेतद्वापकम् शसोन आभ्यां परस्य शसो नादेशः स्यात् ग्रमोपवादः आदेः परस्येति अकारमात्रस्याय
तस्य मे योगात् लोपः ग्रष्मान् अस्मान् नेत्यविभक्तिकं एवं स्वेनेशसोनेत्समादेशाय निषेधइति शंकायामाभाप्रकृ
त्वात् प्रथमं तत्वेन ग्रादेशत्वनिर्णयेन तदयोगात् स्त्रियां न ग्रमकेवग्रभ्यास्यत्वाद्ग्रालोः परस्य ग्रष्मात्स्मात्वा
ग्राल्लणाक्लानिपरेपमादेो तस्माङ्कुसोनः ग्रे सीतिनत्व मसकेरभावान्नदर्थं तत्वं विधीयते इति तत्रसिद्धांति
तम्मिस्यमदेतत् भ्यसोभ्यम् ग्र्यदस्मग्रोपरस्यभ्यसोभ्यम् ग्रभ्यमवास्यात् ग्रष्मभ्यं ग्रस्मभ्यं नत्वयभ्यमादेशः
ग्रभ्यमवा नायः शेषे लेपोमलोप इति पदे वहुवचने फलीमित्यनापतेः नोमयः शेषेलोपस्यादिलोपत्वमाश्रित्य रूपसि
द्धावपि देत्य निवृत्ति स्वरायत्तेः ग्रभ्यामोऽनुदात्तोभ्याम्नाविनत्रदात्तत्वात् नामि मेरमकारे कारस्योदात्तस्या।

लोपश्चस्वरात्समवर्णयोरेवानलोप इति विभक्त्यादानः स्यात् न च परस्परूपे बाधितात्सवर्णे दीर्घोपि तिरस्कारो दृष्टश्चा
मन्यादिति वाच्यं पत्वनिवृत्त्यात्स्वचरितार्थत्वात् मैवं आघेगमुत्वपरिभाषया समाधानात् द्वितीयेपि गुणस्य स
दोःपिटस्ववेशेणांतोदात्तत्वात् ॥ पंचम्यास्तत् गुणद्रस्मस्रो पंचम्याभ्यसोःस्यात् गुणात् अस्मत् ॥ एकवचनस्य ॥ आ
भ्यांपरस्य पंचम्येकवचनस्याःस्यात् तत मत् त्वमावेकवचनस्येति मपर्यंतस्य त्वमावादेशौ ॥ साम आकम् ॥ आ
भ्यांपरस्यामस्राकं स्यात् आदेशे दीर्घोपादानं सवर्णदीर्घार्थं समथापरस्यपापत्तेः अकारस्य पत्वनिवृत्त्यावरि
तार्थत्वात् युष्माकं अस्माकं शेषे लोपे त्यलोप इति पदे भाविनः सहोनि वृत्त्यर्थं सहदूनिर्देशाः तस्मामर्थात्
सहून भवतीति यावत् शेषे लोप इति लोप इति पलेव सहूहणामनुपयुक्तं पक्षे तेद्लेन तेन सहसमस्कैः तेद्त
इत्के साम्यग्रहणाय यासहीत स्यादेशा वचनादिति ननु सस्वदूनिर्देशयामर्थात् सहोः सहलावपि कृस्यातत्वा
ग्रहस्यात् अपवादनिर्गुक्तावुत्सर्गमहृत्याव शप्यकत्वात् मैवं आदेशावेलायां सहोनुपपस्याशे षे लोपानंतरं सम
स्मान स्य सहोनि वृत्तौ तासंघशाहकः सकारस्य विवादे तेन आकमो याद्शं सरूपं विहितं नादृशाप वादेशो
नतु न द्विलत्वणाइसय पर्यवसानादर्थाद्युटोप्यग्रहतिः स्याति निसकारग्रहणं आदेशे आगमाभाववैशि
ष्ट्या भार्थमिति यावत् लसानुशेषेन सह भावमात्रस्याः निषेधात् प्रवर्तमानं प्रतिलाक मति साकं प्रतिभा
१६ कोशं करणं सह भावमात्रविवक्षायां पत्रनत्यमकिंस्ते त्रैवेतत्यहूमापत्तेः उपसर्जनेवृत्तत्य सत्त्वभावाद्कत्
पात्रपपत्तेः आमश्चागमाभावविशिष्टस्याकं स्यादित्यर्थे तपत्र यस्यमसक्तिः सआगमो न भवतीत्येतावन्मात्र
सविवक्षितत्वात् तसिद्धिः केचित्तु तदर्थं सामइत्यत्र केवलोच्छाम् नेत्रेणानिर्दिष्टः तेन सर्वकेवलस्यामस्राक
मादेशाः प्रयास्तुहि स[illegible]त्यत्र ननुहिस्विष्टस्य पुनराकमादेशः उपसर्जनेत[illegible]य मसहृत्यैव पर्यवसानं सहस्मा

वेनसामर्थ्यंश्रयाः श ःइत्याहुः तन्न समस्तकारग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्यविरोधात् इत्यावाद्योपेक्ष्य यदपि त्रयोनि
हृत्यर्थे लोपेन नकारस्यापि सामर्थ्यमव निर्देश इति केचिदुक्तं तदपि गोरवादुपेक्ष्य नद्याख्या हुवर्धेण हृत्स्वान्ता
न्व रस्यैकाचमवश्यमेनुट् आकमग्र्यश्रयेणाहितेन प्रातिदेशम्रमकस्यपकावृत्वस्यवाधादित्यन्ये केचि
त्तु हृस्वान्तादृहितस्यामोनुडिति व्याख्यो नानन्तरापत्तिरित्याहुः तन्नैतमेव पद्मामित्यादौ स्यटः साधकाश्रूतया।
केषामित्यादौ परत्वान्नुडस्मसेगात् विषयचतरणामित्यादौ त्रुटो नापत्तेश्च न च विभक्ते रित्यत्र विभक्ताविति
विषयसप्तम्याश्रयणात् एवं मादेशस्ततो विभक्तिरिति हृस्वान्तादृहितत्वनिवां हृस्वनिवाच्य बहुव्रीहो नपुन
श्वेतिपदमपाणिनेः विभक्तौ परतस्त्वादिया नन्ववहिरंगत्वपाल्नयोरसिद्धत्वा नेति श्राकोसक्तमात् निर्जरसामि।
त्यादावपित्रापतेश्च आचार्यक्रियेवेतन्निवृत्तरोरविभक्ताव प्यादेशप्रसंगाच्च विभक्तिग्राह्येनत्वस्माव ग्रहणमाना
म्र भावात्॥ आम्ब्रेणोलः॥ आवंतात्परस्य नलश्चा इत्यादेशःस्यात् पपौ नवेषोपकादेशं बाधित्वा अनव।
काशत्वादौनं ततः परत्वादेकादेशःततः स्थानिवत्वात्हित्म् न च ग्रोकारपववितियः श्रापस्यान णलःकि
त्वाभावात्तेतालोपानुपपत्त्वातहृणेव रूपसिद्धेःसंमं दृतिहातेयानेलोपञ्चवणार्थत्वात् टटिरेदो नवतपानेकाच्
मातामग्नावश्यकत्वं श्रोकारेणापरणमामर्थ्यादेवपत्वेनदभावात् इतिहरदत्ताद्यः एतेनददिदेतिरूपंनिरस्तं।
ओत्वाभावेष्वामश्रावश्यकत्वात् नद्योभ्याततुः शिष्यमतरसं पपवंपचताहा पच पचताहाहि॥त्वान्तवृत्त्यादिस्व
रगुणःस्थात् स्यचनहृदिः ननु नेकालत्वेपिअपवादत्वात्॥ वैमपमंत्तादेशःस्यात् न च परत्वात्सवीदेशः उत्सर्गो
पवादयोरतल्यवलत्वात् सांस्यपतः॥ नमनमार्थपयाः नदादौ नच चरितार्थत्वात् अजंतगणवृद्धिप्रतिषेधार्थसं
प्रसारणार्थवति॥ न मिमस्यापि संभवात् इत्यादेशमावार्थवति॥ नमिति परिशेषवपितम शकत्वादित्यतिदेशोपपत्तेः।। ७

१८ सि. सं. ७

विरेः शान्तर्वं नः विरेः परस्य शारस्य सवर्णदीर्घत्वाभावात् विहृत्य विरन् अग्निनादि इत्यत्रो नवशब्दस्यालोपे अनुबन्धनी
यः असयावत्संशः सेयसा रणानित्य आसेवग्रहणात्स्यावतलिङ्गादेशस्यकस्योः सानुबन्धकत्वात् न च तत्रैव कथ्या
नुबन्धः परिमाणः प्रातिलोम्यात् निगृह्य नत्रसमासस्य कृत्स्नतामिति स्वकारान्तानां ग्रहणस्य प्रतिषेधविषयेऽविदि
तस्य प्रयोगात् किमस्य तद्धार्थस्य भावस्यकत्वात् प्रत्यं संहितपाणादेवस्य शब्दो नरे स्वकार प्रश्लेषेण सापि सानु
बन्धकत्वात् ककारस्य वानुबन्धपनीयस्य समवीजाभावात् ॥ समासेः नञ्सर्वेलोकालाप ॥ नञ् भिन्नं पदस्यार्थं तत्सर्वं पदे
समासे स्तो स्ववादेशः स्यात् अनन्तित्यपर्युदासात् तत्समस्ययमेव गृह्यते प्रभूय अनन्ति अभूत्वा अस्थायिति वि
परमकृत्वा अर्थवार्थप्रकारान्तरस्य प्रयुज्यते लालाकालकादिप्रतिषेधः ग्राहिप्रदत्त पीताकालकः अन्का
रहितकर्मादेः तदंतनिर्देशाद्वासिद्धं अग्न्यकोनत्वाभावान्नेमर्थः समासनिपातनाद्वा समासार्थसग्रहणस्य कर
देनिपातनस्यावश्यकत्वात्सवभावस्यापितेन सिद्धे इत्यर्थः अनन्तो वा परस्य ॥ नञ् भिन्नात्परस्मादेशः अस्यनाले
नादेः कस्मादपि परत्वाभावात् नयपातोर्नञ् भिन्नत्वात्ततः पंचत्वादापत्तिः समस्यग्रहणोपरिभाषयापातसहित
स्येवकार्यं परत्वोपादानात् मैवैवं कृत्स्नग्रहणोपरिभाषया परमकृत्स्नागमनस्य कृत्स्नेन स्याप्यपत्तिः नस्याद्धाप्रहत्वेः नव
विनिः गमकाभावः अनेन सर्वे इमस्य तत्रयानाव अस्य यानन्तो गतिकारकासमन्तरत्वाभावाद्यस्य सकेपयुंतसवेप।
र्थात् तदुक्तं किं नञ् प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकं यावतानि सर्वेनत्र भावोऽनभविष्यति प्रतिषेधात्तनानीयात्
कृत्स्नार्थेन हरणेन समस्यग्रहणोपावनावद्वचित्स इति अर्थवत्स्यवादेशोपात्तादेशोभ्यः सर्वमेवमवर्तते अधोनय
पिरित्वस्यपः इत्यनुयाहानादिन्यादिसमर्थयोगनन्तत्रैवोक्तम् ॥ कापि दृष्टमि ॥ समासे सर्वेणैवकदेशस्यापि सिद्धेः अ
समासेनत्वपो विपर्यये प्रत्यये पिस्वभावार्थं वेदं एवं विनाथवं इम्भेनिणत्वंवस्याः यनमानेपोऽध्यायपिला य

६ रिनसमासेपिपाहिकं [illegible] भावसमासेणनामर्थंस्यात्तदावाक्यसोमेवत्स्यात् स्वपंसन्तक सर्वसवर्णान्केशुरूडाया या॰
सि॰ जालः स्वपांवादयोवादेशाःस्युः प्रकृत्यान्तास्पोडुरिदन्तिणाया ःदन्तिणायामितिपाम्रे ३.४.२ तिडांतिङ्इतिवत्केषे
हृ॰ वाबालेषेश्वयुगायनत्तति ततेलीतिपासे आइवमन परमस्थामन् ३.३ल्के धीतोमतीमहती धीमासमतामहूत्ये
८ मर्थः टेमस्वरूवसवर्णादीर्घः अचीमपिवीश्वलवाहेपादेवविघ्ना नामहांतमितिवाहूलम् श्रमस्थास्वारःयमेवा।
विघ्नतेनेममर्थः नपुंस्केवाजवेयवः शमेदृशाष्टहस्सनो युप्रमस्थमस्ममितिवमाने ममर्मोचवतर्थ्यवेंडूवमनस्य
शेभावः पतुङ्गतिकृतः स्वंवपमितिमशेइति तत्र थायेहिस्यतात्रमेयनाग्नेगतोदाननस्तुतिःयकोतानिनिलश्च
ममर्थः अवधमभिदीपनमितिमवशेषः वाजवेयवदतिपवुहिः अन्नहानमपुत्कसर्वहितिनलाश्चयाश्मर्थः ःपुष्पश्र
यितुभ्याम श्रपिःसमम्मर्थाभवादीवाडूलकामच्छपीभावः तितिम्मश्वनिदेकावानपिवहुलोके नंकारलोपः
३भावस्य अवधे नथायपतीमन्नयः भवरतुमेयानमायेणानिःयापनादिम्येः हिनीयेपिद्यसम्बंधेश्यिपतं दलमि
मर्थः पवृवोभयवापिसयमायाउक्तिंसभवाभावानस्तिरौतिताः वसनाप्रस्मानिविशमः शेश्तिप्तंके पृपीत
स्मपुरुषेश्मवात्र्वेयेवीजाभावात् निहित्वमित्रक्रीयग्रमतमकृ पर्यनिदाविषयमवं मेनाहूपेस्यपुरुषेशस्यस्यसन या॰
मेनावकलनानोविमान दीधरहिमेवेवाधिशाहूयोजनेबाधकाभावात् ३सतयापूर्समवा हेमसपादेशःनाभाष्य।
यिषाः नाभावितिपामे ३.२ तनास्वत्रुहमाखावयतात् स्ववस्थावदन्तुष्ठा टेमस्यसाटित्वाहिलोपःसाधुया मोलेकिम
मयाच्च वसंतायनेमडे रालवमेनेश्यर्थः श्यादियाशोकामामम्वपमंख्याने दार्विषापरास्मिन दाहणानिपामेश्या
पुत्रेविपामलेवयेतिपामदियाव् हतिनप्रकमरसोशयाने ३ रोकारःकेचित्तश्चवोतोदानणावत्सरमोश्शाद्वानडे
लेक सरदशाहानडे रोकारेमस्याशुहानवेसात् सर्तेरसमंनलाम्सरदशाहस्याशुदानत्वात सकृतेनूदाहणानरेम ८

गणमिमाहुः वस्तवेभाष्योराहद्रणावलाद्यापिप्सणाबोनतेश्वाप्रुदात्तपालोत्रुमेयः काचित्स्वोनोदात्तस्वरमयेनोप
पदेः श्राङ्‌सानयोरांवोपसंयोगे मवाहवाश्रिष्टनेनोवमेनः वाहूनेतिभामेश्राहुःइ.त्वेवेई.नीतिश्रुणायंम् मेत्स
स्वसिम्नतमिमनान्वयः इयक्रस्वरदर्शनात्मदकालेविक्रियपादाम्नु स्वमया स्वमेनेति भामेश्रयाव विन्नमेतो
दात्तार्थे मनःस्थिपुमिवतावया नावेतिभामेमयापरिरंवमध्योदात्तार्थे ॥ श्रमोमश्च॥ नस्यस्यामिपामितिमिवाद
शेः मविहितः तस्ममश्राभावोविधीयते मकारउच्चारणार्थः वंशीवृंवमरुतः इत्येणा श्रवधिपमिमर्थः द्विती
यैकवचनस्यः मोनेहयहणा भाष्येतिः पवोदाहृतनात् श्रमवार्तिके श्रमोमश्चमकारस्यवचनादमवायन स्र^
म् द्विमकारईउमकेपकारादौ नइष्यति श्रमार्थःशिवंमवदिशार्थमिमाशंकानिरस्यति श्रमोमश्चमकारस्येति
श्लोमपदिभाष्ययामकारस्यमकारविधानेवेदार्थं श्रतःशिवंविनापिमवदिशसिद्धेः मायनीतिवनस्यमनः
विधानमादेशानरमुपायार्थेमादिभाह वचनादिति नतुमकारद्वयात्मकस्यादेशोयकारेष्वतइत्याशंकाह द्वि
मकार इतिद्वलद्वयात्मकत्वेग्रहणकृताभावाद्लिसिवइतीरंतनमादिमर्थः श्रादिलोपकारवायकारश्रादेशो स्र^
विधेयः पकारस्यवलोपोयोपितिलोपः तेनउभयोपपत्तिविमाह पकारादाविति लोपसवस्यामनेपदेश्च मका
रस्यलोपः स्याम् देवाश्रुइदू श्रुइहते मर्थः कस्मात् नस्यलोपः हलिनिगनःशायेशेतेइत्यर्थः ॥ धमोधात् ॥ श्रतइवोपा
णिकारयघान्वारयधमिमर्थः ॥ यत्नेधेनामितिच ॥ एतमितिपदेधमोतलोपोनिपात्यते यत्नेधेनेत्यिमेषाः वस्य
यवंनिपात्यमितिवृत्तिः नविंमे वकारस्यैवपाठात् यकारस्येयणामकारस्यलोपमात्रमस्यवेदभाष्येप्रकृताद्व ॥ नस्य
तात् मयमश्रुकएववहूवचनस्यवशाहृस्यतातस्यात् श्रयमश्रुकएकवचनस्यत्रग्रहणाश्राष्योमात गायमस्यतूवे
कृतात् कृणातेमर्थः इत्येवल्लोमयतात् ॥ नमनप्रतनस्थनाश्च ॥ स्यालोप्रथ्वीकृपव श्रणोतयांकाणाः श्रणोतेस्य

सो॰ ८

सि॰ सु॰ ८

र्थः सर्वेनितवचनतत्कः ाहसेविधित्ते खत्रदानार्थं चपिमेविः त्वाभावार्थं एवंरूपात्तेनसत्रहिः नाभावोत्तग्रस्वलयोरा
नः इतिलोपेन मकलत्तल जनुष्टुनल्तुषधमितिपामेपदयमयः विशेषेवायकृतोगतिस्तुन यत्तायाकाः हो रूपः श्च
लेः परस्यतस्यपनाहिताः ॥ इदेतोमासि इकारउकारणार्थः लमकोनिर्देशः मनमइतिडममेत्रुरूपपदवर्णं नसम्पद
कारश्चरमावयवः स्यात् इणागमः स्यादितियावत् नमोमनेनपमसि तमसाकेतवसामि एमः सम इगर्थः ॥ वो
पक् किनार्त्तनायपवः दृत्पापसविनादिव दिवेरूपर्णोगगनायदत्वागमेरपर्थः ॥ इस्तीनसितिवकायर्यचेईनसिं
ताहेशोतिपामते इस्तीनेदेवात इहस्पर्थः ॥ स्त्रात्मा रपश्च ॥ आनईमेनिपात्यते आहिपदस्याकारे स्निमः स्नाकीम
लादिव पीतीसामपत्याहूये स्नानपोतेरपर्थः ॥ आल्ननेरत्वह अवर्णीतादृगानरपजमेोः स्वकस्पात् जमेविति
हस्वीवार्यःयोसाप्तिर्देशः देवामः आत्मणामः देवाः आत्मणाइतियावत् अपचेहर्वोमोयःपरामरमाहे अमगोत
सनसोगहणेनगृहणात्तद्योभावः स्यात् अथतस्मिपरेहर्वे स्पात्तपवायर्थविधेयः अस्यत्तस्मुत्सकइतिस्यात् ततः
सवर्णोदीर्घः एवंवागमस्यात्तत्वात्पूर्णोभावापत्तिर्ना दुरूपापत्तिः अकारोच्चारणासामर्थ्यात् नचसवर्णेदीर्घस्या
पत्रुपपत्तिः वंधिवियिमस्तुपहशेनत्यकः सविधिर्वाध्येत यस्यतुविधेर्निमित्तमेवनाशोवाध्यत्त्त इतिमायात् य
द्दा अस्त्वकरिष्यते तत्रनिर्दिश्यमानस्येतिन्यायेनशीभावानापत्तेः मपे सत्तभेदापत्ते इति चेत्मेव पत्त्वाहस्वकि
कृतेसत्कृत्इतिन्यायेनशीभावा पत्तेः ॥ अष्टतीरहूषलवाणान्नामात्मर्णातोकवि ॥ एंचाक्ष विपरे अस्त्वकस्पा
त अस्पत्हवायोर्मेषुनेकार्या अष्टस्पानिवस्त्वा हषस्पातिमोः मेषुनार्थेअस्पेहषवाइकत्तोमर्थः अमेतु मक्तस्र्यं
परित्यागेनमेषुनेकेवार्थः हषस्पतीतकाकुर्कोमसरोतेः इतिरमोहषस्पंतीमितिकालिदासमयोगात्वेस्मा
दुः अतएवनिजपरिहकणगात्येमारणोगविहगमोक्तारशरपरायोनस्तात्ताहषस्पातिसेपस्तोतिश्रीहर्षः ॥ ह्री ८

ल्लवणयोर्लोलसायां उक्तेदेकायामित्यर्थः होरस्यतिमाणवकः लवणस्यतिशुः अपरआह सर्वस्यातिपरिकेय्यो
लालसायामितिवक्तव्ये दध्यस्यतिमधस्यति अपरआह स्पृगवकथः दधिस्यतिमधुस्यतिक्षीरमिच्छतीत्याखे ॥ आ
मिसर्वनाम्नः सुट् अर्वेतान्सर्वनाम्नः परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुट् स्यात् वक्ष्यमाणस्य नुटोऽपवादः सर्वेषाम् ।
अवेतान्सर्वनाम्नो विहितस्येत्यक्तो येषामित्यादौ नस्यात् सर्वनाम्नः परस्येत्युक्तौ इत्येतेन नस्य सर्वेषां सामित्यादाव
पिस्यात् द्वंद्वेचेतिसमुदायस्यसंज्ञानिषेधोनत्ववयवस्येतिसिद्धान्तात् शिष्टं सर्वनाममेतायामेवोक्तं ॥ येस्तायः ॥
त्रिशाहृस्यत्रयादेशःस्यादामि त्रयाणां परमत्रयाणां वक्ष्यमाणोनुट् अत्रैकवचननिर्देशादर्थप्राधान्यमवित्वादायास्त्र
भावाद्वित्रागणेप्रेपि त्रयादेशः प्रियत्रयाणाम् एतेनप्रियत्रीणामितिमपास्तं ॥ ह्रस्वनद्यापोनुट् ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्च ।
नाद्वांगामस्यामोनुट् स्यात् हरीणां लक्ष्मीणां खद्वानां अत्राप इतिपंचम्यंत महाशाद्यसेऽमनुट् हृतस्य पंचम्यंत
तेनविपरिणामः तद्विशेषणेनतदंतविधिनाह्रस्वान्तादिरिमर्थलाभः नचत्राप इति षष्ठ्यंतमस्तु हस्वान्तस्यागस्य
त्रुटिस्येवार्थ इति वाच्यं नद्यामनिनुट् नद्यावयवस्यामानामीति निर्देशविरोधात् नचनामीत्यस्यानेनुट्रीत्येव
अः१ तत्वपरीय धृतः किं त्रुटवेत्र्याणादिके त्रुटि भृगइत्यत्रातिप्रसंगात् आमोत्रुट्नस्याय पंचमीबलात्तस्मादित्युत्तर नप१
स्येति षष्ठीत्वप्रक्लृप्तिः नचामीति सप्तमीबलादस्तु पंचम्याःषष्ठीत्वकल्पना तो नास्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्येतिव लुप१
चनादिति वाच्यं सप्तम्याः पूर्वत्वरितार्थत्वात् पंचम्यास्त्वत्र्यात्वात् नामीत्यत्र दीर्घो वेति पद्योकार्थलाभः अ
यकेचित् नुट्टिस्येको येगोप्याल्प आमोनुट्स्यात् ततोनघ्याप इति नियमार्थ दीर्घान्नाद्वस्वतितन्हिं नघ्यावन्तादेवेति
नवहलंतेषु तिप्रसंगः षट्चतनस्येति नियमेन तद्व्यावृत्तेः पंचनदुहामित्यादिनिर्देशाच्चेति ह्रस्वग्रहणं पृथग्ग्रहणं नेमा
समिसाहुः तत्रचतस्रः अर्णावामेन्यस्यसमस्य पंचम्यंततयकल्पकाभावेप्याम्यामिपरेनुट्स्यादित्यर्थ सेवाप

८ सि. कौ. १०

ते: नवकामीति ज्ञापके [illegible]र्वोहः संगतो धामता मिमादिष्ठ लण्वत त्यहूतिघ संघात लडकरी[illegible]ग्रवैगग्वांव
यवमापमा ग्रर्थ वैतो नामो ग्राप्य संभवात् त्रुटत्रामव यवत्वामि दैनामी तस्येत द्विघक त्वेत तसिद्दो घात्र पेवमी
यकस्मनहाणनुटस्त्राम वयवत्व सिद्दिमिमोमाश्रयात्॥ गोपारंते॥ गोशुह्लाम रस्मामोनुहस्मा हरूपरं ते विश्रा
द्दित्वामसर्वांसिष्ठ्रगीनाम् पारंतेर्किं गवंपोंग्र गोपतिंगवामिमारैन सर्वविधीनां कहसिवैकासिकत्वात्॥ श्री
ग्रामणेपोक्तहस्ति॥ ग्राभ्यां परस्मामोनुहस्मात् श्रीणाग्रुटारोपहणोारघैतां श्रवबामोति नदी संकाविकस्मामहे
त्रु भावः नामः श्रपितग्रस्तनयामणीनां श्रयनटीलामावानुस्मात्मः वस्तुतस्त्रायवामोसेवासिद्दं विपरीतस्यवे
रस्मनायाघमात् द्दितीयेपिसमाहार दृंद्दकमायकयोघटत्वांतत्वाद्वसिद्दमितिभाष्ये दृंदाभिनस्यलेतग्राम
णीनामितिप्रयोगोवेदनास्तीति निर्णयैते भाष्यपामापणात् इति श्री सिद्दांतसधानिधो समस्तस्या ध्यायस्य
षमेपादेषयमसाह्निके॥ इदितोनुमधातोः॥ इदितोधातोनुमागमः स्यात् सितादंमादवः परः इदिपरमैस्वर्ये १
इंदति इदितः किंमवतोपदेसोमाभूत् नपरत्वेकिं विनीसंज्ञाने वेतति धातोःकिं श्रमेन्मीन सिवोमाभूत् त्रुम्बिधा
वुपदेशिवह्वंवनयमपविधिप्यर्थ उपदेशविस्यापामेवत्रुम् तेनकुं उकुंडेमारोगुरोस्वरूत इमयमयः श्रमयापम १
यांतरस्मापदेः वस्तुतोधात्वग्रहणादैवतनसिद्द वर्तिप्रहीनांनुमभावप्रकारत्वात् इसंतावाघेमेन[illegible]वांव
मरूपवोमकः॥ शेषवादीनां॥ मुचादीनांनुमस्याद्यपरे संवति तदादिष्वःशः मुन्नमोत्रणोलसकेदने विहुलाभे
लिपउपदेहे विचदरणे कृतीदेवने पिसगवयवे खिदपरितापे इमशे त्रुवादयः शेतंपादीनाशुपसंख्यानं न
मनुषक्तानामेवपातत्रुपाहः नचंतेषामिपिहिमाठेननिर्वाहः त्रुपितः तुपिन इमाहेयसिद्दः श्रनिदितामिति पर्युदा
सात् यहेतेस्ववादिगुणा[illegible] मस्ति नशोकंते श्रनयोकेलित्रुम् दृम्सलोग्रुदैसमसांनत्वात् इदंवुमिम्बकेमिर१

सु^ स्याः ^ स्तिः^ ॥ दु^

वोमानमूवे अमाङ्क्षीत् मङ्क्षति आमादतः परत्वेन मस्ज् नुम् इति स्थिते बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेति प
क्षे सकारस्य संयोगादित्वाल्लोपो न स्यात् अमात्स्वेन मस्ज् नुम् इति स्थिते तन्न सिद्धिः नच द्वयोरपि संयोगसंज्ञेति पक्षे न लोपो न
दोष इति वाच्यं एवमपि मस्ज् नुम् इत्यत्र अनिदितामिति नलोपार्थं अमात्सर्वमिति सत्यावयवपकत्वात् अमया सलोपस्यासिद्धः।
त्वेन कार्यस्यात्र प्रयोजनाभावात् सिद्धिः ॥ शश्रदर्शने अमाङ्क्षीत् मङ्क्ष्यति ॥ रधिजभोरचि ॥ रध हिंसायां जभ गात्रविनामे
अनयोरचि नुम् रन्धयति रन्धकः अरन्धत् प्रधारिनादद् अनिदितामिति नलोपः जभ गात्रविनामेऽस्य जम्भते जम्भि
षु ॥ नेट्यलिटि रधेः ॥ लिड्वर्जिते इडादौ प्रत्यये नुम् न स्यात् रधिता अलिटीति किं ररन्धिथ अत्र भाष्ये नम् द्वयोपादाने गौरवात्
इट्यलिटि रधेरिमेव मद्यणीयं तच्च नियमार्थं एवं विधानात् लिटि वृद्ध्यर्थं अम्भिमिनीति ॥ रभेरशब्लिटोः ॥ आ
येलिटि च वर्जयित्वा रभेर्नुम् पर्युदासः किं आरभते आरेभे ॥ लभेश्च ॥ एवंविषये नुम् नेड लभते लेभे ॥ आङो यि ॥
आङः परस्य लभेर्नुम् यादिप्रत्ययविवक्षायां आलम्भ्या गौः परस्मा नानेयोक्तः यथाहितिपत्तियत्रानाव इमात्रुदात्तत्वस्या
न उपदेशाद्यस्मागमेव प्रत्ययनाभावात् अनस्वरितत्वे चेति विशेषः आलभ्यते इमा दोलनिदितामिति न
लोपः ॥ उपात्प्रशंसायां ॥ उपात्परस्य लभेः स्तुतौ नुम् उपलम्भ्यः साधुः स्तुतौ किं उपलभ्यः ॥ उपसर्गात्खल्घञोः ॥
लभेरिमे विषये नुम् सुलम्भः लम्भः उपलम्भः आलम्भः उपसर्गात् किं ईषल्लभः लाभः न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यां केवलाभ्यां
सुदुर्भ्यां परस्य लभेः अत्र नुम् न स्यात् सुलाभः दुर्लाभः केवलग्रहणं समासे उपसर्गान्तरे प्रतिषेधार्थं अतिसुलम्भ इति प्रयोग एव
नास्ति सुप्रलम्भमिति अन्ये अथवा नाद्यवनप्राप्ति मेव सहस्रोपसर्गे नित्यनोपयायास्यायोनात् तस्मवधान
साधारण्यात् एवं अतिसुलम्भादिशब्दानिक्रमणायोरतेः कर्मप्रवचनीयत्वेपि नैनार्थे उपसर्गत्वात् ॥ विभाषा
चिण्णमुलोः ॥ अनयोः परयोः लभेर्वा नुम् अलम्भि अलाभि लम्भं लम्भं लाभं लाभं उपसर्गात्तु नित्यमेव नत्व उपसर्गस्य।

वातृहन्मामिसंवेर्यग्रहणात् श्रातेभि मंलेभश्रुवनिमंतुम् ॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ अधातोरुगितो नु।

७ मनकारस्याचतेश्च नुम् सर्वनामस्थाने परे भवान् भवतुप सर्वादिः महान् वर्तमाने एषन्मदहृहन्तं गकुरवञ्च माड्. उ॰

सि. मांवो मांचः सर्वनामेति किं शसादौ माभूत् अधातोः किं उखास्रत् पर्णध्वत् सुध्वत् अनयोर्हि गितो नाभूत् ना।

सु. वेत्रुयहणात् स्यतिपमार्थत्वादेवसिद्धं धातोश्चेद् उगितल्लर्हि चतेरेवेति समे अधात ... भवत्सर्वमात्राद्दपित्र मर्थ्युत

११ तःगामेन नमिकृति गामसतितनतः क्विप गोमान् तथावनियमशरीरे श्रेयपद् क्विकथातोरेव भवत्प्रतियोगित्वमि।

मवत्तामर्थग्रहकमधातग्रहणम् ॥ युजेरसमासे ॥ युजिरयोगपठितेकारविशिष्टस्यनिर्देशोनत्विकारनिर्देशः उ॰

तेनयुजसमाधाविति दिवादिकस्यनग्रहणं अस्य नुम्स्यात्सर्वनामस्थाने परे न तु समासे युनक्तीति युङ्. संलोपःस

योगांतलोपः किंश्च यपस्ये तिकृत्येन नस्यङ्. तं युञ्जते स्व युक् यौकृतीति कृत्येयुक अश्वसमासे किं सयुक ॥ नपुंसक

स्यझलचः ॥ झलंतस्याजंतस्य च क्लीवस्य नुम्स्यात्सर्वनामस्थाने परे यनानि यहोति गौति सर्वनामस्थानसंज्ञा उ

पधादीर्घः उगिद्ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः गोमन्ति यशांसि श्रेयांसि झलंतनादुगिलक्षणमहृयं माभूत

नवझलंतत्ताणेवनद्याधः बाध्यबाधकभावानुपपत्तेः अंजनपरस्य कस्यानेकस्य सत्वेनादृष्टविशेषपडल।

लक्षणात् श्रेयांसीत्यचपरस्यानुस्वारस्य नकारस्य सवर्णस्यपरसवर्णस्याविशेषाश्च कर्वन्तीत्यपरस्यानु।

स्व॰ सारेपरसवर्णे च पूर्वं सवर्णेनादेशेन बाधो न च पक्षे ... प्राप्तिः न च परसवर्णस्यासिद्धत्वात् इति सामे सिद्धांतः विप्र

तिषेधात् सिद्धं परत्वात् झलंतलक्षणस्यैव नुमः प्रवृत्तिः सहकृति स्याद्यात् समपि संभवेवाप्युभयभावाच्च अयोगवाहानाम

विशेषणेन परे शासविहितत्वादनुस्वारस्य झल त्वमाश्रित्य सर्वस्याप्यनुस्वारसंभवात् कुर्वन्तीत्यत्र परसवर्णस्यापि संभ

वाच्च हयोरस्मादचः परत्वानुपपत्तेश्च बहूनि तस्मातिषेधः बहूनि च मलजलाक्षरलानि अग्रयाः सर्वैनुमिस्येके बहूर्जिकाम ११

नेदीमङ्गत्वमाह: पदान्ते वक्तव्ये इगन्तेऽङ्गे इकोऽचीमेव सिद्धं एकेनानेनाङ्गस्यावयवकत्वात् एवं चाऽनङ्गस्यैव वचनमेवं ग्रह
णे अचोऽकल्पविशेषणत्वस्यापि लाभार्थं तेन अचः परैर्याकल्पते तत्र स्यात् तस्यैवार्थः एवं च बहूजि संगत एव नास्ति ।
इफत्संनत्वाभावात् जस्याऽनुनत्वाभावात् इकोऽचि विभक्तौ इगन्तस्य क्लीबस्य नुम् स्यादचि विभक्तौ वारिणी मधुनी
६ वारीणि मधूनि अचः सर्वनामस्थानत्वात् पद्धतेर्दीर्घः इकः किं धनेन ह्रियादेर्मा भूत् विभक्तौ किं दार्थिकः अच्वि किं दधि
भ्यां अत्र वार्त्तिके इकोऽचि विभक्तेऽनेन मा भूत् त्वल्लोपः स्वाः कथं स्वरो वै श्रूयमाणे पिल्ले किं न भविष्यति तथा यान्ति सिद्ध ।
म्नु १ भावः सर्ववयानाम् आत्मापि तु तु ह्रस्वाद्युत्तरार्थं च वचनं किं चित् अपोऽइति प्रत्यर्थः हलादौ नुमर्थं हमर्थमन्यग्रहणामिस्य
के तत्र नलोपसंभवेन समस्य पितृमित्सभावात् नचैवं च अभ्यामित्यादौ इगन्ते ह्रिगाविति मशेन स्यात्स्वरविधौ नलो
पस्यासिद्धत्वात् इगन्तत्वाभावादिति वाच्यं इगन्तोत्तरपदे ह्रिगाविति तदर्थात् उभौ गावयवतया उत्तरपदस्य इगन्तत्वान ।
पायात् इगन्तस्य ह्रिग्वविशेषणात्वे एवं च त्रपुणी इत्यादौ तदसिद्धेः नचातिशय्याभ्यामित्यादौ अत्वेन स्यात् अनिदिभ्यां इति
स्थिते नुमागमः इकारस्य विभक्त्यपेक्षया आश्रवहित इर्वत्वाभावादिति वाच्यं परत्वाद्देवेन च नुमः एवाभावात् एते
न शिघतिसम्भ्यामिति प्रत्याख्यातं न च तत्र नुम् आपत्तिः सकृद्गतिन्यायात् न च त्रपुणामित्यादौ नुडाविप्रतिषेधार्थं
अन्यथाकृतत्वात् तत्र तस्येति तथा नुमानित्यत्वादिति वाच्यं न तत्पूर्वविप्रतिषेधेन नुट एव इष्टत्वात् न च नुड्विकृते नुम्मा भू
दित्येतदर्थं अन्यथानामीति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् नोपधाया इत्येनेन नतत्सिद्धेः न च अचो नामिमं नुहत्त्वं तु मिश्रा ।
गस्य इत्यं तत्त्वेन त्वर्थार्थमणामिति नियमादीर्घो न स्यात् अनिनस्मुहणो ग्रहणं वर्णविभाषा न बलावत् इति वाच्यं लृद ।
णामनिपरेण कपरिभाषया शतिपदोक्तस्य इनवत्सग्रहणात् न केवलशब्देनैव ग्रहणापत्तेः मैवं हेयस्त्रुस्मादौ मा भूदिस
न ग्रहणं तत्र नङिसंबुद्ध्योरिति नलोपस्य निषिद्धत्वात् न च विभक्तौ त्वेकाल समनाप्यमयत्वलक्षणाभावादेवात्र नापत्तिरिति

म्नु १

६ वाचं श्वसस्य हलग्रहणसामर्थ्यादिवपादिकस्यापलत्वग्रहणानुमानात् तेन देवयोः तिसृषु दिशाः श्रमयलत्वाग्रहणाभावपदे देवशु
सि॰ शुचिसिद्धम् ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ लिंगभेदेनाभिन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थः क्लीबं तृतीयादावजादौ वि
कौ॰ भक्तौ पुंवत्स्यात् अनादिति अनादये प्रवृत्तपदे क्लीबत्वमपुंस्कस्य त्वमेऽग्रहणाति: तत्पुंवत्त्वस्य पक्षणानुप्रि षेधपरत्वे
१२ पि ह्रस्वस्याः निषेधात् तदाग्रयाशुणानाभावो नुडादयो ते प्राप्नुवन्ति तथा च फलादौ विशेष्ये ग्रामण्ये ग्रामण्या ग्राम
ण्यः शुचिना श्रिया श्रियेन समस्त्रर्थानिदिष्टत्वात् सिद्धं भाषितपुंस्कपदेहि तृतीयाद्यर्थं बहुव्रीहिणा शक्यपदे तत्र श्रीपते उक्तदोषा
न किं तत्समस्यैव बहुव्रीहिः अर्थेषा समपदार्थः भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे सोऽयं भाषितपुंस्कः तस्य पुंवद्रूपं भवतीत
र्थः तथा च नपुंसककार्यपरत्वान्निवृत्तेनोह्रस्व एव न भवति अतो नोक्तदोषश्चतुष्टयम् यद्यपि वाक्यिः ॥ अयं अतिपा पु^
पत्तदवक्रिमयवे हलिंगान्तरे अतिपाद्येन तदाद्येविधिः तेन पीलवे वृन्दः तस्य फलं पीलु पीलुने इत्यादौ नपुंसकत्व वृत्त
नां वान्तरजातेराद्ये तदवक्रिमविकारत्वसर्वान्ते प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तदाद्दुः श्रुतित्रपादाद्यपुंसि शाङ्गः पुंवत्त्वेन त्रि^
क्लीबत्वे पत्रे पुन्नाट्कपुंस्कतस्यात्ते पीलुर्वृत्तः फले पीलु पीलुने तत्पीलवे वृत्तेनिमित्तं पीलुने तत्त्वत
फले पुनः ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ तृतीयादावजादिविभक्तावेषामनङ् स्यात् स चोदात्तः आगम स्त्रा^
नाक्षासस्यानुदात्तस्यवाधार्थमुदात्तविधानं ङिच्चेत्यन्तादेशः अस्थ्ना ॥ दध्ना सक्थ्ना अक्ष्णा इत्यादि अंगाधिकारी
यत्तदन्तविधिना अतिदध्नेत्यादि प्रियदध्नेत्यत्रपुंवत्त्वं उः प्रभृतिषु दधिशब्दस्यादिषु पदेन कर्मणि निमित्तत्वात् भाष्येव
नाद्यापादत्रपत्वेभावात् छंदस्यपि दृश्यते हलादौ तृतीयादौ सर्वसां च विभक्तौ प्रत्ययोगे च अस्थ्यादीनामन
ङ् इंद्रो दधीचो अस्थभिः अक्षाण्वत्तन्नहमा अस्थान्वत ॥ ईच द्विवचने ॥ अस्थ्यादीनामीत्स्याद् अक्षी भ्यां तेनासिका १२
भ्यां अक्षीतेइंद्रियिंगलेनवेदं पवंस्यवर्णेन गतार्थं अमात्वधानात् नचमयोऽकार्णामोमायार्थेऽक्षंदसितपुंसकस्य

पा^

पुंवत्त्वातिदेशावश्यकत्वमानन्तुमितिवाच्यं तथापि तु दान्तार्थं इभावस्यावश्यकत्वात् अन्यथा तत्पुंस्त्वकत्वे शलाघुदामापत्तेः
नवपुंवक्त्रावादेवतत्सिद्धेरिति: स्वरविधौ तत्र भावात् सुधकिनतत्सिमधुमीत इत्यादावतिप्रसंगात् ॥ नाम्यन्ताव्रतः ८ ॥
अम्यन्तानामस्य शतृप्रत्ययात् ददत् ददतौ ददतः एवनन्तत इत्यादि उगिनामाम्यागमसर्वनामस्थानेषु ये ॥ वानपुंसकस्य अम्यन्ता-
नयोषः शतृप्रत्ययस्य दन्ततस्य क्लीबस्य वा नुम् सर्वनामस्थाने ददति ददन्ति इत्यादि ॥ आक्रोनयोर्नुम् ॥ अवर्णान्ताद्दगात्प
सीनद्योः ८ रोयः शतृवत्प्रत्ययस्य दन्तस्य तो गमागमनुम्वा नद्योः परतः तुदती तुदन्ती पचेनचङीवर्णविख्यातः पवे भाती भान्ती अवर्णान्तात्किं
कुर्वती ॥ शपश्यनोर्नित्यम् ॥ उक्तविषये अवर्णान्ताच्छपश्यनोर्नित्यं विकल्पविशेषः पचन्ती पचन्ति दीव्यन्ती दीव्यन्ति वैकल्पिकस्य ८
पूर्वेणासिद्धत्वाद्दारम्भसामर्थ्याद्वास्यनित्यस्तेनित्यग्रहणमर्थमिति भाष्यं ॥ सावनडुहः ॥ अस्यनुमस्मोपरे अनडुहम् स
नडुहनडुहौ अनडुहः ततोऽनुम् अनडुहादिष्वधिकारात् अतोऽनुमाविशेषविहितेनाप्यमोनवाधः तेविनाअस्यास्ववर्णा ।
न्त्यतो विहितस्यापस्रुतेः नडुत्कनवावर्णोपपसत्तुम वचनादितिवस्तसत्वितिनसत्दत्सवत तन्मिथ्याथिवैयर्थ्यापत्तेः
नापिनलोपः हकाररूपतिलोपिकस्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ हकस्ववः ॥ स्वतवसोऽन्तदसि सोऽनुमस्यात् ह
तितिकिनेतेकोहृत्कुदः नसमस्तेनेनदसे ईदृक्त्वात्ताद्दृक् सदृक् पतिसदृक् तावान् अवतेरसुन् शोभनमवोयस्येतिवि
ग्रहः स्ववान् तथातोः सोयास्यधोदसव स्वतवोवृद्धिर्यस्येति विग्रहः ॥ दिवऔत् ॥ दिविति मातिपदिकस्य औत्स्यात् ऋ ८
लु ८ सौ द्यौः तदंतस्यापिनाग्रौः दिविति अभुमत्र दिवेर्दिविरित्तिखुमतेवा दिवुक्रीडादाविति धातोर्न ग्रहणं निरनुवंध ८
चू ८ कत्वात् तेनअक्षदूःरित्यत्रलोपतिः यद्दन्यधातोरितिनमंडूक+सानवर्य ॥ पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ एषामाकारोऽन्ता-
देशः सौपरे पन्थाः मन्थाः ऋभुक्षाः वहमानिनस्यादेशः नन्वाकारस्यानत्वनासिकस्योच्चारणेऽपि नकारस्यैदेशोगम
अनुनासिकः यस्ययेत कश्चनसहनमात पवं गुणानां भेदकत्वपदे नदसमत्वके: आकारस्यानुनासिकत्वमवर्णग्रहणं

८ भावात् नइके हिह्रस्व[illegible]ानादिति नचनपरसूत्रे अनणां सवर्णाग्रहणार्थमिति पदेन दर्शितं ॥ अथ सयपूर्व।
सि॰ तिनिषेधात् नइके भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति प्रभेदके त्वपि प्रदेशे उच्चारणसामर्थ्याच्च यत्र अनणां
प्र॰ विधानार्थमिति शंकायां भाव्यमानस्याप्युत्तरसंज्ञागतं दीर्घस्थानेऽणां लान इतिनम अणां दितसूत्रे न यत्वेपि तथ
१२ सूत्रे दीर्घस्यानले वा पुकाभावात् अणो ग्रहणस्य सामर्थ्याद्विवत वदपि परसूत्रे अन्यतस्त्वस्य अनुवृत्तिर्भाष्यकृ
१३ ता नोक्तेति न द्विपि विंसे न परसूत्रे नियमार्थमिति पदे सिद्धमननाणां नारिति सम्यापान स्य भाष्यकृता नोक्तत्वात्
विधेयमिति पदे विशिष्य समाधानानुपपन्नत्वात् ॥ समयस्य मतुगृहीते न रव यतनं समननमात् अत एव न चोक्त नइ
यः अणां सवर्णान्न गृह्णातीति कथं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति परत्वाप्तौ उच्चारणसामर्थ्यान्न अङ्ग इति अथ सम
उच्चारणप्रयोजनं किं तत्रापि [illegible] तीति एवं तर्हि नेमौ एकपक्षपरिहारौ एकपरिहारान्न सिद्धं अनणत्वाद्
ना॰ उच्चारणसामर्थ्याद्धि इति [illegible] वत ग्रहीभिः ग्रहाण्य इति अनणत्वान्न सिद्धं नातः जातवाव पंयाः सेयाः उच्चा
रणसामर्थ्यान्न सिद्धं यथोक्तपक्षपरिहारयोरपि न दोषः योयम परिहारः सतत्रभविष्यतीति अत्र हि अनुवृत्त्या
विभक्तावित्यत्र प्रदेशे उच्चारणस्यानर्थत्वादुच्चारणसामर्थ्यान्न वक्तव्यानन्न ग्रहणे का [illegible] ग्रहीतैः विद् १ छ
नोरनुनासिकस्यात् नन्वस्मिन्नैव सफलो ग्रहणादिषु आकारस्यानुनासिकस्यानिकत्वनियमा
इकारोऽनुनासिकस्याकारस्योच्चारणेऽपि प्रविनिवृत्ते उच्चारणसामर्थ्यादिति समाधाने नत्वेन ना॰
परसूत्रे विधेयमिति पदे सवर्णाग्रहणस्य शंकितत्वात्समाधानस्य चात्र कस्माद्यथोक्ता नामर्थलाभात् वदपि
देकत्वे के: सूत्रे निर्देशादि मस्यानुनासिकत्वं किं नोच्चारितेऽमयः न सगुणानां भेदकानव एवं पर्यवस्यतीति अयं २
कारव पदे सत्र समतत्समाधानमत्र प्रपन्नं इति तदपि हि से प्रदेशे कथनेऽपि सप्रसङ्गात् प्रत्यनुनासिकत्वाप्रकत्

गुदेदोत्वाद्वारणास्तामर्थ्यादिति भाष्यतेऽभेदकत्वं एवाभिप्रायेणैवोपपन्नमिति तदपि चिंत्यं शुद्धेकत्वेऽपि विप्रत्ययाद्वायाश्चनत्वना
सिकायाश्चकस्या ग्रहणस्याश्वाकारवत्केनिर्देशात् विधेयाकारविशेषणेनतयाग्रहणात् इत्येवं व्याख्येयत्वात् आश्वास्वइतिच।
श्रवणाविशेषणात्सामर्थ्यान्नाश्रुनासिकइतिभवदाश्रितयोनाविवनाम्स्थाने ॥ इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ पथ्यामिकारस्याऽत्स्यात्
सर्वनामस्थानेपरे अत्वेकृते सर्वनामस्थानेऽत्रपथादेर्थः पंथानौ पंथानः मंथानौ मंथानः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः इत्यादि
॥ योम्यः पथिपथिशाहूयोह्यस्मयादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने उदाहरणान्युक्तानि सर्वेतिकिं पथः पथिमांदाकाभूत् स्यामादे।
क्षै^ शोह्यवपन्नहो येभ्यइतिसिद्धेद्वतोदवनेस्त्वे भुनर्थं श्रन्यादेशः इनकारप्रश्लेषस्त्वपेत्युवैयर्थ्यात् एतेनैनिर्दिश्यमान
एतिस्य यथायकारमात्रस्यायमादेशइतिशंकीनयुंयोग्यपातः विशिष्टस्यादेशायसंकोपरिभाषानुसारेवयथ्यात् ॥ भ
स्यटेर्लोपः भसंज्ञस्यपथ्यादेष्टिलोपः स्यात् पथः पथा मथः मथा ऋभुक्षः ऋभुक्षेत्यादि भस्यकिं पथिभ्यां मिसादेराभूत्
स्व^ शोभना पंथनो यस्यां सुपथीनगरीनांतत्वात्ङीपिकृतेभसंज्ञत्वाट्टिलोपः नविनः स्त्रियामितिकप्रत्ययात् नवनकृजनादि।
तिनिषेधः पद्धः शाचीनाना मेवतेननिषेधात् सुमं सुवौ स्नाको विमत्वस्य पथीतिभाष्येदाहरणात्सुमासांतविधिरनित्य।
व^ इत्यप्यप्रवृत्तेः पंथानप्रमकेप्रपथ्यौ तिइसत्रापिटिलोपः सुपंथ्यानीमपणो सर्वनामस्थानत्वाभावेन्यादेशश्चयोऽभ्यः श्रये
य^ दमवयेषं पंथानमात्मनइत्कतिपथौ तिइत्यादिस्वयप श्रात्मनः बाबु नः क्षेत्रइतिपदसंज्ञा नलोपः श्रकृतसार्वतिदोर्थ्ये जंता क्स^
कर्तनिवृत्तिः शत्वेलोपः यलोपः पथीः पथ्या पथ्यः मथीः मथ्या मथ्यः ऋभुक्षौ ऋभुक्षः इत्यादिरूपाणीतिमा सकारादयः श्र ऋभुक्षी^
मेतत्रयाणामपि साबीकारस्यात्वैप्राय योर्यादेशाभावेनैव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् तेन पंथाः पथियोपथियः मं
थाः मंथियो मंथियः ऋभुक्षाः ऋभुक्षियो ऋभुक्षियः इत्यादीनि रूपाणि संयोगपूर्वत्वाभावाण्णात् किंविपट्कुवकाववहूतोत्मा।
र्वनामस्थानेइत्यतेचनइतितितपरकरणात् अतइकारस्यहीर्धनाभात् एतेनतत्रोभयत्राणितपरकरणांस्तलेन्प्रयोगोर्थमितिह

स्था॰

८ सि॰ मु॰ १७

रदन्तग्रेयोनिरस्तः भरपटेलोपः यथा यथीभ्यामित्यादि नचणविमसप्रभृतानिमन्तनांतमहत्वप्रकरणाकथमोकारेन
स्यलेप्रवृत्तिरितिवाच्यं एकदेशविकृतमनन्यवदित्यस्यर्वात्तात् नचतन्मायूस्यस्थानिवत्त्वमेवपर्यवसानादत्वविधावनव
काशइतिवाच्यं नयात्वेपंयाइर्मदावपिनिमत्ताहिशेषविहितत्वाच्चयात्वेकृतेनांतत्वाभावेनम्यादेशानुपप
त्तेः नचवचनसामर्थ्यंयथान्यविमादोसावकाशत्वात् इमाहुः अनवदंति अल्लोपस्यस्थानिवत्वान्नानादि नचकौल्प ये
मेनस्थानिवदितिवाच्यं नस्वेहानाश्रयणात् यत्तुतयासतियणास्यात् अतएवसखीः सुतीरिमादिसिद्ध्यर्थंकौलमे सखीयतेः
स्था॰ नस्थानिवदितिकयटादिभिराश्रितत्वात् तन्नसखीरिमादिभाष्यकारादिभिरुपयतनरूपानुरोधेनयणादेशस्थानिवत्वा
सखीयतेः निषेधसखीकारेपिप्रवृत्तभवइकवृपाणांयामार्णिकत्वग्रहाभावेनआत्वादेकर्तव्यापिनत्रिषेधप्रवृत्तेरुपेदत्वात् कौशिवि
प्रतिनस्थानिवदित्यर्थोव्यवस्थितोनतत्कौल्पमसिमपिइतिकयटादिभिः सिद्धांतितत्वात् कल्पनीयरूपाणां व्यवस्थितप
त्तावस्यारेणैवसाधनीयत्वात् यत्तुइनइतितपरकरणंकुर्वतः सप्तकृतोप्येतदभिमतं अनपादीर्घकारस्यग्रवमप्रा
त्वाभावेनपरत्वैवयथ्यादितितच्चिंत्यं आचारकिंवेताकर्तरिकिपिपथीनाविमादावीकारस्यग्रहणंमाभूदितितपरत्वसा
र्थक्यात् नचइन्ग्रहणस्यार्थमंगाशाविनितियमात्वदोषोनुपपत्तिः नियमस्त्रणांविधिरूपेणप्रवृत्तिःसापाम्यशा
स्त्रसंकोचकत्वेनेतिपक्षेपथ्यादिपाक्षेइन्ग्रहणमिनादि संकोचकविधेरभावात् सामान्यशास्त्रसंकोचकत्वाभावात्
निषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेपिइनंतादीनांशिभिन्नेउपधादीर्घोनस्यादितिवाकार्थरूपादिमाहरुपेणशेषपरेदीर्घशास्त्रे
नघादीर्घोविहितस्तेषामेवग्रहणादवनिषेधानवकाशात यतश्छेदः सर्वनामस्थानेइतिमासेपितामरत्वेनपथीनाविः
मादिष्वाप्रवृत्तिःसिध्यति एवंचइनइतितपरकरणंभिन्नमाहतिबोधनद्वाराकौल्पमेनस्थानिवदित्यस्यानप्रवृत्तिं बोध ७
यति नचव्यतिरेकेणाय अतएवसत्त्वभावात्परत्वमात्रवमांताभादितितच्चिंत्यं नामरसनकाल्पग्राहकतायाधीतितेवनंगी

स्था॰

कारात् नः पेरोयस्मात्मात् ह्रस्वान्निर्दिशेन नाम्प्रत्यापेदायाःप्रकेयावयितत्रश्मत्रमानाभावाच्च केनापिप्रमागिकेन तयान्नभिहित
नात् अस्तुतस्यत्वव्यावायंतायायणंवाशीकलेनात् वस्तुतस्तुनकारस्यानिकपवायमानदेशः जातःजातवान्नपयाःस्याद्यस्मादेत्र
देवाराणामानर्थानामानुनासिकइतिभाष्योक्तिः अप्रयाहिश्रष्टमप्राप्तस्मृद्धेचावणस्यराघोहलीस्वतप्तयैतेनवाचापिभ
वकुकस्थले ईकारस्यानुनासिकादेशप्राप्तावाहस्यर्थतपाश्रमप्यासिद्धानानतोवैषम्यादप्रप्तेः तस्मादुक्तभाष्यबलेनयथोयमादेः
किपिमावाबेनभवतीतिनिर्गितिनतद्यपादकतयाकौस्तुभेमिमादेरबहतिरवर्नदेशोकल्पयितुमशक्यविना एतेनम्यादेशो
पितवड्लेमश्रतिसलहस्वावयेयम युरपिभसंज्ञास्थलेहिलोपइति तदपिचिंतयम तवस्मुखेदरेवलोपविधानात् सांतस्थलएवन
महृतेः अप्रयापायिमव्हभुस्मात् भस्यालोपःइतः अतसर्वनामस्थानेईमेवमासस्यश्रवेगात् लघवान् भसंज्ञस्यपश्चादेर्लो
पःस्यातइतिनकारस्य भसंज्ञस्यपश्चादेर्लोपःस्यादितिरकारस्यलोपः ततर्घसंज्ञेरनश्मत्रहमायधामासेतदर्थः श्रावा
वकिंवनानर्ततिरिकिप्पापिभस्यलोपइतिनलोपेतनासिकांतत्वस्यविनाशात्मुवनाद्रहतत्वहमायाद्रनुनासिकस्यकि
लोतिति दीर्घोमहृतावितश्मनेनउकारलोपेपयश्माहिसिद्धेः नवपयादिश्वप्राप्तावानेगोर्वहिलोपेक्विपितयकारवकारा
कारपोर्लोपप्रवणतापत्तिः परस्परस्मात् वर्षन्नकारस्येवविषयिलोपमहृमात्तघोल्हदमहृने: पयापमाप्तेपिसात्व
धपसंहरांरलाच कविनुउक्तस्थलेर्घकारलोपवारणार्थंहिलोपविधौयश्मत्रहनस्यपचमोत्तवेमकल्प्यायामरसटे
लैंगोविधौचनइतिवर्णाघेति तद्देरवत्रस्तस्त्वाइपस्य श्रवेकसभुस्तिनशाहेयाममस्येदुभावालोपनापनेस्यपष्ठि
मच्छृश्रुतामिति निर्देशाविरोधादिष्टापत्तनववाच्यात् यत्रभस्यलोपइत्यादिव्याख्यानेतेनपदकर्णेनेत्तइयस्या
महृतौ भस्यलोपइसस्यमावकायालेनश्रूरंयश्वारिश्वतवाधित्वापरत्वादितइत्यसमहृतो सहृतिमायादंतलोपो
नस्मात् प्रियपथइस्मादावा घकारस्यापिलोपःस्यात् प्राप्तिमप्रमयपरत्वेनसमाधानेपिवाक्यवनुष्टयकस्तनेगो
नाय

रवमिति तद्विशेषणत्वात् तदन्तविधौ गुणः प्रत्ययविधानाभावात् पश्चात् प्रत्ययस्य ककारस्य लोपविधानादिति प्रसं
सि० गाभावात् वस्तुतस्तु भावप्रत्ययविधानसामर्थ्यात् प्रत्ययान्ताद् एवः प्रत्ययो विधीयत इत्यर्थः तेन प्रत्ययनिमित्तप्र
स० सज्यस्य प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनैव ग्रहणं ततो लोपसिद्धिः ॥ त्वमौ स्म इति शब्दस्य सर्वनामस्थाने विषये प्र
१५ त्वम् इति प्रत्ययो न तत्प्रत्ययाधिकारविहितो यत्र देशः उकारोच्चारणार्थः न चाविभक्तिकत्वाभावः बहुव्रीहौ
अर्थप्रत्ययाधिकारकत्वात् इत्यादेशादेशः उणादितो नन्तादितः इति दीर्घः प्रमान् प्रमांसौ नामतः प्रत्य
यो प्रसः प्रत्ययादितत्पदसंज्ञायां समासे योगनिलोपः प्रत्यामिनादि प्रसज्यपदेशिवद्भावेन प्रसिद्धार्थं पदे
प्रत्ययस्यायामि वा स्त्रृ प्रत्ययापरमप्रमानिमादौ प्रत्ययेन गतस्य समासोदात्तत्वे प्रकारादेशस्य तत्रत्वात् प्रक न्स०
रणसंज्ञानत्वात् तदाद्युदात्तत्वे निपातनीये तेन समासोदात्तत्वे प्रमानिमत्वप्रकृतेराद्युदात्तत्वप्राप्तिर्विधानात् तस्मात्
स्या० र्वनामस्थाने इति विषयसप्तमीग्रहणात् न परत्वात् इति कृते सर्वनामस्थाने समासान्तोदात्तत्वे प्रत्ययप्रकारस्येति प्रसि
द्धिः न च परसप्तमी पक्षे पूर्वं प्रकारोदात्ते कृते पि तस्यान्तेऽन्त्यानन्तरस्य उकारेतत्त्वं इति सिनिवाय स्त्रृ प्रमनिमि
त्तकत्वेन नविद्वेषाङ्गत्वात् नैरर्थं प्रसज्यत इत्यादिमावतः प्रत्ययपरसप्तमी पि न दोषः प्रकृतस्य परिभाषाया प्र
तरङ्गपरिभाषापवादत्वात् सत्र इः पूर्वं प्रकारस्य समासान्तोदात्ता प्रकृतेरिसाद्रुः तत्र प्रकारस्यानन्तविधाने पि तस्य कार्यं
उ० तेन निमित्तत्वाभावाद्दर्शनत्वात् प्रमायानवकाशात् न च समासे पि प्रत्ययस्य सम्बन्धसति प्रिहेनयाति पदिकस्वरेणवाधान्
मानिमितोदात्तस्यात् न चेष्टापत्तिः प्रमान्समः स्मिसादावाद्युदात्तपाठात् सम्बन्धरितस्य सर्वत्रातिपदिकान्तोदा
त्तत्वप्रकृते कृति प्रत्ययविभागस्थले पि पित्स्वरप्रकृतेः पूर्वपितिव्यवस्थायामसङ्गोपसिद्धत्वादेव सिद्धिस्तु या पि प्रसिद्धा १५
परिभाषायाः प्रतिपत्त्यान्निनाम सर्वनामस्थानेऽसार्थः प्रतिपत्तव्यकनिमित्तमेव लिङ्गम् ॥ गोतोणित् ॥ न परत्वं लिङ्गेन गो शब्दे

कारमात्रपरइतिविशेष्याद्योतं डोदंताद्धिहिते सर्वनामस्थाने णित्कार्यं कृतस्मात् गोः गावो गावः पचो णित्वात् वृद्धिः
उःशिवः म स्मतो येन स्मृतो इति समासघातिवृद्धिके स्मृतो: स्मृतावो स्मृतावः इत्यादि यत्तु गोशब्दपचोपलक्षणं तेन श्री
स्य^ णादिके तेन साहचर्यात् पते नाम्नो: स्मृतौ स्मृतवः इत्याघेवेति न च द्विसंज्ञो नाम श्रामोरिमा मा स्मृता मिनवृद्धि
निवृत्तविषयत्वाभावसाग्गामिनवपरत्वाद् वृद्धेर्बाधकत्वात् तथा नवकाशत्वात् नामिमे वपरतत्र भाष्यविशेषात्
विनिहिते किं भानोभानव इत्यादौ मा भूत् ॥ गोतस्मीवा ॥ णित्स्यात् अब्द पपर्व पपावव णित्वाभावपक्षेऽत्र
उपधायां इति वृद्धिर्नेपवे वके स्मानावेवा णित्वीमपिन उत्तमः किंपपाव ॥ सम्बुद्धेरसंबुद्धे ॥ असंबुद्धाविति सः स्य^
र्वनामस्थाने इत्यस्य विशेषणं णिद्वितिप्रथमपाववनत्सम्भाः अथ यानव कत्वं न समानाधिकरणात्वरेषात् स
म्बुद्धेरर्णत्वं संबुद्धिर्भिन्नं सर्वनामस्थानेणिद्वत् सोऽप्रगडः वस्से सावोयो सावोयः अचो ञ्णितीति वृद्धिः असंबुद्धौ
किं सखे यत्र असंबुद्धिरिमिव मन्नेपविंशुकामितितविंसे उत्तरपदमभ्यंतरकसरलाघवाभावात् सखङः सौ ॥
सख्युरसर्वनामस्थाने अस्याः संबुद्धौ सौ पवे ङित्वादंतादेशाः सखा अग्न्यधिकारे तदंतग्रहणात् तदंतस्यापि अनङ् णि
त्सखा सख्यौ सखायो सख्ये भासावापमतिक्रांतोतिसखिः लिंगविशिष्टपरिभाषया अतिसखा नामदृष्टं हरिवद्रूपं लक्षणा
प्रतिपदोक्तस्यायादनङ् णित्वयोरसम्प्रवृत्तेः अत्र वदन्ति सोऽइसेवास्तुटि लोपेन रूपसिद्धे नैवमनुनर्त्थपितयाऽत्र
नेमवांतलाडयथार्थौपत्तिः संज्ञाप्रवृत्तिकस्याः निमित्तात् अंगवृत्त परिभाषाश्रयणाद्वा तेन उशनसः संबुद्धौ वाऽ
ड.त्र नङ्लोपश्च वावाच्य इत्यत्र घुविकलोत्ताषकलस्यार्थस्फुटीकरणार्थः केचित्तु विकल्पे रूपमपिवापलिकामेवमाः ल्प^
ङः पवं समस्तङ् णातं अमतोविधानार्थो तेनदेङ्शानमितिसिद्धं ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसो नेहसां च ॥ ऋदंतानां उशना
सादिवयमसवानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे पाता उशना पुरुदंसा अनेहा असंबुद्धौ किं हे पातः इत्यादि ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ क्रो
षान्न

सि॰
प्र॰
१९
16

शाखाख्याने स्त्रितनीतादिनावनुपसर्योतः क्रोष्टुशब्दः स्वादिनिरतीर्यांतादनिः तस्मात्क्रोष्टुस्मादेशः स्यात् क्रोष्टाक्रो
ष्टारौ क्रोष्टारः नचस्वाननसिद्धे यतहेतु त्र्येहयोरप्यर्थस्मार्थ्यदिति वाच्यं सर्वत्रहयोः प्रयोगोमाभूदिमतदर्थत्वात् तेन
सर्वनामस्थाने स्त्रियां च स्वनेनस्वेवस्तीयादावनुभयस्यामसनुमनस्वेवप्रयोगइतिविशेषात् भः नचक्रोष्टस्यमस्त्रि
येवादेशः स्यादिति वाच्यं यस्य यस्यहणेप्रस्मात्सविहितस्यसदेरूपादानात् नचस्वनेत्यात्वेनतीयस्यपातिरिनपत्तिः
उपस्थिमापिकोत्तर्यांमो स्वचाहातिनेमनुयोवेवापादानात् नडकेस्त्रातरतस्मातभिद्दसिमिनिनुयस्तस्यवस्यापयो
गादेवसिद्धा यथाहयातोः विशेषेणोपदेशोपितस्यहनमिमादेः शेषाशिशिमासेलुशेलोहस्मेवेवमयोगतइतिवे
म हतिसंभवेयववस्यापकस्यमागायोगात् गुणावृद्धयोत्वहस्तभावेभ्योनुम् पूर्वविप्रतिषेधेन प्रसन्येवप्राणीइत्या
दौपरस्यरूपविहारेणसावकाशयोर्गुणवृमोस्तुगुणेनुमस्यनुगमस्यसंगेपरत्वात्नुगुणस्यमामेत् पूर्वविप्रतिषेधाररभो
नुमर्थः पवंश्रुतिसवौतिवाक्यागायुस्यानितनुणिकृशक्रोष्टुनेस्वरणायेमादेयोनंसूयोत्वस्वत्वानांमसवोयो
श्रश्नोक्रोष्टुमादेनुमस्यहवौनकस्युलेसावकाशत्वात् तुमविरहस्तभावेभ्योवद्पूर्वविप्रतिषेधेन तेनवहणां
तिसुणांक्राष्टूनामिमादेनुहस्यपुराणी श्रनोनांतिसस्निरहतीमादेनुमविरहस्वत्वानोसावकाशत्वात् परत्वाद्
प्रस्थवाविलातनस्परोकरणायोवेतन नगतिस्याणामितयस्माभावात्गुणपूर्वमवर्णोघोरिवतुरोप्यपवादः यासो
तितेनतुहिद्वषेयमतिषेधपवारभ्यः प्रयवादेनमसंविप्रतिषेधायोगात् मेवं नतिसवत हस्वतपवत्वापकात्त्
सिद्धेः तुडभावेनाप्नोतिदीर्घांप्रसक्तोनिषेधवैयर्थ्यात् ॥ स्त्रियां च ॥ स्त्रीहतेः क्रोष्टुशब्दस्यतृजंतस्यात् स्वत्वेभइति १०
डीप् क्रोष्ट्री क्रोष्टुशब्दस्यांगस्यानुस्वत्वाबोविधीयते ननुविभक्तौपरतः क्रोष्ट्रीभक्तिविनासिद्धेः तृणेधाविति
विभक्तेर्विकियापयदत्वणत्तुपपत्तेः नतुस्त्रीशहाय उमीकाप्रस्त्रिधानन्नतिस्मिन्नकपवतत्वादेशः पकादयास्यसर्वा १९

न्यौ^

कास^

नवेनग्रहणं तद्धितवाञ्नीयर्थ । निर्देशस्य सस्थत्वान् मैवं ग्रमोमाग्रघात् ग्रतिदेशे सति स्वदेनत्वात् ङीडनकिम्बे
कातिदेशाङ्गति गौरादिषु वत्तुमेन स्वपाठाभावात् ईकारपरः निर्देशसामर्थ्यादेव तन्नवुङीपिङीपि वाविशेषाभावेपि
ङ्गीनेपिमेगात पंचभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पंचक्रोष्ट्रीभीरथैरितिसत्तिदेश तस्माद्यथान्कमेवयुक्तं नवत्सक्रूसलेक
यमेगसंज्ञाग्रसयस्थपरत्वाभावादितिवाच्यं ग्रंगकार्येस्वैवनिविधानात् ग्रंगसंज्ञान्तयमस्यान्सर्वभागस्येवेतितन
मौलभ्यात ॥ विभाषातृतीयादिष्वचि ॥ ग्रजादिषुतृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृजवत् क्रोष्ट्रा क्रोष्टुनाइत्यादि ॥ चतुरनडु
होराम्रुदात्तः ॥ ग्रनयोराम्रागमः सर्वनामस्थाने परतोदात्तः चत्वारः ग्रनड्वान् ग्रनड्वाहौ ग्रनड्वाहः सर्वेतिकिं चतुरः ग्रनडुहः
स्त्रियां चेति चकारे ग्रनडुही ग्रनड्वाही गौरादित्वात् ङीष् ॥ ग्रमसंबुद्धौ ॥ चतुरनडुहोरमसंबुद्धौ ग्रामोपवादः हे
प्रियचत्वः केवलस्य चतुरशब्दस्य बहुवचनान्तत्वात् हे ग्रनड्वन् संबुद्धौ किं हे ग्रनड्वान् ॥ ऋत इद्धातोः ॥ ऋकारान्तस्य धातोरि
तस्मात् कृविसेपिलदादित्वात् ग्रः किरति धातोः किं मातृणां लाक्षणिकस्याप्यसोपादानात् चिकीर्षतीत्यादे
उऊ^ ग्रनुतस्य माभूत् किरस्कामस्य दीर्घ इत्वस्य स्थानात् उपधायाश्च धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्वस्यात् हृतसंज्ञाद्वेर
वेरपरत्वेउपधायाश्चेति दीर्घः कीर्तयति ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ ग्रंगावयव ओष्ठ्यपूर्वो यस्मात् तादृशात् ऋकारान्तस्य
धातोरंगस्य उत्वं स्यात् इत्वापवादः ओष्ठ्यपूर्वस्य ऋकारान्तावयवेन दंतविधिरिति तेनैवोक्ते हपालनपूरणयोः जुहो
त्यादिः पिपूर्तिः पिपुरति ग्रंगेति ओष्ठविशेषणं किं समीर्णं मा भूत् ह्रस्वानोयमित्ससमेन ग्रपिपूर्तः पिपु
रीत्यादि एतेन भासे पिपरतितत्तनत्र पुत्वमह्रनयोदवना इससदीघाभिसमराववमयोणेव्याव्यातः सर्वमते
नेरोद्भावोपि पूर्ततमिस्मात्रोक्तारस्योह्रस्वः इवोतान्मो गुणाह्रदीर्घविधिवेधेन तरतिपिपर्ति तनोरपणार र्कीर्णाति
स्तीर्णमादौ दूतोतयो हस्तेनवायकस्माद्रोगुणाह्रयोरवकाशः ग्रकृते ग्रुणापत्येगेपरत्वाद्गुणाह्रदीर्घः ॥

इ^

७ सि॰ सं॰ ८

बहुलं छन्दसि ॥ स्तन्त्रैश्रैत्तान् भिन्नावहणेनेन्दृष्टिः अचोऽप्यसर्वनामभावेऽपि पयितं अ तद्रूपिमादौ विकल्पः ॥
इति श्रीसिद्धान्तसंग्रहे निधौ समम्य ग्रथमेद्वितीयमाह्निकम् पादस्याद्यः समाप्तः ॥ श्रीः ॥ सिचि वृद्धिः
परस्मैपदेषु ॥ सिचि परे इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदेषु अनैषीत् अलावीत् सिचि वृद्धावोकारस्य निषेधः उर
णोऽपि वृद्धाऊर्णोतेर्वा पिच्चाप्रवाद्वृद्धिः ननु या काकारस्य गोने वृद्धि वृद्धेरेत्वात् स्यैव ग्रहणात् यद्याद्वृद्धौ
नायाऊर्णोतेर्भुवः प्रसंगाविनाभावात् नैवं वैशेष्यात् सिचि विषयकं वृद्धिग्रहणेन यायादेरक्षिर्दत्त्वात् ॥ अतो ला
न्तस्य ॥ अतः समीपो योऽल्ल्यान्तं तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे परे सिचि अ्वालीत् निषेधविकल्पयोरपवादः
अतोल्लः इकेन तन्त विधिना सिद्धे पिग्रहणं प्राग्नान्तस्य वृद्धिर्भावेति लाभाय न तद्विधो हल्लान्तस्याङ्गस्य ॥ तो
वृद्धिरिति य अघलीत् इत्यादौ अतिप्रसंगाऊक्तेयमेवं समीपार्थं तशाहेन षष्ठी समासे रेफलकारयोः सन्निहि
तस्यालोऽवृद्धिरिमर्थेऽल्पिः राणि यम्भूत्निषेधि कौति प्रसंगः त्वथा हेतोनशाद्भ्योः कर्मधारये तेन तत्त्वसर्वं निपातना
तिः अतोल्लेति लम षष्ठीके अत इति समीपार्थं कोन शाहेन शाहे योः कर्मधारये तेन सर्वं निपातनात् सिद्धिः ॥
नान्वयः तस्य लाभ्यामन्वयः ननु सन्दन्तविधिना नेद्गे विशेषणेनस्याभेदेनान्तो विशेषणमिति कार्यं सिद्धेः ॥
वदव्रज ॥ हलन्तस्याच्चः ॥ वदव्रजन्तयोर्हलन्तस्याङ्गस्याचो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे परे सिचि ॥ अवादीत् अव्रा
जीत् अमेत्सीत् आघयोर्वैस्यमाणविकल्पबाधार्थं उपादानं ननु स्याम वेऽमसेदीति निषेधो न प्रवर्तते ॥ नेटि ॥ इ
डादौ सिचि वृद्धिर्न स्यात् अचेतीत् अवेतिष्टां हलन्तलक्षणा अस्य जागृणिश्व्येदिनाम् सिचि वृद्धिर्न स्यात् हम्यन्तेत
दन्तरोलनालक्षणा दिव्यस्यापि न स्यथ्यतेऽन्तरदितो वसिचि वृद्धिर्न स्यात् अवहीत् अक्रमीत् अहर्यीत् अतात्यीत्
अष्वसीत् अजागरीत् अधनयीत् अथयीत् अकरीत् कटेवर्णावरणयोः एप्तक्षयस्मिः सिचि हादिरिति अ॥

तो॰

फा॰ ८

मव्रवदव्रजेतिइटेवंलक्षणाहृदेस्याश्चेन्निषेधः विकल्पोपवादः अजागृईत् इतिश्विते सार्वधातुकेति गुणः यासः
तेवाधित्वासिचिवृद्धिः नोबाधित्वाजागृइतिगुणः श्परत्वेअजागरईदितयत्र शयमेश्कोयश्चासः ततोवदव्र
जेतिवृद्धिः यासानतोमेरीतिनिषेधः ततोअतोहलादेरितिविकल्पः ततोलोपतवृद्धिः नस्यांश्रयंतिषेधः नदा
इः गुणोवृद्धिर्गुणोवृद्धिः प्रतिषेधोविकल्पेन पुनर्वृद्धिर्निषेधोयथाप्राप्ताः यासः पानवेति ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥
इडादौपरस्मैपदपरेसिचिवावृद्धिः ऊर्णुञ् आच्छादने और्णवीत् पक्षे गुणः और्णवीत् ॥ अतोहलादेर्लघोः ॥
हलादेरितिवहुव्रीहिः तस्याङ्गस्याङ्गोविशेषणं हलादेर्लघोरकारस्य परस्मैपदपरेसिचिवावृद्धिः अवादीत् अ
वदीत् अनर्थकग्रचलीत् हलादेः किं माभवानतीत् ॥ नेटिक्रुति ॥ वशादेः क्रत्वमयस्यइदनप्राप्त सशमी स
यालोममलिन् मानविता वनिश्च वयसनाइवितिवकयं ईश्वरः दीप्तः भस्म यत्नः नेट् ईशिताईशितं दीपितादी
पितं भसिता भसितं यतिता यतितं श्च मवशादेरेणादीनामस्त्वात्समततमितिं क्रतीतिकिं दविवः देविमः
वशादेः सार्वधातुकइतीटोनिषेधोमाभूत् विभिदिवविभिदिमेत्यादिनतयावर्तकादिनियमादेवतत्रइदृत्सि
द्धेः एकातिनियमयोभयलक्षणस्याविनिषेधस्यतनिवर्तनात् तत्त्वार्धधातुकस्येड्हलादेरितिवार्धधातुकस्येति
योगविभागेनसर्वंधइकेतदाईधातुकस्येतिव्याख्यानादेवनसार्वधातुकमेट्प्रतिषेधइतिचेतसत्यं तदेयस्त
याल्लावान्क्रनोमसेवप्रकलान् सादेतत् इड्यकंयणोनवेनिषेधयकवणामारभ्यं आत्मनेपदादौविधनं
तरमेवनिषेधारंभात् अत्रैवपरीत्यवीजाभावात् एवंचनेड्वशीयग्रहणेनकार्यमितिलाघवमपिअत्रवृद्धे
वतल्लाभात् नेचाइजनोईचेत्यवंनवेनेड्वशीत्यादिपाठे लिङः सलोपोनंत्यसेतिसर्वसार्वधातुकग्रहणमतुम
नापत्तेः ययामासेतदृड़ादिष्वइत्यतत्तद्दवृत्तिरितिवाच्यं तथापितद्दग्रहणमंशेनडनवे वशिकृतीतिमा

३^

१ सिं. मेनदोषाभावात् नञ्पदस्यापि स्वरयोगेः तिलाववात् मैवं नञोयुद्धोष्येमत्र भारद्वाजनियमादिह प्रसंगात् यथा
मासेदि श्रवणास्वत् उपदेशो लत इति सूत्रद्वयप्रयुक्त एव निषेधस्तेनेत्यावर्ण्यते अनेन तस्येति मायात् एकमासे
सू. तकारादिसूत्रप्रयुक्तस्यापित्त्वापत्तेः तस्याप्यनेनतरत्वापत्तेः न च कारादिसूत्रप्रतिषेधार्थमेव स्यादिति वाच्यं तस्यानि
९ यमार्थत्वाभावेन विशेषाकिंचिनादाविरोधानुपपत्तेः न च कृत्स्नपृथग्ग्रहणं नियमार्थं स्यादिति ग्रहणं प्रतिषेधार्थं हेय
18 ना^ ह्रणाउभयविधनिषेधनिवृत्तितायार्थमिति वाच्यं सामान्यविहितस्येतो नियमेनापवादो यत्नीति विशेषविहित
स्येतो निषेधानुपपत्तेः अनारभ्य निषेधपुरस्तात्रणमात्रस्यापि निषेधसिद्धेः आइ इ धातकस्येति सत्रेउरपदमागमस्य यथा।
मासेपि सेभवाद्य नेटुदीमत इउ अनुवर्तते नेति निवृत्तमिति व्याख्यानात् ॥ तितवणपुसिस्त्रमरकसेषु च ॥ एकादशा
नोकन्यसमर्थानोनेट् दीधिः क्तिः केतः पाठदासीति सूत्र अग्रहादीनामिति वक्तव्यं निगृहीतिः उपस्ति दितिः नि
कुचितिः निपदितिः ॥ एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् ॥ उपदेशे एकाच अनुदात्तधातोरनुदात्तात् परस्याइ उधातकक था^
स्येनेट् एकत्वोपदेशोऽस्य भयत्वाद्वि उपदेशेऽनद्यत्वात् विभिन्नस्तानी मात्रादावि रोनिषेधाः प्रमयाह्विसम्बन्धे काव्
नात् अनुदात्तेनतद्वयात् कोंद्रगतमिमादोनेट् प्रमयात् अनुलिकृते नितस्वरेणा अनुदात्तत्वात् न चैकाज्ग्रहणं
नजाण्हबार्हसर्थम् तस्मादात्तनयानुदात्तपरेनैव वक्ष्याम्यते नापि कः किंतीमजानुवृत्तमानागविनस्येनरदर्थं हदि स्नु^
विषये प्रतिषेधविषये चतस्यगुणाविधानात् निष्ठानिमित्तकेऽग्रणो उगतत्वाभावादेव कः किंतीयसमूहते: स्नु^
न चोपदेशोऽनुगतत्वात्स्यातिः न चोपदेशोऽमनजूहूमिः न चैवं स्तीर्तीवी इस्मादाविवानयोरपरे वोक्तनिषेधा
नाणाम्नेः इत्येतन्निषेधाभावेनक्रास इतिकितत्वनिषेधालब्धिमितकयोर्विलोचयोरक्षणात्तनेश्च यस्मैव निषेधप्र
सृतेः न वाति स्तीर्तिनि ष्ठृव्यंतिश्मादोनदनापमिः इदमनिवेशनमेव सिद्धेः न वा स्तीर्णनिसृतोइस्मादोनदना। ९

पतिः यस्य विभाषेत्यत एव सिद्धेः नापि यथोद्देशपक्षादंतनानेनेदृशनिषेधो मा भूदित्यर्थं हल्परे देशेतस्याप्येकाच्
त्वानआहूतिदीर्घत्वप्रसङ्गात् एवं यामेषि सिद्धान्तः यङ्लोपार्थमिति ग्रपमर्थः वेभिदितावेविदिदि तेमारोदरो निषे
धो मा भूदित्येनतदर्थमेकाच इत्युक्तं नचोपदेशे एकाच्त्वादयापि निषेधः स्यादेव विभित्सतीमादिनोवेप
मा भावादिति वाच्यं नहीदमुपदेशपतावदेवेदकाच्त्वविवक्षा यङ्लुगन्तेकं किंतनयाहृतिनासर्थग्रा ह^ ध्रा+
हकनया नदाहुः श्रिणाशणात्रवेधेनातिर्दिष्टेयङ्गेणनच एवैकाजग्रहणेनैव पूर्वैतानि न यङ्लुकि इत्येव
६^ सूर्वोचार्याणां परिभाषा एकाच सेकदेशात्र मतिहाराइहाप्यमनुत्तोयते श्रिणाययानेगंदेतिसूत्रेस्यति
हेतियानि वानोमादि शपा यथा सनीवेतेति सूत्रे भवेति तेन भूतो यङ्लुगन्तास्सदिवर्भरिषतीतिनिमिमवेदृ ग्नो^
एकाच्उपदेशाइतिनिषेधस्यापितत्रानवतारात् अनुवंधनिर्देशो हि श्रा शीङ्इत्यादौ स्वरूपेण अनुवादन ङि
नइत्यादौ इत्येतानि निशिष्टानि विशिष्टेनेनेतिभेदः गणेनयथारुधादिभ्यश्च तेन वेभिदीतिचेविदीतीत्यादौ
न एकाचोग्रहणं सूत्रे वोदाहृतम् यथोदेशस्तु यद्यपि स्यात् उपदेशे एकाचः तथाप्यादेशोपदेशोत्रेनेकाच्त्वा न्तु^
त न तन्निषेधप्रवृत्तिः अन्वयस्तुक्तेपि मतवर्थलक्षणायाम् एकत्वविवक्षयाचएकाचइत्यर्थसिद्धेः एकपदेनाचुपदस्य
बहुव्रीहिनिर्देशे [illegible] यस्मिन्नुपदेशेनेकाच्त्वंनास्तीत्यर्थलाभात् नवाचुपदस्यतद्धितिलक्षणायां अ
चएकत्वेनमत्वर्थेत [illegible] यानांशक्तमर्थानुविनस्यार्थबोधकत्वयानहततपवैकत्वबोधायनेरितिवाच्यं एकत्वान्वा
यानेन तत्र लक्षणास्वीकारात् नवाचुपदस्यतद्धितलक्षणायामानाभावः वस्तुतः आदेशान्त्रदायमपाठस्येवतत्वात् अ
त्रदाशाम्लुचेति दतिद्राभिराशादेनाः दुओश्विगतिवृद्ध्योः श्रिञ्सेवायां शीङ् विहायसागतौ शीङ्स्वप्ने दीधीङ्
दीप्तिदेवनयोः वेवीङ् वेतिनातुल्ये एतेभ्यो भिमाशंकां सा तांः श्रुणिश्रिणामिश्रणाणयोः अनुवयन इतिमादेशनिदे।

मातकशब्दे क्रुश निरोषणयोः कुसत्तौ दुलशब्दे लपतेजनेनजणि जनकाकादने पनदमेरदेनाः रुदेनास्त्सर्वेसेद्ः
नाशुनिरासले हुड्संघकौ ब्रन्ववरणे पतद्रिमास्कदेनाः रुदंनासल शाक्कशक्तौ ड्रुपचेशुपाके पचषस्कोकारणे
बवपरिभाषणे ब्रुवादेशावचिरपि वविर्योनादिकोपिम्याःशावचीसकेषु ब्रुलस्योद्गे रिचिरविरेके विचविच्यो।
ननसंपर्चनयोः विविरप्यकापे चिवस्तरणे मक्षनीक्षायां पनेहस्तादेभजसेवायां स्नजविसर्गे भुजपालना
भ्यवहारयोः भुजोकोटिल्ये रुजिव भ्रस्नपाके भंजोम्रामर्दने रुजोभंगे युजियोगे गोमिनिश्शोचपोषणयोः विजि
रुथगभावे वृजसंगे भुजपरिवर्जने शासुविशरणादौ शासुशातने हदपुरीषोत्सर्गे छिदिरद्वैधीकरणे तृद
वधने उदमेरणे निर्षिद्दामार्यवतरणे भिदिरविदारणे संदीतिशोषणयोः त्वादिरसंपेषणे छिदद्वैद्ये।
विरविचारणे विदसत्तायां अथ अथभलोपदगतो विरपि शासा विति पतिपत्तिमिमाद्रिश्योगात राधसे
सिद्धौ युधसंप्रहारे बुधअवगमने शुधशौचे क्रुधकोपे लभप्रभुत्वायां बुधअवगमने साधसंसिद्धौ स
पनाडने वेधबंधने विधसेगादौ विधगमामितिभोवादिकयोस्तने हरहणे बुध्यतिसिध्यतोतिशपना।
निर्देशात नयोस्तु सिध्यति बुध्यतमितिहूतिः पतेनविबुधस्यामिन्दिप्यादेः नार्थइति स्याम कारहरस्वाद
पः उदितोवेतिकायामिद्विकल्पयस्य विभाषेति निषेधो रेविनिषेधप्रसंगात् रुनाद्रिकागमोः मनतानेश्रयदिव।
दि तपोपस्थैर्ये तपदाहे अपप्रपिपिगिजभावपस्तेतिश्लरणे दुवपबीजसंतानेश्पपरपालभे स्पर्शे लुलु
केदने लिपउपदेहे निषप्रशोषे शास्त्स्यामी तिपधरणे दिवादिस्तुदादिश्च परस्मैपदे रुपधीणने रुपरुर्षवि
मोचनयोः दिवादी अनयोरप्यादितादितो विकल्पे पिअत्र दानस्मे वे त्रमनधेरुद्हपाठः पभमैथुने रभराभसे
डुलभष्पाके यमुउपरमे रम्रुकोशयां मृग्रहतेशाहेवगाहगतो रुष्यारिफहिंसायां दिपा सुप्रत्याने विषदो

दंभूदद्याने लिष
दीर्भो दृषनिनिता
योक्षुष विलेदवेने
धादित्तु दादित्त्व

मोरङ्गमितिविलायोङ्गमपविभेजवेवेभ्यादित्युष्य इतिसज्जते विशायवेशने लिशमसीभावेविशगतेोवषष्टशसेष्यश्रिने
दशिरयेत्वाणेक्रशग्राकेोशेोहिस्य क्षिपश्रालिंगेन विसृष्यामोतयनदृशे यप्रो दुषवेदूष्ये हिपञ्चमीनो अत्रज्ञुषशोषण्गु
षष्ठ्येोशिष्टुल्लविशेषणेोपनेपिश्रासाः शुभृदृशेो केननमविधिष्टेनेतिलिंगात् वलुग्रहने भ्यादिः श्रदादेशस्यस्या
नुपदेशेोत्रदाततयादपिसिद्धेः वसनिवासेवनाक्लादनेइमदादिः दहभस्मीकरणे दिहउपचये दुहप्रपूरणे दुहिव
र्द्दने इति भ्यादेस्तग्रहणे याप्यानातएहवंधने हजलनियाइ भीवेच लिहआस्वादने मिहसेचने वहप्रापणे इ
१८ ति ॥ श्युकः किति श्रिजउगेताच्चपरस्य कितः इटसयात श्रितःभूतः वर्त्तेनगमयिनिषेधः भूसः श्युकोनिदृकगो १८
रितोरिमकेः ॥ सनिग्रहगुहेश्च ॥ ग्रहेशुहेरुगंतोच्चसनोनेद् जिघृदतातिजुघुत्ततिबुभूषति ॥ कृसभृवृस्तुद्रुस्त्रु
श्रुवेोलिटि ॥ एभ्योलिटइट्नस्यात ययकर्थसादि करोतिकृणोतेोर्भ इतिविभसेोहे दृङ्मोम्प्रसभिवेकृणाहाते याधाते
वयाणामेकाव इतिसकृत्वाश्रये ह दृङ्मोस श्युकः किताति समयाश्रयेनिषेधेयामेववाणांमपितेषांग्रहणेनिय
मार्थं सकृत्सपाश्रयः अन्यथाश्रयोवासर्वोपीट मतिषेधोलिटिक्रादिभ्यएवनामेभ्य इति नवक्रादिभ्यइट् प्रतिषेधो
लियेवेतिविपरीतनियमापत्तिकृतेयंथ्ये नेमधोहोभूतपरिहतोरघः स्वततलोमयोविसादिश्योगविरोधात
यदितःस्वकृपाश्रयस्यैवनिषेधस्यायं मतिश्रसवः स्यातदिइदृङ्मोम्रेहणोयर्थेस्यात तयोस्तदातनयापकाव इतिश्र
ुदाततत्ववगगनिषेधयस्यभावात् उभयलक्ष्णप्रसेवानिषेधस्वकस्यापिदप्यभावात्त्वसजातीयवावमंवि
देह उभयविषस्याप्येतनियम इतिसिद्धं नवहृयहणाववर्थ्यंस्वनिषेधार्थमहत्वदाततयाश्रकृत्याश्रयनिषेधस्य
नसाङ्गणपत्तेः यतः पितिनाकिता भावात्तयत्वाणस्याप्प्रहृतेश्रतुयाचश्रत्वयाश्रएनिषेधविधिमात्रएणैव
भविमेत्सादेोश्युकः कितोतिनिषेधापतितिरिति चेन वभूयाततं नयजश्रभववर्थ्यैमितिगमेश्मकृदासिववर्थ्यैति इ

उभावनिपातनसामर्थ्याज्ज्ञापयतोऽवयवविधेरितिरेतरपवस्त्रीकमात् सूत्रग्रहणास्य चलिनिषेधार्थमात्रप्रयत्नैः नियमार्थे
ति॰ नापाः स्वस्थत्वात् स्वादीनां वत्तुणोऽनुपादानेऽयमभिभावहाज्ञनियमेनवमाह्नैवकादिनियमेन यमकस्येति निषेधा
सू॰ र्थे ॥ श्वीदितो निष्ठायां ॥ श्वयतेरीदितश्च यथा निष्ठायामेट् सेऽसमारम्भ एवेदं हलन्तलक्षणवृद्धिः शूनः शूनवा
२॰ न् नवसेऽसमारणोऽकृतेऽउंगनत्वादेवानिषेधसिद्धिः उपदेशोऽउंगत्वादितश्च व्याख्यानात् सेक्षापदेशे रदंतनमेव ति॰
२० उदीतिकेदन्ते उनः उनः उदविदिदेरितिनत्वविकल्पः क्तनिकस्यादुपानकस्य ॥ यस्य विभाषा ॥ यतः परस्य कस्यचि
दितो विकल्पो विहितस्तस्मात्परस्यानिष्ठायां नेट् स्तनः स्वरतीमादिनावेट् ॥ आदितश्च ॥ आकारेतो धातोः परस्या
निष्ठायां नेट् निफलादिशायां निवेष्टते फलतः ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ भावे आदिकर्मणि च आदितः ॥
स्मायां निषेधाय ह्युनिष्ठितागमस्य रणो प्रस्वेदिनतेन प्रस्वेदितश्चैत्रः निष्ठाशीङ् स्विदीति किन्तु निषेधानुगाः नत्
आदितो विभाषा भावादिकर्मणोरिमकपवपोमोस्तु क्तेरियस्य विभाषेत्यनेनैव निषेधलाभात् सत्यं यदु
पाधे विभाषा तदभावे निषेध इति ज्ञापनार्थं योगविभागाश्रयणेन भावादौ विभाषा यांकेनेरितन्निषेधानुपप
नेः ज्ञापनफलं तु प्रविकरणस्य विदेर्विदो विकल्पे लुग्विकरणस्य तु तदर्थस्य निषेधो माभूत् विदितो विदितवान्
तेनयस्यविभाषेत्यत्र शविदेरिति वक्तव्यं गणार्थं तु यदवांतर्थांतलचच्छिवविशेषं प्रादवाद्यानि मेथमनस्तमस्तका
विस्पष्टस्वराणां यास्यपृष्ठे ॥ अविष्टका मष्टी स्तव्यादीनि निपात्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन मेध्यादीनां वा वे रव
सेहक्ताः सक्तवो मन्थः मेघनदेशो वा स्वांतेह ध्वानसेमनः ध्वान्तं तमः लग्नः सक्ते निष्ठान्तत्वमपीह निपात्यते श्लिष्टे विं अ॰
स्पष्ट विविधः स्वरः विधिविहितविरिक्तः साम्यमेवास्य इति भावः फ्रेचिरेभ्यो रूपस्थायां निपातनं हितमपि फांटे सू॰ २॰
अनायासमसाध्यः फांटविशेषः नैदेनवनीतं भवति हूतं वैदेवानां फांटं मनुष्याणां आकृतिश्रातपयस्यापाख्यानेन नवनी

तान्सर्वानवस्यद्वेफांट मितिमाधवः वाढ भृशे संपदादीनामत्वादन्ते ढामिते स्वनिते धनिते लगिते से
ह्विते विरेभिते कणिते वाहिते विलब्धुड्गय मयमागरगाभेगोवेरिमादेशागमस्यानित्यत्व ग्रपवादो वा ॥ घु
षिशब्दे विघाते ॥ एतौ श्रविनयार्थोववनिशायामनिटौ स्तः निघुषाणागदन्यथेशास्हिंसायां विरुद्धोयानइति
विघातोः विनीतः भावेष्यम् श्रारितप्रयस्य विभाषे साध्यानिषेधेपि नियमार्थेवेनत धृषुः विशसनः नत्रभावा
दिकर्मणोर्थे धेर्विकल्पेसप्रांनेनित्यनिषेधार्थेनद्वहणमस्त मेवंतत्रवैयार्थ्यकधृषेरनभिधानात नियमार्थता न्या^
या स्मादवुक्तत्वात् नवैवंधृषेरादित्ववैयर्थ्यं प्रवैयाम्यविभाषेतिविकल्पस्यप्रयोजनत्वादितिमाधवः ॥ ह
ढः स्थूलवलयोः ॥ बलपंवलवमरे इहिहढो कार्उमावः नकारहकारयेर्लोपो निष्ठातकारस्यढत्वे धायनि
पातनेहद्देरपिनलोपवर्जमितिवृत्तिः नविडभावमात्रेनिपातनमोहोढ इतिढत्वेनद्वोपेचसिद्धे मेवं दृढिमेत्य
त्रस्वनोहलादेर्लंघोरितिरभावस्यपरिदृढ ष्यगतत्स्यत्र लपिलघुडबोदिमयादेशस्यवा सिद्धेः फलोपस्या
सिद्धत्वात्प्राप्तिरुटौकमेस्वगन्रुपातमत्वादशिरत्रोरितिनिश्चडुप्रसंगाच्च नवपरिदृढयोतिसर्वत्रपपत्नेः परिढ
ढ शाब्दास्तितिपरिविशिष्टस्यैवपातत्वात्समासाभावादितिवाच्यं तत्कुमयधेत सोपसर्गोप्यस्यपविधाने
नपातसंख्यानिमिते धमयेकत्वे उपसर्गाणां पृथगभावस्यत्तापिनत्वाद्दृस्व्हादेवणिन्मस्मात्सेवथा ढ^
तत्वात् स्वाधान्यपातं रेफरेः तेनसमासात् सभोपरिवृढः निपातस्यशागवत् परिवृढो ग्रामरिवृढस्य पारिवृढी
कन्या सभैकिं परिवृहितः परिवृहितो मे: ॥ कुञ्चगहनयोः कषः ॥ एतयारर्थयोः कषेर्निष्ठायामनिट कष्टं दुः
खेनजनकंच कष्टंशास्त्रं डवगाहमिमपर्धेः कषितमन्यत् ॥ घुषिरविशब्दने ॥ अनिट्स्यात् घुष्टा रज्जुः घ्रवीः
निर्किं घुषितंवाक्यं शब्देनसुघितमभिप्रायेरम्यर्थः यद्यपिघुषिरविशब्दने इति घुषदोपपाठादशब्दनार्थोरस्मा

७ शि. सू. २१ 21

स्या निष्ठायामस्तो अविशब्दने विघुष्टं नपदमभ्यावर्त्तकं तथापि न स्मादिति घोषितं जितित्वापनार्थं तेन महीपाल
वचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवाः इत्यादि सिद्धं ॥ अर्देः संनिविभ्यः ॥ एतेभ्योर्देः परा या निष्ठा या नेट् समर्णः
न्यर्णः व्यर्णः एभ्यः किं अर्दितः ॥ अभेश्चाविदूर्ये ॥ अभिपूर्वादर्देः आगवत् अभ्यर्णो नातिदूरे आसन्ने वा सामीप्ये
नुकेनातिदूरस्य संग्रहेण स्यात् शंवलसामीप्ये त्वेव साधवस्तु: नातिदूरस्यापि किंचिदपेतत्वात्तस्य नादिव्यमि
प्राय: अविदूरपदाद्धालक्षणादेशात्कातिगणानाप्यन्तु ननमर्दितादिति निषेधप्रसेन निर्देशादेवाभ्यर्दितः ॥ २
णेरध्ययने वृत्तम् ॥ ण्यन्ताद्वृतेः कस्येडभावो णिलुक् च अध्ययनविषये अध्ययनपदैकमाणिलुक् वृत्तं छन्दः वृत्तो
गुणः अध्ययनमिति यावत् अध्ययने किं वर्तितमारब्धः ॥ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ णिजन्ता निष्ठा
न्ता वा निपात्यन्ते आमुदन्तउपशामे स्मरीशाख्यापनेदिवादेश्चुरादेश्च दस्तउपदत्तये स्पष्टबाधने छन्नपवारणे
सपिण्डितं ज्ञाप्यताकः एतेषां मितः शमित इत्यादि ॥ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनां ॥ एभ्यो निष्ठाया वेट् रुष्टो
रोषसहेति विकल्पितेनेट् तस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते विकल्पोयं रुष्टः रुषितः अमगमादेः अभ्यान्तः अभ्यमितः
अमरोगे इति निर्वाचनादिकस्य ग्रहणं एकाच इत्यधिकारादिति तूर्णः त्वरितः त्वरातेस्तत्रमेत्त्वरतावेस्वरः
आदित इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः संघुष्टः संघुषितः ... संघुष्टः संघुषितः आस्वा
न्तः आस्वनितः ॥ हृषेर्लोमसु ॥ हृषेर्निष्ठाया इट् वा लोमविषये हृष्टं हृषितं वा लोम विस्मितप्रतिघातयो
रेव विकल्पः हृष्टो हृषितो देवदत्तः हृष्टाः हृषिताः दन्ताः अभ्यहृष्टः हृष्टश्लोके अभ्यहृदितो वा निकायांवि
कस्मान्नेट् हृष्टश्चैत्रो हर्षितः ॥ अपचितश्च ॥ चायतेर्वा विभाषा निपात्यते अपचितः अपचायितः किंनि
नियममिति वेगरूपे अपचितिः ॥ हु ह्वरेश्छन्दसि ॥ ह्वरेर्निष्ठायां हु भावः अहुतमसि हविर्धानं हुतोसि अग्ने २१

उकेन इकारेण गुणेनच निर्देशो न त्विकागुणेन निषेध इत्यपेतेति तिसंप्रदायः अस्मादेव ज्ञापकाद् इकि दिग्भ्यः प्रश्न
हु॰ मे ॥ अपरिह्वृताश्च ॥ पूर्वस्यापवादः अपरिह्वृताः सनुयाम वाजे ॥ सोमे ह्वरितः ॥ ह्वृ कुटिल्ये ह्वाभावो भावश्छलिपा
मिते मानः सोमो ह्वरितः ॥ ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तशंस्तशास्ततरुतमतरुत वरूत्र व हे॰
नि॰ दु॰ रूवरूत्रीरुज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीतिच ॥ आयादेर्णच्यन्ता अद्विरापमविभाषितनिपात्येते शमेर्ण्ठः । नु+
अ+ ग्रसितं वा पतनं स्तोमस्य विष्कभितं जनेर्भूरितिं सायेन स्तभितं येन नाकः सत्येनोत्तभिता भूमिः अस्मे यस्म ग्रीवा
हस्पर्षेउस्म वेगृहणं वते यावनेकस्मात इडभावः ततावर्षेणविगुह उत्तानकं याज्ञवेयपहिकस्तं विकस्ता इति
वहुस्तेत इदं पञ्चक शासशंस्तशास्तपम्पस्तूविइडभावः पकस्तुपरमस्माविशास्ता शावशास्उतशास्ता प्रशास्ता
येतात्स्यावृ॰ नोरुवउट् उडभागमो तरुतारंस्यात् तरुतारं वरुतारं वरूतारं वरूत्रीष्टादेवीर्विषदेषावतीः
सत्वादिभ्यश्चतर्ष्यः शापइतं अग्निरुज्वलितिलोकेरुज्वलितं वमितिसोमं अभ्यमितिवरुणो एवंचाष्टादशनिपा
ताः क्षरितमरं क्षमितिनिमपिपठेतिकेचित ॥ आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ वलादेरार्द्धधातुकस्येट् भविता भविष्य
ति आर्द्धधातुकस्य किं अभूत वलादेः किं बभूव अत्रभाष्ये आर्द्धधातुकेतिनोपादेयं नैवेववलादेरागमस्यइडि ।
त्वयर्थ्यपतिः गुणसंज्ञायाति तिमितेयावलादिरितिपाद्योनात् अस्पद्मेवलाभात् नचाशेशन इत्यादेसार्वधातकस्या
पिइट् प्रसंगः रुदादिभ्यः सार्वधातुकेनियमार्थत्वात् नापि स्तुत्वाभिसंधेन स्तातोविस्पतोधातगृहणानवृत्तेः नापि
तृण्यामिमाहे धातोरितिपाठेन विहितसेतिशब्दाधापारस्वपणाम ॥ इति श्री सिद्धान्तकौमुद्यां नियोस्मस्मस
द्वितीयप्रथमस्याह्निकं ॥ स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ उदाननपात्मनेपदनिमित्तभावादिहक्रमसिद्धेऽनिमार्थ्यमारं
भः अनयोरनात्मनेपदनिमित्तयोरिट् नामभवस्ताविता क्रमिष्यति नेह प्रविक्रमते प्रोपाभ्यामितिमात्मनेपद इस

८ एवं वक्तव्य इति समर्थनेनादपि नन्वत्र विनापि समस्ताविवक्षे अस्मस्त्वविवक्षे अकर्मकत्वा अकर्मकत्वे सकर्मकत्वं इत्यत्र
सि॰ दृष्टान्तासिध्यति आत्मनेपदनिमित्तत्वस्य स्वरूपयोग्यतात्मकस्य सत्त्वात् नचात्मनेपदे येरुक्त प्रतिषेधप्रवृत्ति
सू॰ र्यासत इति न दोष इति वाच्यं अस्याऽपि सिध्यते अस्तोषीत्यत्र कं सीट् अस्तोष्यते अकं स्यते इत्यादाववयापत्तेः
२२ अत्रात्मनेपदप्राप्त्यभावात् नउक्तं आत्मनेपदपर प्रतिषेधेन तस्य सूत्रे एकादेशोऽप्रतिषेध इति आरभ्यः
स्यादिति शेषः अयोमतः मे नव्यवस्थानात् द्वितीये सीयुट् आत्मनेपदावयवत्वात् तृतीये चैकादेशो पौर्वाप
र्याभावात् अतएव विधेयस्यानिवक्षावेन तदुपपादनेपि आपद्यार्थनिषेधान्तरकल्पनावश्यकत्वात् अत एवाति
केसिद्धं तत्त्वोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्य प्रतिषेधात् स्तुकमोरात्मनेपदस्य च समानपदस्थत्वे इट् प्रति
षेधः तथा च परत्वस्यानेपरत्वनोक्तदोषः नच मन्त्र विनाश मन्त्र विशीर्यते इत्यत्रापि प्रतिषेधापत्तिः मन्त्र विनष्ट प
दार्थद्वर्द्धनेवकुरु मात्विमन्तत्रात्मनेपदकृतेः आत्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत समानपदस्थताभावात् अतएवगस्य
निषेधस्य प्रवृत्तेः आत्मनेपदोत्पत्त्यनन्तरं तन्निमित्तसंयोगात् कर्तरि वात्मनेपदविषयात् कृतिप्रतिषेधो वक्तव्यः
अकर्ता उपकर्ता कर्मैरेवार्थे नेह मन्त्र विनाशो मन्त्र विनाशः वस्तुतस्तु सकर्मकोवेदात्मनेपदनिमित्ते न भवत
समर्थः आत्मनेपदनिमित्तार्थवाचिनो न भवत इति यावत् भावकर्मणोरपि तदर्थकात्मनो विधानात् अप्रयण
त् नचाकर्मकमिति मनिमादौ सिद्धिः तादृशार्थवाचकत्वादिति वाच्यं फलोपहितस्यैवात्मनिमित्तपदार्थत्वात्
तस्यैवात्मनेपदेतिनिषेधप्रवृत्तेः ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ग्रहेर्विहितस्य इटो दीर्घः स्यात् न तु लिटि ग्रहीता ग्रहीष्य
ति लिटि तु जग्रहिथ विहितस्य किं ग्राहितेः ग्राहेरयं विहितो न तु ग्रहेः नचाणिलोपस्य स्थानिवद्भावेन तिर्वी
हः दीर्घविधौ तन्निषेधात् केचित्तु ह्रदमानुरोधेनाप्रकारेयात्र वर्तते इति तत्केले तज्जाय हितेनिषट् लकि २२

अवरीवृ

माभूत् ।। वृतो वा ।। वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च इटो दीर्घो वा न तु लिटि वरिता वरीता ।। माएवंवस्तुनाग्रहीतिपङ्क्तौ किं
दीर्घमेवोदाजहार एतत्तत्वेन तन्न प्रदीतेति सर्वेमपेवितम् ।। वृतो वा ।। वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च इटो दीर्घो वा स्यात् ।
न लिटि वरिता वरीता तरिता तरीता लिटि तु नैव यन्न च वृवरणे इत्यस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यं ग्रोपरूतीति
वत् वरणस्यैव निर्देशापत्तेः धातुग्रहणेन परत्वस्यादर्शनात् नापि वृञः इति निर्देशः वृग्रहणवैयर्थ्यात् नापि वृञः
न इति ऋतश्च संयोगादेरित्यनेन सिद्धे वृग्रहणवैयर्थ्यात् अस्यैवात्र वृत्तिसंभवात् नापि वृङ्न इति वृग्रहणवैयर्थ्या
त् अनेनोवृञ्ञ्रतश्चैव प्रयुक्ते ।। न लिङि ।। वृत इटो लिङि न दीर्घः वरिषीष्ट तरिषीष्ट न च तेः कर्मणात्मनेपदे सि
चि च परस्मैपदेषु ।। वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च इटो न दीर्घः परस्मैपदपरे सिचि अवारिष्टां अवारिषुः अतारिष्टां अतारिषुः
इट् सनि वा ।। वृतः सन इड्वा विवरिषति वुवूर्षति विवरिषते वुवूर्षते तितरिषति तितीर्षति इट्पक्षे परत्वादिको दी
र्घोपि ।। लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।। वृत इड्वा वरिषीष्ट वृषीष्ट अवरिष्ट अवृत इडभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लुक्
लिङ्सिचोः किं वरिष्यते आत्मनेपदे किं अवारीत् ।। ऋतश्च संयोगादेः ।। ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचो
रिड्वा स्यात् तङि स्तृञ् आच्छादने स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरीष्ट अस्तृत ।। स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ।। एभ्यः पर
स्य वलादेरार्धधातुकस्य वेट् स्वरिता स्वर्ता सविता सोता धोता धविता सेधिता सेद्धा सत्यम्भयैयाप्यादानसेभ
वे विश्यण ग्रहणे लुग्विकरणालुग्विकरणस्य ग्रहणमिति तापनार्थम् तेन गाति सूति सूयति पाशहे न पिबतेर्ग्रहणेन
तु पातेः न च लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति विपरीतमेव कस्मान्नाप्यतामिति वाच्यं वेत्तेर्विभाषेति निर्देशात् अन्यथा
विदश्चैव तङ्पादानासिद्धेः न च यङ्लुकि निश्चार्यार्थे इमाति निर्देशः श्रीङो रुङि एतत्स्मा हृदयादेव सिद्धेः ।। रधा
दिभ्यश्च ।। एभ्यो वलादेरार्धधातुकस्य वेट् रध हिंसासंराध्योः णश अदर्शने तृप प्रीणने दृप हर्षमोहनयोः द्रुह जिघांसा

योरल्लुग्विकरण

यांशृद्वैषिचिन्ते स्वरत्युड्रणोर्जिहर्षीषे रुष्यतिरुष्यन्ते शामेऽन्येकांवृशामे विकल्पः शपिनां सेट्‌ ॥ इस्मात् ॥ नि
ऽत्थः निरुक्त्वत्स्वतकत्वेषिद्वा निःकोषितानिः कोष्टा ॥ श्रुपिरूपाणो ॥ निर्वैतकत्वे निष्ठायामिट् निःकुषितः एवं
विकल्पान्तरस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते नियमारंभः ॥ तीषसह लुभरुषरिषः ॥ इच्छायां सहि मादर्ववर्ता रे नत्त्वं
च्छातिविसाति कौचित्स्वतेइषुरस्याद्रिष्याहरेवेमाहुः षट्स्वर्षणे लुभ गार्ध्ये रुषरिषहिंसायां एभ्यः परस्य
तादेरार्धधातुकस्य वेट् पाषिना पष्टा सहिता सोढेत्यादि नित्यं प्राप्ते विकल्पः नोति किं स्यादिष्यते ॥ सनीवं
तर्धभ्रस्जदंभुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनां ॥ एवेतेभ्यः सनाद्विभ्यश्च सनः इट्‌ धस्तेनं उदात्तत्वान्नेकमाद्वयेत्यूर्ध्व
श्रमोपग्रहकः किनीति प्रत्यपासृये निषेधे प्राप्ते प्राप्ते विकल्पोऽयम् इत्यादिव सिद्धमादयड्वेताः दिदेविष
ति इडभावे दुद्यूषति हलन्ताच्चेति कित्वं च्छोविर्छ्टूपयोगनतांहत्वे सिसेविषति सुस्यूषति मच्युद्दीर्घश्राष्ठत्त्व
यां नित्यंत्वे स्वत्लोपश्चाभ्यासलोपः स्वते आदिंदिधिषति विभृज्जिषति विभर्जिषति इडभावे विभ्रक्षति विभ
क्षतिमुखसारोपयोवितिरमागमः सनेसंशत्वाद्वणग्रुणादिधिषति सुप्सति दिदेभिषति शिश्रीषति शिश्र
यिषति सस्वूषति सिस्वरिषति सुस्मूषति यियविषति उर्णुनूषति उर्णुनविषति विभरिषति ज्ञपिः सुसंतो मितसत्वः
सुनाद्यश्च तोष्सति जिज्ञपयिषति सुमिंतस्त्वं जिज्ञापयिषतीमेव घाउदानेशिशासति जनसनेस्मावसिसनि
षति किशाउपताप्यश्चसानित्यं प्राप्ते किशृविवाधनेश्मान्नादिनादेव क्त्वायो विकल्पासिद्धेर्निष्ठायां च स्वविभाषेति
भाषेतिनिषेधे प्राप्ते श्रारंभः क्लिशूक्लिशितात् क्लिष्टः ॥ पूङश्च ॥ क्त्वानिष्ठयोरिङ्वा सडंक्त्वा वेतिमेटिकि
त्वनिषेधः पवित्वा सत्वा पवितः सूतः ॥ वसतिक्षुधोरिट् ॥ क्त्वानिष्ठयोः उषितः उषित्वा क्षुधित्वा नसान्त
मेपणावधितस्रारमे सूरकादिनादिनजितिनिरशकारान्ते वेताविनादोगतिग्रहणं कंवा ॥ अंचेः पूजायां अंचितः का

निश्रयो नित्यमिडञ्जायो क्त्वायांविकल्पे निष्ठायांचनिषेधेप्राप्तेवचने श्रुचितानकासेदिति किंननिषेधामलोक्ताम
वः अञ्चितः नांचेः पूजायामितिनलोपनिषेधः गतैगत अञ्चित्वा अंक्त्वा अञ्चितः ॥ लुभो विमोहने ॥ लुभः क्त्वानिष्ठ
योर्नित्यमिट् स्यात् गार्ध्ये लोभसंहति क्त्वायांविकल्पे निष्ठायांचनिषेधे प्राप्ते वचने लुभित्वा लुभितः गार्ध्ये तु लु
ब्ध्वा लुब्धः ॥ जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥ नित्यमिट् स्यात् क्त्वाग्रहणं निष्ठानिवृत्त्यर्थं तु जृष्वव्रश्चोरुदित्वेने उदितो वा श्र्युकः किती निषेधे हि तीयस्य ऊदित्वाद्विकल्पे +
स्त्विषेत्वेसन श्र्युकः कितीतिनिषेधे द्वितीयस्य ऊदित्वा शमेवचने जरित्वा जरीत्वा व्रश्चित्वा न क्त्वा सेडिति किन्न
निषेधार्थं सेशसावधो उदितो वा ॥ उदितः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य इड्वा शमु उपशमे शमित्वा शान्त्वा अञ्जनात्क्त्वः स्यात् किं फलोऽपि
निरोधः रधुकौत्याशामिस्यात्तदित्याठो निवृत्तः आकारविरोधात् ॥ सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः ॥ एभ्यः पर
स्य सिज्भिन्नस्य सकारादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् सेडिति सकारादुच्चारणार्थः असिचीति निषेधसामर्थ्यात्तेन
सकारावधिविकल्पः कर्तिष्यति कर्त्स्यति तदादिकयोर्धोतयोः ग्रहणं विशेषाभावात् कृतीग्रहणे हिंसा
र्थयोः कृतीदृतीच्छिदे वनयोः उभयोरपि सानादरयोः अन्तीकाद्यविकल्पे सर्वेषां नित्यं प्राप्ते विकल्पारम्भः कार्यः
ति कर्तिष्यति निरत्स्यति निनर्तिषतीत्यादि असिचीति किं अकर्तीत् अनर्तीत् इत्यत्र नित्यं यथा स्यात् ॥ गमेरिट्प
रस्मैपदेषु ॥ इडुग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थं गमेः सकारादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदेषु नित्यमिट् स्यात् गमिष्यति क्रोडप
प्रवृत्त्यानिषेधं ^ सम्पाने निगमिषिता निगमिषितं जिगमिषितव्यं न च स्मापायामनरद्विधायात्मनेपदपरे निषेधः आरम्भः संजि
गमिष्यते संगंसीष्ट संगस्यते इत्यादौ न निषेधः न स्यादेव आपन्नः वस्तुतस्त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्ये ^
शतिषेधादिति ॥ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ एभ्यः सादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदेषु नेट् स्यात् वृत्तवर्तने वर्त्स्यति व्यपुरा
कृष्णसाथो साहत्ववतो स्वप्नाणि मे श्रेष्य स्पन्दिता तोह कल्पिके चर्या मे वत्व नेदृश्यः समस्तोतिरित्ति कृपिप्वमे ।

^ स्यणमेविदेनेनिवक्तव्यं नेननैवापि दोषः नै उनै लिङ्गनगमेरा त्मनेपदेनसमानपद

पश्य्नः स्य पूर्वे परस्मैपदे वास्यनिविहृतस्यति इको कलितिनि सनः किं तानवगुणः संस्पतीसर्वान्तं गमपूर्वे लुङ्गा विकल्प
८ सि॰ दित्वाचवर्ज्यं शुभस्य सामर्थ्यां निषेध इत्यादि आत्मनेपदे वर्तिष्यत इमा दोनित्यं सेर्दिष्यते संस्यते इत्यत्र विभाषाप्र-
म॰ याया मे ॥ वासिवक्लृपः ॥ क्लृपः परस्य सादेर्गाईधातुकस्य तासेश्च इत्स्या परस्मैपदे कल्प्ता कल्प्तासि कल्प्स्यति वि
२७ क्लृप्स्यति ल्वटि च क्लृपः इति परस्मैपदे आत्मनेपदे तङ् प्रदिक्लृदेट् कल्पिता कल्पितासे वा कल्पिष्यते कल्प्स्यते विकल्पिष्यते
विक्लृप्स्यते इति पयासाम्ने तत्र द्वयोरपि परस्मैपदग्रहणं पूर्ववद्धातोर्विशेषणं एवं वृत्ते नास्तिवेन
क्लृपः इत्यस्यानुपादाने लाघवात् नचैवं वृत्तादिचतुष्टयस्यापि तासेः इडभावापत्तिः तेषां लुटि परस्मैपदाभावात्
एकाचोपदेशेऽनुदात्तात् ॥ उपदेशे इत्यनुकृष्ट मध्ये विशेषणं नास्यदिति समन्वयता वृत्तिः निम भिन्न नि हेवि
शेषणं एकाच इति त इट् ततः परस्य वलादेः न स्यात् निमं किं इयविथ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वेति धूञो वेदकत्वा
तथलि नित्यमिति वृत्तिः तद्वि विकल्पतिवेधनस्यापि इडभावस्य निवर्तकः क्रादिनियमाति पत्ताभिप्रायं निषेधनि
वेधनस्यैव तिपत्तेन स्वरतेस्यलाइङ्कित्सानापत्तेः उभयार्थमपि नियमग्रहणं वृक्षमित्येव नियमात् एकाकमोति।
ति परस्मैपदे सेट्त्वात् उभयस्य वेणा निषेधापत्तेः उपदेशा तु कर्षफलेन स्तनइत्यत्र वसामः ॥ उपदेशोऽनन्तः ॥ उ
पदेशे अकारवतस्तासो नित्यानिटः परस्य थलो इट् न स्यात् उपदेशे किं ववकर्षिथ अतत्नः किं बिभेदिथ पतयोस्ता।
सो नित्यानिट्त्वात् सपरत्वं किं रराधिथ तासो किं नयदिथ जिहत्वाती नित्यानिनिट्त्वात् नित्यानिटः किं वव
र्षिथ आनंजिथ आयस्यतासा वात्मनेपदे सेट्त्वात् द्वितीयस्य च विकल्पितेट्त्वात् अदाद्देशस्य च सेर्भं वस्येव न
स्यतासो अयोगाभावात् जघसिथ तासुदिति समन्वयता दतिना तासो अयोगस्य अनिट्स्य बलाभात् ॥ ऋतो भारद्वा
जस्य ॥ तासो नित्यानिटः ऋदन्तादेव परस्य थलो नेट् भारद्वाजमतेन ऋदंते ऋकृ मावृदासीत ववृड आत्मनेपदित्वात् २५

ऊमित्यप्रेलावांनास्ता
विन्त्यैवसंनिधानात्
अनुइन्तेवी उपदेशे
अजंतोयोधातुस्ता
सोनित्यानिट्

पद्द्वित्प अन्यस्मादिनियमादिवत्सं पपिवत्वेत्विव श्लोकिरे
त्यादि ननुचवर्थेत्यादावदत्तासदिति +

यलेवइलंभ ह्मनस्तु भाषायां इत्येवं इत्यके अन्ये सर्वे छन्दसि ग्लासौनिष्पानिदपवनयावत्तास्वादित्येव सिद्धं छन्दसि
घत्वमपितपरत्वात्कार्यं स्यामितिनियमार्थमेनत् छन्दसा दत्त्यस्य पत्वितिकस्मः फलितः पपिर्थ निषेधस्यन वि पपिप
षयः परस्मनिमित्ताभ्यां गुणेरपरत्वेवहुलेनवात् नापि उपदेशेनतत्र इमम ॥ अकारस्य गुणनिवेधनवान्तं अनेतस्यति
गुमार्थत्वात् उपपत्तिरितिनिवेत्येवं अवबत्तास्वादिप्यवोनरहस्यादुपदेशाग्रहणात्तु अभ्यासउपदेशे अग्रजेनतत्त्वमत्वात् अवा
पितिनिषेधसौलभ्यात्तत्रत्वङ्कदशक्तात्रमपि अस्मानियमात्पत्तिरिदन्स्यात् नवकादिषिवेनत्द्ग्रहणादस्यबाधः येनना
प्राप्तमायेनकमारोक्ताद्विनियमेन प्रापितस्येव इटस्तेन बाधात् मापि अवबत्तास्वेन उपदेशेनवशनियोगद्दप्राप्ति
तस्येवनिषेधस्येतत्रियमेनबाधात् अनेनइट्स्येतिप्राप्तात् अथैव उपदेशेनतत्र इमस्येवाचनियमोबाधकोस्तु नच
छन्दसि तेग्वनत्स्यवसाकिरेवनेतिवाच्यं तथा अवत्तास्वादिमस्येवबाधापत्ताउभयत्रावापत्त्यानुपपत्तिरेवेतिचेत् अवा
द्वा ८ ह्यः तथाविव अवत्तास्वादिमनेनरमेवभारद्वाजनियमप्रापकः स्यात् उभयत्रतेनतद्वयादसामर्थ्यात् नासौनिस्याति
दस्थालिघनिषेधः सभारद्वाजमतेछन्दसस्येवनिष्पाद्योयेन तासिनिस्मानिटस्थलितास्वादिपस्मावात्रुहस्ति
रितियावत् घहाक्रादित्त्वेस्लादिग्रहणमेवनियमद्वयप्रापितस्यापीडोबाधकं अनारभ्य प्रतिषेधकोऽकगासा
मर्थ्यात् क्रादिनियमस्य भारद्वाजनियमस्य बाधे फलितार्थः अनंतोकारवान्नावत्तास्यानिटस्थलिवेडये छन्दसि
घ ८ इत्थिस्मानिटकाश्ननोत्तिरिसिद्धवेत ॥ बभूयाततंथजगृम्भववर्थेतिनिगमे ॥ छन्दस्योभावोनिपात्यते तेहिहोता
यघमेवभूयघवेनोतरित्तसुर्वीततेय जगृभ्मातेदहिणमिदहस्ते वेमेतिपावितमोववर्थ सूमःकादिसवेगाति
वेयसिडेभाषायांइउर्थेनिपातनं तेनतत्रवभूविथ आततिथजगृहिमववरिथ ॥ विभाषागमहननविदविशां ॥ आम्भो
यतरस्रा मसजिवं ममहि हस्ताहितेम हदस्त सकारद्वस्तिनियेवाइप्राप्तः ॥ उद्धृत्यतिथयनोनां ॥ छन्दस्यत्तोनियमित

१ स्यात् आदिय आविय क्षिप्यिय ॥ वसेकाजाद्वसः ॥ कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां च सेडेकसोर्विहितस्यानस्य
पि. के आदिवान् आयिवान् ददिवान् द्वित्वे कृते तु काचां नान्त्ययोरुपादानं दरिद्रातेराल्लोपे आदन्तत्वाभावान्न दरिद्रिवान् श्वा^
सू. नन्दिवान् गमहनेत्यपधालोपः घस्ववर्णे नकः शासिवसीतिषत्वं घसेः किं वभूवान् बिभिद्वान् चिच्छिद्वान् नववने
२५ ड्रुशिकृत्नीतिनिषेधाद्द्वित्वमेवेदं कादिनियमेन प्राप्तत्वान् प्रत्ययाश्रयस्यापिनिषेधस्तेनेनिवृत्तिरित्युक्तत्वात्
एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात् कृतद्वित्वानामेकाचामित्यर्थलाभः नवजागर्तिर्व्याप्तमर्थेनत नकारार्थत्वेजागर्ते
नैमवववनापत्तेः वसिग्रहणं परत्वाडपधालोपेऽननकृतात् नचाभ्यासकारमादापयता न द्वित्वाल्लोपस्यपर
त्वात् लोपे सति द्वित्वाभावे वसिग्रहणे वचन सामर्थ्यादिद् ततः परत्वाल्लोपस्ततः स्थानिवत्त्वाद्द्विर्वचनम् ॥ न^
विभाषागमहनविदविशां ॥ एभ्यो वसोरिड्वा जग्मिवान् जगन्वान् जघ्निवान् जघन्वान् विशिसाहचर्यात्तौदा
दिकस्यग्रहणं विविदिवान् विविद्वान् विविशिवान् विविशान् वेत्तेस्तु विविद्वान् दृशेश्चेति वक्तव्ये ददृशिवान्
ददृश्वान् ॥ सनिसमनिवांसे ॥ सनोतेः सनतेर्वा सनिमित्ति शब्दात् नञ्समसनिवांसेति निपात्यते असनित्वा मिसनित
समसनिवांसे ॥ ऋद्धनोः स्ये ॥ ऋदन्तेभ्यो हनश्च स्यस्यादिरिट् करिष्यति हरिष्यति हनिष्यति स्ये किं कर्ता हंता
परत्वा९ करिष्यति स्यादेशत्वतीतिविकल्पेबाधितादुयमेव ॥ अञ्जेः सिचि ॥ नित्यमिड्स्यात् अञ्जेरुत्वं किं सन्ततिकीर्तिगतिश्च
अदितादिकसेट्ग्रामः आञ्जीत् आञ्जिष्टां सिचि किं अञ्जिता अञ्जिते स्यादेविकल्पएव ॥ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥
एभ्यः सिचइट्परस्मैपदेषु स्तुतौ स्तुसुत्र्यासु यो धूञ्कंपने अस्तावीत् असावीत् अधावीत् कविद्युत्सवीत्
रादमंनिस्रशांसाहचर्यात् तुञ् अभिषवे इति स्वादेरेवात्र ग्रहणमित्याहुः नतोकस्मसवतेरसौषीदिव इद्ये ॥ यमा
रमनमातां सक् ॥ एभ्यः परस्यसिचइट्स्यादेषां सक् सर्वेभ्यो निषेधमाशेऽश्रारंभः अयंसक् महतीनामान् मः ३ट् २५

तसिचपवादेधातुकार्यिकारात् अयंसीत् अरंसीत् अनंसीत् अदंतानां यथा अयासीत् अवासीत् अस्नासीत् अदरिद्रासी
त् ॥ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥ एभ्यः सन इट् स्यात् स्मिङ् ईषद्धसने पूङ् पवने रञ्ज रागे निशामणयोः रञ्जनौ द्वयोरप्य
विशेषाद्ग्रहणं अनुबन्धतैरौ अशू व्याप्तौ अश भोजने इत्यस्योदात्तत्वादिट्प्राप्तेः नच स्यादिति सदंतानामेव ग्रह
णं किरश्चादिभ्यः पृथग्विधानात् सिस्मयिषते लोनिर्णयेवैतिनियमानवकाशे पिपविषते अरिरिषति अ
जिजिषते अशिशिषति ॥ किरश्च पञ्चभ्यः ॥ सन इट् स्यात् कॄ विक्षेपे गॄ निगरणे दृङ् आदरे धृङ् अवस्थाने प्रच्छ
ज्ञीप्सायां आद्ययोरिट् सनि ङेमिविकल्पेनतो द्वयोर्गतत्वान्निषेधेन सत्वग्रहणत्वान्निषेधे प्राप्ते रम्भः चिकरि आ^
षति जिगरिषति दिदरिषते दिधरिषते पिपृच्छिषति रुदविदमुषः किच्च ग्रहि[illegible] ज्यपि सेप्रसारणे त
थाचयथा मन्त्रतः इट् दीर्घं यमादिके तथ्यात् इट्स्वयोर्द्वयोः धर्मोर्बोधः ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ एभ्यो वलादेः सा
र्वधातुकस्येट् रोदिति रुदितः रुधिरस्वप्नविमोचने निषद्वप्रयोगप्रसनप्राणने अनच जक्षभक्षहसनयोः वलादेरि
त्यदेति ॥ ईशः से ॥ अस्मात्सेरस्य इट् ईश ऐश्वर्ये यामः शे ईशिषे ॥ ईडजनोर्ध्वे च ॥ आभ्यां परस्य सेइत्यस्य ध्वइ। शि^
त्यस्य च सार्वधातुकस्येट् ईडस्तुतौ ईडिषे ईडिध्वे जनिषे जनिध्वे इति छन्दसि जनी प्रादुर्भावे जन जनने ह्रादस्त्वा
त् यणनश्रायेलुकश्रायस्योपधालोपाभावश्च द्वितीयस्य च तिजन्तिषे अतिजन्तिषे पकारविशिष्टस्य ग्रहणान्न लु
ङि च विकल्पाप्रकृतेरग्रहणात् लोटि तु भवत्येव ईशिष्व ईडिष्व ईशिध्वं ईडिध्वं विकृतस्यानन्यत्वात् तन्वीशीध्वं ज
नोसेधेरसिकपवयोगोस्त नयाणामपुत्रभयग्रहणात् सभवानीशिषे ईशिष्वे वा ग्रमोहरतिकिंपास समभिहारे ल
काराद्देशस्य चान्दसाविरद्रष्टव्यात् सेरवे वविसार्वविभक्तपादान ॥ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ सार्वधातुके त
त्राभेदेनानेन निविशेषणं सार्वधातुकेतियोगपत्ययांपत्तः अभेदेन लिङः सस्य लिङ्गा अवयवकाव्यविभाषस्व

१८

सि. सु. २६

धेनसस्यविशेषणं सार्वधातुकलिङःवयवस्यानेनसस्यसस्यलोपःस्यात् भुवोलिङ्यासट् सट् सकारद्वयस्याप
नेनलोपःनकारयकारावयवस्यापिसूत्रेपिलिङवयवत्वानपायात् अवयवावयवस्यसमुदायेप्यवयवत्वा
त् सार्वधातुकेतिकिंभूयात्ता आशिषिलिङःआर्धधातुकत्वात् अनेनसलोपेतिकिंभवेयुःनसलोमाभूत् ।। अतो
येयः ।। अतःपरस्यसार्वधातुकावयवस्ययाइत्यस्यइयस्यात् गणोकारान्तत्वमाश्रित्ययाशब्दोयाकारस्यायमा
देशःभवेत् भवेतां भवेयुः अतःकिं पयात् सार्वधातुकेतिकिं चिकीर्ष्यात् सलोकारान्तत्वाद्त्वमाभूत् नवा
शातोलोपेननिर्वाहः भवेदित्यत्रापिपरत्वात् अतोदीर्घोयञीत्यस्यप्रसंगात् मध्येपवादन्यायेनतन्निर्वाहः भवे
[illegible]ना:तोलोपस्यैवानेनबाधापत्तेःवाच्यमामास्यविनायोद्दयोरपिबाधात् स्यादेत् भवयाऽसद्भवप। न१
मपीयादेशंबाधित्वाप्रमयमायापेतत्वादंतरंगत्वस्यपदोन्नतादितिपदद्वयेप्रामोति अस्यभवेदित्यादौसावकाशा।
त्वात् सत्ये वायसइयइतिछेदःसे[illegible]धिस्ताषःतयाचतदवस्यायांपरत्वप्राप्तस्यभावेयास्तुइत्यस्यायमादेशःसलो। १॥
पापवादत्वात् इत्युक्तेविप्रतिषेधमाशंक्य ।। आतोङितः ।। अतःपरस्यङितामाकारस्यइःस्यात् पचेते पचेथे आताम॥ यू१
[illegible]धित्वापरत्वादियैवप्रसंगात् [illegible] किमतइत्यादौलोपस्यसावकाशत्वात् ङितांकिं भ
वावेद्दे आतुमनमणपित्वेमनवत्ङित्वे आयानमप्राकारस्यौकाराद्देशःसार्वधातुकमपिदितिङित्वेअतःकिंसवाते।
तःपरःकिं मिमाते नचमाभ्यस्तयोरातिलोपेननिस्तारःनेवां[illegible]लेट्ट्.दिसथिनङित्वे पिवङितेनेतिसिद्धांतात् आ लोटे +
तःकिं भवंतोतिशपोकारान्तत्वमाश्रित्य इमादेशसंबाधितोकारस्यमाभूत् नपरत्वेननिर्देशार्थं आनेमुक् ॥
अंगस्यातोमुकस्यादानेपरे आनइतिसप्तमीकत्वात् अनइत्येवषष्ठ्यंततयाविपरिणम्यते तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्व
स्येत्युक्तेः नचतस्मादित्युत्तरस्येतिपंचमीबलात् आनेइत्यस्यैवषष्ठ्यंतत्वकल्पनापत्तिःपंचम्याःपूर्वत्रचरितार्थे। २६

त्वात् अत्रवसमस्मास्त्वरितार्थत्वात् यदिन्वदंतसंग्रास्य नुगिति व्याख्येयेतनरावयमानोयजमान इत्यादौ नास्यनुदात्ते।
दिमत्रुपदेशाभ्यस्य लक्षार्थेधातुकस्याविधीयमानेनात् चोनुदात्तत्वेनस्यात् अंगावयवस्यानुकोऽगमस्याद्धवधायकत्वेपि
नस्ववयवं यापो कार्यमतिप्रवधायकत्वात्सेवात भक्तस्यादुपदेशग्रहणेन ग्रहीतमशाकत्वात् पतेनाऽभक्तत्वमपि
परास्ते अधातस्येव त्रुडागमो विधेय इति चेन्न अनादीर्वं इत्यस्य प्रसंगात् नचनिड्डीति व्याख्याने पिमत्यभेदप्रसंगात् न।
आ० स्यादुक्तरीतिरेवयुक्ता ॥ ईदासः ॥ आसः परस्य नस्यईत्स्यात् आसत्युपवेशने आदेः परस्येत्याकारमात्रस्यईत् आ।
सीनः आस इति पंचम्यास्तुत्राने इति सप्तम्याः षष्ठ्येवंकल्प्यते नचवैपरीत्यं सप्तम्याः षष्ठीसत्येवविनार्थसप्ताविति गमक
त्वात् ॥ अष्टनआविभक्तौ ॥ अष्टन्शब्दस्याऽत्वस्याद्धलादिविभक्तौ अष्टाभ्यां अष्टाभिः अष्टानांऽभेद्वकाल पतेरष्टनाऽणत्वेनसवर्णा
ग्रहणाभावादाकारस्यनात्रुनासिकस्याप्रसक्तिः अभेदकत्वे तु गुडोद्वारणसामर्थ्यान्न चवाचेनपरसवर्णनासि विज्ञेयमि
पदे० मितिज्ञापयतिः भाव्यमानत्वात् अणः सवर्णान्नवेदव्याक्वैकाशिकवेदमात्रे अष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशात् विकल्पस्य षट्संज्ञा ति०+
यां ॥ रायोहलि ॥ रैशब्दस्यात्वंहलादिविभक्तौ राः राभ्यां राभिः हलीतिकिं रायौ रायः अर्थरैविभवावपीत्यमरात्पुंस्त्वे।
भिन्नलिंगत्वान्नर्देहइत्यतिनपरिभाषितत्वात् स्त्रीत्वेकेइत्तिस्वामी इयत्तत्वं ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ अनयोरात्वं आदे
शाभिमायांहलादिविभक्तौ परतः युवाभ्यां आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः योगीस्मत्यन्यहणादयहलीतिलभ्यते एवं
स्यादग्रहमेवास्यादेवंतत् अनादेश इतिचयर्थम् आदेशस्यहलादित्वाभावादेवानतिप्रसंगात् नचभ्यसमकारगार्थे अभ्य
मितितयकेरान् मैवं शेषेलोपोस्यलोपइतिपतेभ्यसोऽभ्यादेशत्वात् अनयोःअत्रसमर्थनात्वं ॥ द्वितीयायांच ॥ युष्मद।
स्मदोरात्वंस्यात् त्वांमां युवांआवां ॥ प्रथमायाश्चद्विवचनेभाषायां ॥ अनयोरात्वंस्यात् युवांआवां भाषायांकिं छंदसिमा
भून युवंहिस्थः स्वर्यतो॥ प्रथमयोश्च समर्थौ ॥ योचि ॥ अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेजादिविभक्तौपर

तः यथासंख्यं युवयोः आवयोः अत्रेति किं युवाभ्यां आवाभ्यां अत्र विभक्तौ हलीत्यनुवृत्तिपक्षेऽनुवृत्तिरिति स्पष्टार्थं प
सि. रिभाषादेवसिद्धेः अनादेश इति किं त्वमहं इत्यादौ मा भूत् ॥ शेषे लोपः ॥ आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतोऽनयो
सु. रन्त्यलोपः स्यात् त्वं अहं त्वत् मत् युष्मत् अस्मत् सोरमादेशः ङसिभ्यसोरद्भावः तवममङसोः शः अन्त्यलोपो समर्थ्य
२१ ३ तामस्मागस्य अ इत्यस्यादिरूपस्य शेष इति स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी शेषस्य सप्तमीर्थः यद्वा साम आक
त्य मिति सूत्र सुट्क निर्देशात् सुडकारमात्रस्य अन्यरूपेण रूपसिद्धिः नैवं मपर्यन्तस्यादेशापत्तेः अकारोच्चारणसाम
पि र्थ्यादिरूपेण वा तास वर्णे दीर्घापत्तिः अकारस्य पत्वलिङ्गमावविलायेसात् अत्र भाष्ये शेषग्रहणं मास्तु अविशे
१७ षेण विहितस्य लोपस्य अजादौ परत्वेन हलादौ चान्तरङ्गत्वेन च बाधसिद्धेः ॥ मपर्यन्तस्य ॥ अधिकारोऽयं वक्ष्यमाणानामादे
शानां युष्मदस्मदोः इत्येतावत्पर्यन्तस्यामिकत्वलाभार्थः तेन युवकां आवकां मिमा युवकयोः सहितयोर्न युवादयः नन्वनां तस्येत्येवा
स्तु अन्तशब्दस्याव्ययीभावित्वे विध्यर्थकत्वात् नवेतं देवमिमाद्दीवा धादेवमर्यादापरत्वाभ्युपगमात् नैवं आड्योनत्पेनताभ्यां कि
र्वित्योर्मोऽन्तत्वात् तत्रैव मध्यमस्यापत्तेः अवधित्वाभावार्थं परिग्रहोपादानात् ॥ युवावौ द्विवचने ॥ अर्थद्वयपरयोर्युष्मदस्मदोर्म
पर्यन्तस्य युव आव इत्येतौ स्तो विभक्तौ युवां आवां ॥ यूयवयौ जसि ॥ अनयोरेतौ स्तो जसि यूयं वयं गौणत्वे सर्वत्रापि यतदा
देशाः सिद्ध्यर्थमिदार्थविशेषपरत्वानभिधाने एवमुत्तरस्त्रत्रयेपि नद्वारा हरिष्यामः ॥ त्वाहौ सौ ॥ अनयोरेतौ स्तः सौ त्वं
अहं ॥ तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ तवममौ ङसि ॥ तव मम ॥ त्वमावेकवचने ॥ एकार्थपरयोरनयोरेतौ स्तः त्वां मां अत्रमा त+
तः समसमानेऽप्येकत्ववाचिनोर्युष्मदस्मदोः समासार्थोऽन्यसंख्ये त्वन्मौ युवावावामावपि अतिरतर्द्रकादेशाः सुः
स्त्वेवत्वेनादेशा यूयवयौ मत्तो नव समसावपि एतत्परत्वाहाध्येते युवावावाविषयत्वके तमावपि न बाधते सर्वविषयत्वेविषयतः
द्वेकसंख्यः समासार्थो वाद्वर्थे युष्मदस्मदी तयोरेकत्वार्थत्वात् युवावौ त्वमौ न चेति अयमर्थः द्विवचनैकवचनपदेनपा २८

स्त्रे

द्विभाषिकत्वमर्थं किं त्वत्करीमाद् युष्मदस्मदोर्विशेषणे नवकृतविभाक्तविभक्त्यादावाधमानाभावः वचनग्रहणस्यैवत
नृ० त्वाप्रसमयाद्वित्वे एकत्वेवेप्येव ब्रूयात् नत्वर्थग्रहणेनाविभक्ताविति यथोक्तार्थसिद्धेः पंचकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे द्वयो।
कत्ववाचिनी इत्युक्ते समयाद्येकार्थस्यैवलाभ्यर्थं एतेन च तत्र्थग्रह्णाकोपि व्याख्यातः समासार्थोत्तुल्य विशेषः प्रत्य
मात्ये युष्मदस्मदर्थगतसंख्यैत रत्नयोप्रापः नचसमासे युष्मदस्मदोर्मन्दर्थत्वाभावः भूतपूर्वगतिस्वीकारात्।
प्रत्ययाः रथपरत्वस्वीकारैवर्ण्यात् मदेवे निर्युष्मदस्मदोरेकदिवद्वर्थपरत्वे अविशेषेणत्वाहादय आदेशाः स्वादिषु।
परेषु भवंतीत्यर्थः ननु युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थपरत्वे समासार्थस्याप्येकत्वेपि युवावयोस्त्वमयोश्च प्राप्तिः नहि त्वाद्यर्थ
परत्वाश्रयणादेव त्वाहृपाते इति स्वादेरोपरत्वपक्षाविधानात् तु हृप्यविषये बाधहेतुः परत्वादिति नत्तुत्वदपे त्वयाभितमोः
परत्वात्मभ्यं तेषां बाधः स्यादतः नसमाविति नवपूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावः त्वां युवामस्मान्वा अतिक्रांत इत्यर्थे प्रतित्व
प्रत्यहं मिति त्वादीनामष्टानां भाष्यपवीरादलनात् युववयोर्नसीमादितस्थानयोर्विधेयापरत्वात्वमावितस्याप्र
मात्रांक्त शेषसूत्रनाम आदिवत युयपरत्वाभावे यथैकार्थवाचिनयुष्मदस्मदोस्तवतमोर्विधाने यद्दात्वमावे
कवचने इत्यत्र युववयोर्नसीमादिवत युयमगुवते तेनत्वाहादेर्नोविषये त्वमा रमामो निश्चितायो एवं विप्र।
तिषेधस्य फलतः पर्यवसानात् त्वां मां वा अतिक्रांत इति विग्रहे प्रतित्वं प्रमहं प्रतित्वां प्रतिमां प्रतियूयं प्रति
वयं १ प्रतित्वां प्रतिमां द्वित्वे एवं प्रतित्वान् प्रतिमान् २ प्रतित्वया प्रतिमया प्रतित्वाभ्यां प्रतिमाभ्यां प्रतित्वा।
भिः प्रतिमाभिः ३ प्रतितुभ्यं प्रतिमह्यं प्रतित्वाभ्यां प्रतिमाभ्यां प्रतितुभ्यं प्रतिमभ्यं ४ प्रतित्वत् प्रतिमत् प्रति
प्रतिमाभ्यां० त्वाभ्यां प्रतित्वत् प्रतिमत् ५ सिभ्यमोरत् ५ प्रतितव प्रतिमम प्रतित्वयोः प्रतिमयोः प्रतित्वाकं प्रतिमाकं ६
प्रतित्वयि प्रतिमयि प्रतित्वयोः प्रतिमयोः प्रतित्वासु प्रतिमासु ७ युवामावां वा अतिक्रांतः प्रतित्वं प्रमहं।

१ सि॰ सू॰ २८

अतियुवां अत्यावां अतियूयं अतिवयं २ अतियुवां अत्यावां द्वित्वेप्येवं अतियुवान् अत्यावान् २ अतियुवया अत्या-
वया अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां अतियुवाभिः अत्यावाभिः ३ अतितुभ्यं अतिमह्यं अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां ४ अत्यावाभ्यां ७ अत्यावत्+
अतियुवभ्यं अत्यावभ्यं अतियुवत् अत्यावत् अतियुवाभ्यां अतियुवत् + ५ अतितव अतिमम अतियुवयोः अत्या-
वयोः अतियुवाकं अत्यावाकं ६ अतियुवयि अत्यावयि अतियुवयोः अत्यावयोः अतियुवासु अत्यावासु ७ यु-
ष्मानस्मानत्यतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वं अत्यहं अतियुष्मां अत्यस्मां अतियूयं अतिवयं १ अतियुष्मां अत्यस्मां ।
द्वित्वेप्येवं अतियुष्मान् अत्यस्मान् २ अतियुष्मया अत्यस्मया अतियुष्माभ्यां अ[त्य]स्माभ्यां अतियुष्माभिः + ३ अतितुभ्यं त्यां ७ अत्यस्माभिः +
अतिमह्यं अतियुष्माभ्यां अत्यस्माभ्यां अतियुष्मभ्यं अत्यस्मभ्यं ४ अतियुष्मत् अत्यस्मत् अतियुष्माभ्यां अतियुष्माभ्यां अ-
त्यस्माभ्यां अतियुष्मत् अत्यस्मत् ५ अतितव अतिमम अतियुष्मयोः अत्यस्मयोः अतियुष्माकं अत्यस्माकं ६ अति-
अत्यस्मयोः ७ त्व७ युष्मयि अत्यस्मयि अतियुष्मयोः अतियुष्मासु अत्यस्मासु ७ तदेवं कल्लितार्थः त्वमहावादिशून्यजस्मादिमा
त्रतिसिद्धमनपेक्ष्य एकत्वेन युवावत्वमेव तत्र युष्मदस्मदर्थगते ॥ मपर्यन्तस्य परस्पेष्यम युष्मदस्मदोर्मपर्यन्त
स्य मैौसः प्रत्ययेऽनरपदेत्वपरतः त्वदीयः मदीयः मत्तादित्वेन वृद्धत्वात् त्वकः ममकः नवैतदयुक्तं तद्धित
स्य विभक्तेः तादृक्त्वेनः समासस्यापि सर्वत्र योगविभागात् त्वमावेकवचने इत्यत एव सिद्धेः न च तुकि कृते ममया ।
त्वत्पतिषेधात्स्तुणपत्तिः आदेशान्तोपरत्वात् न च कृताकृतप्रसंगित्वेन त्वकौ निमित्ते अन्तर्भूतार्थमायाय
त्वतया श्रेदशानामन्तरंगत्वात् त्वकस्तुमेतापेतास्त्यावदिरेयत्वात् अत्र भाष्ये अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगोपि
त्रुग्बाधत इति ज्ञापनार्थमेतत् तेनकोगमतशियइमादैगमतसामियमत्इमन सर्वेपदे अन्तरंगमपि हलङ्याब्भ्यादिलोपं २९
बाधित्वा सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सो लुग्भवति लोपेन मसमयलत्वात् इति त्रमशत्वामिति तस्मात् नत्वव ।

ध्रेहितेत्वहिते महेहितेमहिते इत्यत्र अत्यमत्वपोः त्वत्वयोमन्तत्वात् अतत्वममपोश्च असेसणामन्हायन्तार्थेन मयोर्वि।
धानमस्तु अतोनोमर पदग्रहणं ज्ञापकं नायिषमपग्रहणं नतगेमनत्वात् इति स्वार्थिकस्यनरपः प्रातिपदिकादेव।
विधानात् अविभक्तिपरत्वाभावेनत्वमावेकवचने इत्यस्याः प्रवृत्तेः समर्थानां प्रथमादेत्यनत्रस्वार्थिकस्यापाव
पिस्रायमधिकारश्चेत्कस्मात् अतएवतत्त्ववाहि विधौऽत्रातिप्रदिकादिमत्रवर्तेनइतिहलिकारः स्वादिष्वत्।
इति वेनामस्थाने एमत्रराजतत्रैराजतमडोदाहरणं अमर्थानधूतविभक्तेवपदमेनामिति: अत्रभाष्ये यताहिमपर्य
न्तग्रहणमनुवर्तयतीति अस्यार्थः यदित्थमसत्रयोस्त्वममपोश्चर्वधार्थमेतत्सूत्रं तर्हिमपर्यन्तस्येत्यत्रकथं।
णार्थप्रकारोऽर्थःस्यात् त्वमादीनां मपर्यन्तस्यानिकत्वेनतदपवादत्वात्पितत्स्थानिकत्वसिद्धेः नचत्रमतुमक
त्वयाभिचारादपवादस्योत्सर्गसमानदेशत्वनियमोनास्तीतिवाच्यं नतमिमेनशक्रहे इतिवचनेनचतदभावेऽपि
यक्तेतन्यायेनबाधकाभावात् अमेत्र अत्रस्थानित्वेनत्वमादयउपतिष्ठन्तेतत्यसंगेगेच विधीयमानेत्वमोमपर्ये।
तस्यैवभविष्यतइतित्वमायत्रवर्तेनसहितेमपर्यन्तात्रवर्तेनतुतत्रार्थज्ञापकमितिभाष्याभिप्रायइत्याहुः त्वत
इमायथेत्वमपिनसंगच्छते समर्थाधिकारनिवृत्तावपिसार्थमभिधायपशब्दइत्यादिनामवर्तनादेवतद्रूपनेश्चेव
स्थापितत्वात् नवमेतत्स्वार्थिकानांप्रातिपदिकादेवोमति: नचयिपजन्तमनादीनांमवर्तनार्थेविधेयाणतास्तदर्थं
विहितानांमवर्तनादेवोमनिवितिमायस्यानवनारादितिवाच्यं तथापुनरपदेशास्यतापकत्वाद्यः सस्थात् ।
त्रिचतुरोः स्त्रियांतिसृचतसृ ॥ स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचिनोःत्रनयोःत्रैतौस्तः विभक्तौ तिसृः चतस्रः स्त्रियः प्रियास्तिस्रो
ब्राह्मण्योस्यैवेत्यस्य प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः एवं प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचतस्रः एवं क्लीबे समासार्थे
प्रियतिसृ प्रियचतसृकुले त्रिचतुरोः स्त्रीपरत्वाभावेनसमासार्थस्य स्त्रीत्वेऽपिनभवतः प्रियास्त्रयो यस्याः प्रियात्रिणी

च

८ सि. सु. २९

२९

णिवायस्या वाल्लणः सा प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः इत्यादि तथा च भाष्ये त्रिचतुरोः स्त्रियां स्त्रग्रहणेषु ग्रहणं शास्त्रविशेष
णमिति तिसृभावे संज्ञायां कन्प्रसंगो नेति स्त्रकानामग्रामः उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्ध्यर्थं तेन चतस्रः शसीति
स्वरेण सति शिष्टेन तिपातन स्वरस्याद्युदात्तस्य बाधः ॥ अचिरऋतः ॥ तिसृचतसृ अजनपोर्ऋकारस्य रः स्यादचि तौ दो
विभक्तौ तिस्रः चतस्रः अयं पूर्वसवर्णेन प्रियतिस्रो ब्राह्मणस्य ... ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणेन प्रिय
तिसृ आगतः प्रियतिसृः स्वमिस्य सन्नवकाशः नतु जसि गुणः प्राप्नोतीति परत्वात् न च रादेशोऽनवकाशः प्रामपि ए
र्वसवर्णदीर्घस्य प्रसंगात् तद्गुणस्यापि बाधापादिति वाच्यं पुरस्तादपवादन्यायेन जसि गुणस्यैवानेन बाधे सर्वनाम
स्थाने गुणस्य दीर्घात् सत्वं अचि रादेशो जस्पसायोने तिसृणामित्यत्र नामि दीर्घनिषेधालिंगात् ॥ जरा
या जरसन्यतरस्यां ॥ अजादि विभक्तौ परतः जरसौ जरे जरसः जरा इत्यादि अजादौ किं जराभ्यां अंगाधिकारस्य तदंत
विधिः निर्जरसौ निर्जरसः न चानेकाल्त्वात् निर्जरशब्दस्य सर्वस्य जरसादेशापत्तिः निर्दिश्यमानस्या
देशा भवन्तीति न्यायात् न चायं जरशब्दो नेति वाच्यं एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अतिजरशब्दस्य ब्राह्मणकुल
मतिजरस्परत्वाज्जरसम् ततोऽकल्ततत्वाद्गुम् अतिजरसं पक्षे पद्गत्रस्वमोरिति लुक्‌प्रसन्निपातमायात् सो लोपस्तत्रमामो
ति तन्मान्तरेण विनापादौ परतो विहितस्य जरसादेशस्य प्रसंगाभावात् एवं वा अतिजरसं अतिजरसैरिति रूपेलि
ङ्गे यज्ञाकांगेनोदीरिताह अतिजरं अतिजरैरिति भवितव्यमिति ॥ त्यदादीनामः ॥ द्विपर्यन्तानामिति वक्तव्यं द्वि
शब्दपर्यन्तानां त्यदादीनामकारः स्याद्विभक्तौ स्यः त्यौ त्ये इत्यादि विभक्तौ किं तलोपः लुकि न तंगत्वात् अत्र वार्तिके म
रादीनामकारोणामिति वाक्यं अदसौ प्रोषलोपस्य लोपेनत्यायतेत्यालतो हिति विप्रतिषेधमनार्थमन्नाभावात्
कृतं भवत्विति लोपस्याव भावार्थः कर्तव्य इति तत्र स्वत्ते प्रयत्वात्स्वसमस्यासौ षष्ठिलोपाविधीयते त्वमशिष्टहितषाङ्गः २९

त्यदाद्य॰

कार्यस्तिद्धिमनीषिणः अयमर्थः द्विपर्यन्तानामिमकारभेवं युष्मदस्मदोः शेषे लोपविधाने ततः सर्वेषामेवेदमकारवि
धानमिति तावत्तात् अन्यथा युष्मदस्मदोः परस्पराभ्यां सिद्धेः सैव अनुपपन्नं नानामेतर्गणकार्याभावादिति इयमत्रिव।
धमिम्मार्यर्थे शेषे लोपविधानं अतितत्समादिवत्समवायत्वानुपपत्तेः मैवं त्वेत्ती अहंत्वी इत्यत्रत्वअम् अहं अम
इति स्थिते अन्तरङ्गत्वात् इनादेशेतिदोषप्राप्नोति अतः शेषस्य लोपइतिव्याख्यानात् टिलोपो यत्र या॰वाकारस्यो
च्चारणार्थत्वात् दादेशानां त्वादीनां हलेतत्यानदापः ममाकि विति सिद्धिमिष्ट अन्यलोपमात्रस्य विवक्षायां युष्मद
स्मदोर्लोप इत्येतावतैव लोप इति भाष्यपाठसिद्धेः शेषपदवैयर्थ्यात् नच किमः कादेशविधानमेवज्ञापकं अत्र।
मात्रविधाने मकारस्यैव तत्र समासाकस्मायामिति नच मकारसमवायत्वेनैव सिद्धे नदर्थे ककारस्य भविघ्नतोऽस्य का
रस्य सपररूपेण सिद्धिरितिवाच्यं अनेनमार्येत्वे ककारस्यापि न दादेशप्रसङ्गात् विनिगमकाभावात् नच किमस्त्र। नु॰
किं एवं ज्ञापिका अन्यथाकारत इत्येव अयात् मदादीनामिमनुह्यमानति प्रसङ्गात् त्यदादिशब्दककारवत्तोऽस्य साभा।
वात् मैवं सर्वेषां त्यदादीनामत्वं न भवतीत्येतावता तापनेपिकिं पर्यन्तानां भवतीत्यवाधिविशेषानवधारणात्
इत्यस्य यद्यपि त्वहृस्यर्थं किम् ग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च साकच्कस्यादेशासि॰र्थमावश्यकत्वात् द्विपर्यन्तानामित्यवश्य अ॰ ना+
वक्तव्यम् ॥ किमः कः ॥ किम् शब्दस्य कादेशः स्यादिभक्तौ अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः कः कौ के । क्वतिहोः किमः क्व
स्यानादेशः स्याद्विभक्तौ इतः क्व क्वत्र गच्छ गादिश इति विभक्तिसंज्ञा ॥ क्वाति ॥ किमोऽत् निपेरक्व इत्यादेशः
किमोऽदित्यनेन नच कुइत्येवात्वं यणरूपसिद्धेरिति वाच्यं गुणापत्तेः ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः द्विपर्यन्तानां त्य
दादीनामनन्त्ययोस्तकारदकारयोः सादेशः स्यादिभक्तौ स्यः सः अत्रौ नत्वं नमपोरिति जित्वर्थं अन्यपोस्यादयत्वस्यैव अ
प्राप्तेः द्विपा हि समवायत्वस्य सावकाशत्वात् इति वेत्यर्थं तकारदकारान्तस्यांगस्य सत्वविधाने सत्यनन्त्ययोरग्रहणात्।

ज॰

७ सि. सु. ३०

त्रिश्चेणसंज्ञं विधिनो लकारइकारयोः सन्नविधाने श्रुतं स्य योरपि सन्नसंभवात् नापि सन्नयस्येरास्य सन्नेतावकाश
तथापरत्वाइभयप्रसंगे श्चसख्यसत्यप्रसंगात् नवेष्टापत्तिः हे सइ्मश्रपइ. द्रुत्वादिति संबुद्धिलोपस्य चासेसंबटा
पश्चासिद्धेः यद्दालहेः सैसा अदसः श्रोमलोपश्चेति पठनीयं शुद्धेणासिद्धे अदसइतिनियमार्थं अदसइतिनि।
यमार्थं अदसपवरकारस्य सर्वनामस्येति नन्वेवं हि शाहात्मनेनातानकिपि सइत्यत्र सत्वं नस्यात् सत्वेपालत्
पमप्रयुक्तेः इतितन्नसत्वस्यानिष्प्रमाणत्वात् यथा मासेपि गौणात् नपासन्नसर्वेव त्वात् ॥ अदसश्चोमलोपश्च ॥
अदसइत्यस्य लोपरेतो काशेताहेशः स्यात्सलोपश्च सन्वे श्रलोपश्चवार्तिकं अदसासोभवेदौतं किं सलोपो विधीय
ते द्रुत्वाल्लुप्येत संबुद्धिं नेहलः प्रकृतेहितत् श्रापपत्वं भवेन्नामिनफलोमनुवर्तनात् ममयस्याबुकादिसंशीभा।
वश्चप्रसज्यते अयमर्थः सोरौत्वमेकालनतलोपः स्यदायत्वेप रइपेवासिद्धेः सलोपश्चेत्यस्यापरिमागेत्वाबवात् से
वे हे अमो इमासिद्धेः संबुद्धिलोपप्रसंगात् यद्येतु हलङ्याब्भ्यो दीर्घात् हलिसनुवर्त्तिं द्रुत्वादिति पंचम्याहल इतिष।
ष्ठीप कुल हरुपव संबुद्धिलोप इतिकस्मात् तथापि हे अमो वा लगणेति हो संबुद्धौ अदसः स्यादपि कृते आङ्-वा
प इति संबुद्धेर्लप्रसंगात् यथान्यासेन्नु अदो इति प्रकृते नेदंतलाभावान्नदोषः श्रयावत्तुवत्वने फलीमतो त्रुहमा
फलः संबुद्धेर्लाद्विधीयेनेप वसप्यसकौ आलगीमत्र प्रमयस्यादिनौ नेद्रु वर्द्धं यथामासेन प्रकृतेगेकारोतत्वात्
मेवतव्रालौम्पदोषः नवस्याआपोतिपश्चिमश्राकारद्वेपश्चापिपरेश्चविधानं इह तद्धत्र्या श्रौत्वापत्तेर्नेति वाच्यं।
कारिकेइ्मादेरसिद्धेः असकौइ्मत्रवृद्धिरवगुणाः इतिनमपरेनतत् अमोश्चालाणीमनश्रोकारविभक्तेः शीभावप्रसं
गान्नतस्मात् यथामासमेवयुक्तम् सावौनप्रतिषेधः सा कुत्वादस्माडत्वं चवक्तव्यम् अकचिसममदस औत्वंनिषिध्यते
सामसम्याडत्वंवानेनविधीयते असकौ असकः प्रतिषेधसंनियोगशिष्टत्वंतदभावेनप्रवर्तते अमुकशब्दस्यादिः १०

ममादश्यमाद्गुः ॥ इदमो मः ॥ इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे त्यदाद्यत्वापवादः वक्ष्यमाणेनेत्व अयं दृश्य ॥ इदमो दस्य मः ऽ५
स्याद्विभक्तौ अस्य प्रकारस्य त्यदाद्यत्वं इमौ इमे इमं इमौ इमान् ॥ यः सौ ॥ इदमो दस्य यः स्यात्सौ पुंस्यपादा
शस्य वक्ष्यमाणेन लादेशादिषु स्त्रियामेव नपुंसके विभक्तेर्लुक् प्रत्ययलोपे इयम् ॥ इदोऽय् पुंसि ॥ इद इत्यस्य अय् स्यात्पुंसि ।
अयम् हल्ङ्याब्भ्यो इति सुलोपः ॥ अनाप्यकः ॥ आपि विभक्तौ इदम इद्रूपस्य अनः स्यात् प्रकारेण समाहारः अककारस्येद
मोऽन् स्यात्ततो टादौ विभक्तौ इदम् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं पररूपं अनादेशः अत एव अस्य इनादेशः गुणः अनेन न
वालोऽन्त्यपरिभाषया दकारस्य अयमेव आदेशः प्राप्तिः नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति निषेधात् अयमस्य पाठः संज्ञाया
मेवोक्तं ॥ हलि लोपः ॥ अककारस्येदम इदो लोपः स्याद्धलादावापि विभक्तौ आभ्यां आद्गुणवदेकसिञ्जिमदं
नात्तमपि चेति दीर्घः एभिः नेदमदसोरकोरिति भावनिषेधः बहुवचने झल्येत् एत्वं अस्मै [illegible] भ्याम् एभ्यः इमाद् । आ^
ऽस्मिन् अनयोः ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे मार्ष्टि वक्ष्यतीति पंः पृष्ठः सार्वधातुकमपि दिति
ङितः स्यान्न वृद्धिः क्ङिति चेति निषेधात् वचनं क्ङिति चेति सूत्रे भाष्ये असिद्धमसिज्जितिमार्जति अस्य लोपेऽयोक्तं प
त्प+ आ^ रिमृज्य आमिमादीन् रूपं धातोर्विहितत्वात् धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञानात् तद्व्येणाहतो ।
न कारो निपातनेन न लोपिनमिति निवृत्तिर्दोडिणायतादिहत्वे ॥ अचो ञ्णिति ॥ अजन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् ञिति णि
नं^ ति च प्रत्यये परे वकारणकारलोपाणिनो वृद्धिः नकारे [illegible] इति गुणविभाषयैव सिद्धेः नव्यपेरिति विधिर्य
णित्त्वसामर्थ्यादनिको पिहृद्धिसम्भवात् योगविभागो पि व्यर्थः णिगसत्व पथा पाशेकयोगेनैवायमनेः
नायकः पावकः कारको हारकः स्मादौ गुणे अयवादेशः पराने चय धातोरगं सहले तउपधाया इत्येव वृद्धिसंभ
वात् मेवं सखायौ सखायः इत्यादेः नेनमिमादेश्यासिद्धेः नव्यगुणस्य विध्यभावात् [illegible] गविकागे वावश्यके अ ।

अमरार्थःनौ

वद्भ्यस्थापितयाज्ञानात् गोत्रिमत्रादि दध्नाश्वसामर्थ्याहृद्दिरितिनित्यगुके गावो गावः स्मः ंवाद्वंशान्तरमन्तउपधाया
सि. सु. ३१ इति हृद्यानस्यामयासिद्धेः नवस्रोऽपि करणमवरितार्थमेवेतिवाच्यं हृहृते ऽपिनेष्टितिकृतस्याप्यसंगात्।
त्रितिनस्यापि विहितत्वात् सामर्थ्याद्वनिकोहृद्विर्न त्वहृतेत्कृत्वमिति विलिंगे नुशासनात्॥ अतउपधाया॥
उपधाभूतस्यातो वृद्धिः स्यात्तिणिति वर्णस्येव स्वरस्यैव लिरोलाल वाक्यात् अतः किंविभेद त्रिणति किं स्वदति॥
नदिते ऽभ्रचामादेः॥ अचामध्ये आदेरचो वृद्धिः स्यात्तिणिति चनद्विनेपरे रात्विः अनश्च औपगवः नस्वपश्च भि^
मता यदि त्वव इति नात्रवर्त्तेत तदाग्रचामादेरिको वृद्धिरित्येषः स्यात् नचौपगवादौ अचोऽन्तितीमं समस्य जागत
इत्यादावतउपधाया अवृद्धिः स्यादिति नवाद्विरयात्तदापः विषयभेदात् नापितककौऽहिमस्यायः नापाम्तिनकदा
नेविहितस्य दयिहानम्नतद्वापकत्वात् अवृद्धोपधावृद्धोल्प्रारोऽग्रयामयोरेवादिवृद्धिविधानात् सौञ्जनस्यायत।
योरमतस्यापत्यमात्रेः सात्र अत्रशतिकादिभुक्तिस्य वृद्धस्य उपपदस्य अर्थः पादेतायपति आदिवृद्धिरंसोप
धावृद्धिवाधिकेति अमयाग्रादिवृद्धुपधावृद्धिस्यामेवपीक्षरत्नादिरिति समसिद्धेः नापकस्य सामामस्यापेत्वात्।
दंमवृद्धेरपिवाधः नत्रभुक्तरमदाअितमिमर्थेनेन दीयतीतिठकिअभयपदस्य अर्थेतमादोत्व उपपादरेर्द्दि ३८^
त्वविधानात् अवाड्ः नापकमोपदर्शकभाष्या पाणिनिः कथमपोनामपनाभिधानात्॥ किति च॥ अवा
मादेरचोवृद्धिः स्यात्किति तद्धिते नड्वादिभ्यः फक् नाडायनः॥ इति श्री सिद्धान्तसुधानिधौ समासवृत्तौ तद्धिते
तीयमाह्निकं पादः प्रथमः समाप्तः॥ देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् प्रथमोऽवादिवृद्धिः संगेऽत्रादेरा
स्यात् देविकायां भवं दाविकं शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः पलाशादिभ्यो वा दिशावो हिमोहरंदं दामोदरंदोर्व
मेवभवं दावं वनं श्रेयसिभवं श्रायसं नतुदाविकलाः शालयश्चतिनमिथति तदेर विकाया अंगनाभावात्। ३१
का

अतस्तदादिवचनेकतेकामितिवेन्न नहिदेविकादीनामेषगानामादेरवश्यमर्थः किं तर्हि गणस्थानामादेरवश्यमवेदं विका
दीनामादेः अजितिस्रत एव सहदेविकायांभवः सौहदेविकः सर्वत्र न प्रसंगः अत एव न्यग्रोधस्य च केवलस्येति केवलग्रहणं ।
णेन न्यग्रोधमूलाः शालयः इत्यत्र द्वारादिषु पाठान्न स्यात् नस्य व्देविकादीनामादेरिति शेषगणन एव संभवात् इदं च न
ग्रोधशब्दस्य सुमतन्वे न्यग्रोहणे निस्रुस्तेतो न्यग्रोते लिपमार्थत्वात बहीनरस्येत्र वकपवेवहीनरस्यापत्यं वैहीन
रिः क्रणरवादरवस्याह विहीनो नरः कामभोगाभ्यां विहीनरसमेव सिद्धं ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥
यथायथादिषु दिक्षु यकारवकारावधिकौ मरभागस्य इयुस्यात् केकेयः मैत्रेयः प्रालेयं बहुत्वे तद्राजस्य लुक् केकयाः
मित्रयवः ॥ न य्वाभ्यांपदान्ताभ्यां पूर्वौ तुताभ्यामैच् पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किं तर्हि ताभ्यां पूर्वौ वैयाक
रणः वैयाकरणः श्रुकः सौवश्वः पदान्ताभ्यां किं स्वारापतः हेयं दीवारस्त्रमस्तुदंयत ॥ द्वारादीनां च ॥ पूर्वव
त् ऐच् पदान्तत्वाद्यामावादेशः द्वारे नियुक्तो दौवारिकः सौवरः द्वारस्वर गल्कशब्दस्तिस्वद्वाला ... स्याकृत ।
स्वाद्स्व स्व स्वन स्वदादादयः ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ अस्य न वृद्धिः किं त्वैजागमः स्यात् न्यग्रोधस्य फलं ।
नैयग्रोधं सतामादिनागमं केवलस्य किं न्याग्रोधमूलाः शालयः ॥ न कर्मव्यतिहारे ॥ पदान्तस्यात् न य्वाभ्यां
मितस्यापवादः व्यावक्रोशी व्यावलेखी व्यावहासी कर्मव्यतिहारेऽणिणञ् णोवाच्चियामिनम् इति ... तिऽपि प्
वेंयतिभवमाने सैदर्थतिभवमानमित्यादौ माभूत् बोधार्थेभ् स्वागतादीनां च ॥ पदान्तस्यात् स्वागतमित्या
दस्वागतिकः स्वाध्वरिकः नदादेरिति माभूत् द्वारादिष्वपपाठादाने स्वागतस्यापवदौ स्वागिः वांगिः व्यस्वभाडिः यवहारे
णावरतिस्यावदारिकः स्वपतेज्ञापुत्वावतैयं पञ्चातिर्यक् ॥ श्वादेरिञि ॥ पदान्तस्यात् श्वादंष्ट्रस्यापत्यं श्वादंष्ट्रिः
श्वाभस्त्रिः न वश्वन शब्दस्य द्वारादिपाठात् नदारिविधौ च प्रमाणाभावात् प्रसक्तनिषेधोयं अस्मत्स्वराहणेन दा

७ दिविधिज्ञापनार्थत्वात् तेनसौमुहायनवनगरं शैणवारंकुमारिणिरियत्रहायनादीनांचैवसिद्धः अर्धभागेइकारादि।
सि॰ ग्रहणेनवर्षागणिकार्थयस्योत्तरपदायइकारादेरमसेः पनिधेयभूतार्थः तेनपर्यागेणेनवृत्तिमागणिकः।
वृ॰ तिसिद्धं भवत्यंतस्यवाअपवृत्तिर्येयोवर्णात्यः यनिकारादावर्णामर्थः वाभद्रैः संवाभद्रे॥ पदांतस्यान्यतरस्यां॥
३२ पदशब्दांतस्याइरेगस्येतराम्यान् वापदस्येर्याप्दं शौवापदं॥ उत्तरपदस्यच॥ अधिकारोयंइतउत्तरंत्र्यतः
प्राक् तत्रअवयवादृतोः इतिवक्ष्यति यदपंचमोप्रवणत्वाभावामित्यत्रापिदिशइत्युत्तरत्रेतरत्रवनेत्वाघाइतिपंचमी
तिदंत्यांतइत्यरयेचतदुत्तरपदस्यैवसिद्धावेतद्वर्येमितिचेत्सर्वे गयोपूर्वपदस्यानामित्येतदर्थत्वात्॥ अवयवादृतोः॥
अवयवार्थकात्पूर्वपदात्परस्यऋतुवाचिनोर्वाचामादेर्वाऽवृद्धिःस्यात् ञिति णिति किति चतद्धिते परे पूर्ववार्षि
कः अपरहैमनः वर्षाणांपूर्वभागेभवंतस्यवापरभागेभवइत्यर्थः वर्षाभ्यष्टक् सर्वत्राणेनतिहेमंतादण्तलोप
श्च सत्रेरेहिमहियावयवानामितितदंतविधिसत्वात् अवयवात्किं पूर्वासुवर्षासुभवःपौर्ववर्षिकः पू
र्वदर्षाभ्यः पूर्वकालत्वमत्रार्थः नत्वपतद्वंकदेशापरंपूर्वपदं इहनतदंतविधिः अवयवत्वाभावात्॥ सुसर्वा
र्धाज्जनपदस्य॥ सादिभ्यःपरस्यजनपदस्यादिवृद्धिः सुपांचालकः सर्वपांचालकः अर्धपांचालकः जनपदतदव। ६१
ध्योश्चेतिवुञ् सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्योजनपदस्येतितदंतविधिः उत्तरयाप्येवं॥ दिशोऽमद्राणां॥ दिग्वाचिजनपदवा
चिनोमद्रशब्दभिन्नस्यवृद्धिः पूर्वपांचालकः दिशःकिं पूर्वपंचालानामयंपौर्वपंचालः इत्यत्रादिवृद्धिरेव अमद्रा
णांकिं पौर्वमद्रः आपरमद्रःमद्रेभ्यइत्यण्॥ प्राचांग्रामनगराणां॥ दिशःपरेषांग्रामवाचिनांनगरवाचिनांचावयव
स्यवृद्धिः पूर्वेषुकामशम्यांभवः पूर्वेषुकामशमः पूर्वपाटलिपुत्रकः रोपधेतोःप्राचामितिवुञ्॥ संख्या
याःसंवत्सरसंख्यस्यच॥ समाहारेद्विगुः संख्यायाःपरस्यसंवत्सरसंख्यात्मकस्योत्तरपदस्यवृद्धिः द्विसांवत्सरिकः द्वेष। ३२

द्वीभूतो द्विषाष्टिकः द्वाषीतिकः मनोत्तरपदवृद्धिः परत्वात्तु भवत्या एवं पदवृद्धिं बाधित्वा ऐजागमस्य प्रसंगात् प॰
रिमाणान्तस्येति किं द्वैसमिकः अत्र ग्रहणेन कालपरिमाणमात्रं ग्रहणं न तु परिमाणमात्रं तेन द्वैसमिकः अत्र पूर्वपद
स्यैव वृद्धिः ॥ वर्षस्याभविष्यति ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिर्भवति वर्षस्य भविष्यदर्थे द्विवार्षिकः वर्षाल्लुक् वेति द
म अभवीति किं द्वैवर्षिकः अधीष्टभृतयोस्तु नायं निषेधः तत्रायं नो भविष्यत्वा वर्तमानविषयत्वात् ॰पार्थत्वाभा
वात् ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः संख्यायाः परिमाणान्तस्य वृद्धिः द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकं
द्विनैष्किकं असंज्ञेति किं पंचकलापाः परिमाणमस्य पांचकलापिकं समुदायसंज्ञा द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्री
तं द्वैशाणं द्वित्रिपूर्वादित्यण् कुलिजशब्दस्यापि पर्युदासोयं द्वैकुलिजिकः कुलिजाल्लुक्खौ चेति ॰त् ॥ जे
प्रोष्ठपदानां ॥ जातार्थे प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेर्वा वृद्धिः जिदादौ बहुवचनं पर्यायग्रहणार्थं प्रोष्ठ
पदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः भद्रपादः जातार्थे किं प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः ॥ हृद्भगसिंध्वन्ते पूर्वप
दस्य च ॥ चकार उत्तरपदसमुच्चयार्थः पूर्वोत्तरपदयोरचामादेर्वा वृद्धिः सौहार्दं सौभाग्यं लावणसैंधवं ॥ अ
नुशतिकादीनां च ॥ उभयपदवृद्धिः स्यात् आनुशतिकं आनुहोडिकं आनुसांवरणं आनुसांवत्सरं आंगारवेणवं आसिहत्य
माभ्रेहेति वाध्योग आङ्कसैमन आत्रुहरतं कौरुकत्तं कौरुपंचालं ऐहलौकिक पारलौकिक सार्वलौकिक सार्वपुरु
ष सार्वभौमि प्रायोगपरस्त्री राजपुरुषात्यणि सावनर आत्मकृतिगणोयं अभिगममग्रधिभूतवतत्रियाश्मादि
देवतायां द्वंद्वे च ॥ उभयपदवृद्धिः अग्निमरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं आग्निवारुणं ॥ नेन्द्रस्य परस्य ॥ उक्तस्यान किं
तादिवृद्धिर्देवता सौमेन्द्रः परस्य किं ऐन्द्राग्नः पकारेशात्स्वोत्तरपदकार्यं बलवदिति ज्ञापनार्थमेतत् अग्नयागु
ण्मसंतादिवनावनिषेधार्थमिदं सामस्यानत्रुकमाह्वय पाशेः तेन परमायुपरस्माद्वैक्षिमादिमिदं अमरुत्प्रागुणो १२

मू^

सवर्णे दीर्घेवसमस्यपाहादेशोपरस्येयपरहस्मरस्मादेःशसंयोगात् ॥ दीर्घाच्चवरुणस्य हीर्घात्परस्यवरुणस्यनवृद्धिःपद्मा
१ वरुणंदीर्घात्किं आग्निवारुणं ॥ प्राचांनगरान्ते ॥ प्राचांदेशेनगरान्तेऽगेऽपूर्वपदस्यवृद्धिः सुह्मनगरेभवः सौह्मना-
सि० गरः पौण्ड्रनागरः प्राचांकिं मद्रनगरमुदीचां तत्रभवो माद्रनगरः ॥ जङ्गलधेनुवलजान्तस्यविभाषितमुत्तरं जङ्गलान्त
कृ० नस्यांगस्यपूर्वपदस्यादिवृद्धिरुत्तरपदस्यवास्यात् कुरुजंगले भवं कौरुजंगलं कौरुजांगलं वैश्वधेनवं वैश्वधैन
२२ वं सौवर्णवलजं सौवर्णवालजं ॥ अर्धात्परिमाणस्यपूर्वस्यतुवा ॥ अर्धात्परस्यपरिमाणस्यवृद्धिः पूर्वप-
आर्द्धद्रौणिकं^ दस्यतुवा अर्धद्रोणेन क्रीतं अर्धद्रौणिकं ॥ नातःपरस्य ॥ अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्यवृद्धिर्नस्यात्पूर्वपदस्यतुवा
अर्धद्रोणेनक्रीतं अर्धद्रौणिकं नातःपरस्य अर्धात्परस्यपरिमाणाकारस्यवृद्धिर्नस्यात्पूर्वपदस्यतुवा अर्धप्रस्थिकं।
आर्धप्रस्थिकं अतःकिं आर्धद्रौणिकं आर्धकौडविकं न परःकिं अर्धखार्याभवा अर्धखारी नवविशेषणाभावः अर्ध-
खारीभार्यः इत्यत्रवृद्धिर्निमित्तस्यैवेतिपुंवद्भावनिषेधार्थत्वात् ॥ प्रवाहणस्यढे ॥ अस्योत्तरपदस्यवृद्धिः पूर्वपदस्य
तुवाढेपरे प्रवाहणस्यापत्यंप्रावाहणेयः प्रवाहणेयः प्रावाहणेयी प्रवाहणेयी वा भार्यायस्यस तत्पुंवद्भावनि
षेधार्थोऽयमुत्तरपदवृद्धिः ॥ तत्प्रत्ययस्य च ॥ ढान्तस्यप्रवाहणस्यप्रवाहणेयपर्यन्तस्येतियावत् उत्तरपदवृद्धिःपूर्व
स्यतुवा प्रावाहणेयस्यापत्यंप्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिः वद्धिमन्नतद्धितान्निमित्तायाह्यदः पूर्वेणावा प्रावाहणेयः धा^
॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ नञःपरेषामेषामादेर्वृद्धिः नञस्तुवा आशौचं अशौचं आनैश्वर्यं आनैश्वर्यं
आदेत्वर्त्रं^ आक्षैत्रज्ञं आकौशलं अकौशलं आनैपुणं अनैपुणं ॥ यथातथयथापुरयोःपर्यायेण ॥ नञःपरयोरनयोःप न^
र्यायेणवृद्धिःस्यात् अयथातथाभाव अयथातथ्यं अयाथातथ्यं आयथापुर्यं अयाथापुर्यं शालणादि
लातपक्षे इदं च भाष्ये समासाद्योते समासान्तरभावविवक्षायां अयमस्याभावस्यायोनंतरनिषेधविवक्षायांबहितीय २२

समिदेः ॥ हनलोभविमलोः रुलेलनकारोलादेशः सालविलल भिन्नेतितिणितिचमत्ययेपरे उकन्न चालकः चन्न चा
नः महुलोऽपित चासः एवुलं वालकः भविमलोः किं भवानि नवानेमवमाभूत ॥ भ्रानोपुकविणकनोः भ्रादंतस
धातोः पुक्स्यात विणिणितिकृतिच भवाय भ्यापि सान्नाय्यांभावकर्मणोः ॥ क्षेः विण दायः दायकः नोदात्तो
पदेशस्मान्तस्यानाचमेः उपदेशेउदात्तस्यानाचमेर्मान्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्विणिणितिकृतिच भशामि भशमिश
मः दमः उदात्तेतिकिं भगामि उपदेशेउदात्तोयं मान्तस्य किं भवादि भनावमिकमितमीनामितिचकंच्छ शावामि
भकामि भवामि भयकयंहर्षदकामिपदेककेनवमितिभ्रोहर्षः नित्रूनमेषणान्त्यक्नसर्येणिविणिणमसाधवे।
उघमोपरमादयोपिसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादितिसोलिनाः ॥ जनिवध्योश्च ॥ अनयोरुपधायादीर्घंनस्याद्विणिणि
णितिकृतिच अजनि दीपजननेतिपदेविण अवधिकर्मणिविण जनकः वधकः ॥ अतिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातो
पुगणौ ॥ एषांणौपरेपुकस्यात म्हगानो ह्रीलज्जायां लीवरणे रीङ्‌ स्रवणे क्नूयीशब्दे क्ष्मायीविधूनने अर्पयति ह्रेपयति
व्लेपयति रेपयति क्नोपयति क्ष्मापयति लोपोव्योरिति दयोर्यलोपोविस्मापयतीत्यादि ॥ शाछासाह्वाव्यावेपांयु यी^
क् ॥ एषांणौयुक ॥ युकोपवादः शोतनूकरणे व्योवेदनेषांनकर्मणि पतेर्दिवादेः पैत्वयेइतिध्यादेस्लनग्रहणाश्प।
तिक्ष्णातिर्ध्यासाहचर्यात्तत्केन आह्वानेव्येञ्संवरणे वमंतत्संताने पापाने पैशोषणे रस्य अयोर्ग्रहणान्नत्वपारव
णिइमस्यलुगविकरणत्वात शाययति ह्वाययतीत्यादि ॥ वोविधूनने जुक् ॥ वागतिगंधनयोः अस्य जुक्स्यात णौ
केपेथं वाजयति कंपेकिं केशान्वापयति वजगताविति स्मास्मि विवाजयतीति सिद्धवाते: उकिवापयतीत्यस्याति
हेमर्थं मारंभः ॥ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यांस्नेहविपातने ॥ लीङ्‌ श्लेषणे दिवादिः लादाने भ्वादिः अनयोर्णौ नुग्लु
कावागमोक्रमेण वास्नः स्नेहद्रवे घृतं विलीनयति विलाययति विलालयति विलापयति वा घृतं लोहं इति ईकारा।

सि. कौ. ३५

प्रश्लेषादावपदेनतक् स्तोहह्वेबाकिं विलापयतितोहं ॥ भियोहेतुभयेषुक् भीषाहोमर्ईकारःप्रश्लिष्टः ईकारान्तस्य
भियःषुक्स्यात्णौहेतुभयेभीषयते भीषमाणैर्हेतुभयइत्यात्मनेपदं ईकारप्रश्लेषः किंविभेतेर्हेतुभयेइत्यात्मनेपदं
हेमाभूत ॥ स्फायोवः ॥ स्फायीवृद्धौ अस्यवकारोन्तादेशःस्याणौ स्फावयति ॥ शदेरगतौतः ॥ शद्लृशातने अस्या
तकारोन्तादेशःस्यादगतौ शातयति नाशयतीत्यर्थः अगतौकिं शादयति गाःकलगमयतीत्यर्थः ॥ रुहःपोन्य
तरस्यां ॥ रुहजन्मनिप्रादुर्भावे अस्यणौ पकारोन्तादेशोवास्यात् रोपयति रोहयति ॥ मल्पयस्याकात्पूर्वस्यातइ
दाप्यसुपः ॥ प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारःस्यादापिपरेसचेदापसुपःपरोनचेत्तेनसुपःपरोनभवतियथा
नमिन्स्येरेयः ककारस्तस्मात्पूर्वस्यातइत्स्यादितिवाक्यार्थः कादित्यकारउच्चारणार्थः प्रत्ययस्थेतिकाप्रत्ययेनोपव
नस्यात् तत्रप्रकवःकांतत्रेनककारात्कारस्यप्रत्ययस्थत्वाभावात् नवर्णविकारमादेशस्थानिभूतादकारा
स्परंतत्रापोईलिमेककारेकारोपमापवधानादितिवाच्यं येननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यात् इतिन
इभ्ययव्यवधानेपिग्रहणेः ययकप्रत्ययकारमेमादेशोनभवति प्रनेकव्यवधानात् पतेनप्रापरोयस्मादगादिभ्या
शंकाअपास्तापवंसर्विकेसत्रयपमाकारस्यापिनेवं यांवस्तु आपिपरेइतिककारस्यविशेषणं ननकारस्य एका
देशस्यस्थानिवद्भावादकारेणाव्यवधानेपिग्रहणेतिमाहुः ननवर्दंति पवंप्राप्यराकककारात्पूर्वस्यातइत्वमासापत्तिः
रथकआदावतिपसंगप्रव्यवहितस्यापिपरत्वानपायात् प्रत्ययप्रापिपरेइत्स्यादितिव्याख्यानेहिविधेर्निर्दिष्टपरि
भाषोपस्थानात्तदोषः आपिपरेयःककारःतस्मात्पूर्वस्याकारस्येतिव्याख्यानेतुककारापःपौर्वापर्यंशितहोलंभ्यंअत्र
वाइपरिभाषानुपस्थानात् यावंतव्यमाशयः वस्माणौरीमायत्ययेकौम्येवसिद्धे एवं शाहवदितव्यासारंभःकका
रादापःपौर्वापर्यव्यवधानलाभार्थः आपरस्तस्माकारविशेषणत्वेतुयेननाव्यवधानमितिन्यायेनैवरवं आप १५

रस्यकार्त्स्वस्यात इति मासमसंगाद्गुन इकार्थ स्थापिता वैनैव लाभात प्रकृतमनुसरामः अनयेति किं शानोनेः प
वायवृ शाका ककारमात्रद् यस्य अनयस्याः प्रसिद्धेरेव अनयपदं वैयर्थ्यमलाभात यस्य ग्रहणं स्यादिति पूर्वस्य किं
तस्मादित्यत्र रसेन प्रसोपदिष्ट मात्रापास इदं सवर्णानां ईर्वैयर्थ्यं लोकापुरस्य माभूत् तन्नाभ्यामेव वर्णादीर्वैः स्वविधा
नात्तन्दयवा नापतेः पदनस्याप्यनेकत्वात केचित प्रर्वेषां मपहाय तदेन स्थाने अनयोः कोपि वा न प्रसमयस्य क
कारमात्र इत्यत्राभावादेवनात्स्वनाभात निर्दिष्टपरिभाषैव हर्वेनलाभाद्विस्यादुः प्रकारस्येति किं नौका तपरः किं
वाकारा काङ्क्ष्या धात्विक लिङ्गः कः प्राप्ति किं सर्वकः कारकः अनयः किं बहु परिव्राजकानगरी इनस्य प्रदानवैति
विभक्तिमात्रित्य निषेधः मामकनरकयोरुपसंख्यानं मामिका नरिका आशे शकमादेशाद्योनेव धातस्यः कका
रत्नित्य नयस्यत्राभावादश्लोबवचनं केवलमामके माद्दिनाद्वदसिद्धौ पोविधानाद्दाषाद्यादश्च स्वकृन्मयोष्ठोप
संख्यानं हालिणामिकाः इदंमिका दत्तिणाश प्रागनेनतः ततोद्दत्तिणा पश्चादिति सकदृश्य शाह्रादर्थयानमर्थ उ
दीचामातइति विकल्पापवादोयम् ॥ नयामयोः ॥ उत्तरपत्ये इत्येनत्स्यात् यका सका पका तका नवमकार इति
इतिर्दिष्टात इदमावस्यत्वेन निषेध इति वाच्यं पनदोशितिवक्तव्यं यकांतका मधीते यकांतकोपवासह इति भाष्याके
निषेधमकन्नुपसंख्यानं उपमका अधिमका यदा मह इति कृत्तिकार निर्देशादैवतन सिद्धं पावकादीनां छन्दस्यु
पसंख्यानं हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः उरुमदा प्रलोमकाः भाषायां तपाविकाः अलोमिकाः आशिषि तु उप
संख्यानं जीवकानंदका भवकादिनन्दकः लोपे वोपसंख्यानं देवदत्तिका देवका यज्ञदत्तिका यत्तका द्विपकादीनां चो
पसंख्यानम् द्विपका ध्रुवका चटका द्विषरिशु पथन्याकः ततो नानादेकः अगतिसंयोगः पवायव अत्वादिना लि
नेगुणाभावे बहु अनेकभेदने पवायवः तारका मातिषि निवक्तव्यं नरनेर्णवत् ज्योतिषि किं तारिका दासी वार्तिकम्

७
कि.
स्त.
३५

नवर्त्तिवत्कार्यं तन्नान्तविकारसंज्ञान्तरं ज्ञेयम् वर्णिकामात्राविशेषः नोनवे किं वर्णिका भागुरी लोकायतस्य
वोवार्यनामेदं ग्रन्थविशेषव्याख्यानाल्लोकवर्त्तीवा वर्तकाशकुनौप्राचां वर्तका वर्तिका शकुनौ किं अन्यत्र निवर्त्तिका
मेव अष्टकापितृदेवत्ये इत्यत्रापि अन्तकल्पितिविति किं अष्टौ परिमाणमस्या अष्टिका खारीसंख्यायाः इति अष्टन्ता
याः कन् वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति विकल्पः सूतका सूतिका पुत्रका पुत्रिका वृन्दारका वृन्दारिका वा
अइति केदः कान्तस्य इत्वमनुवर्तते नार्थः नयाव पुत्रिकाशब्दे हीन इत्याविष्यपादिको अकारः अनयोस्त्व इत्ववाधार्थं
अकारस्य वर्णादिके अकारविधाने ॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ यकपूर्वाया इति आतो विशेषणं स्त्रीलिंग
निर्देशात्स्वर्थगतस्त्रीत्वस्य शब्दस्य आरोपात् तेन आकारस्य स्त्रीप्रत्ययत्वलाभः यकारककारात्परस्य स्त्रीप्रत्ययस्या
कारस्य स्थाने योऽकारः तस्मात्पूर्वस्य इकारः स्यात् आर्यिके आर्यका आर्यिका चटकका चटकिका यदा पियज्ञत
मनायथैकमनयस्त्रदीयदिकल्पः अनेन स्वार्थिकस्य कस्य स्थानिपरिका देवो समानं तदारिके तिनिम
मेवतं सुवेताइमतो हि लिंगमनयोत्तरमेव रूपं संभवान्न पूर्वेदाय आवश्यक तयाकेण इति रूसे आकारस्या
निकत्वमकारस्य संभवति नत्रयानिपरिकात इमतो नचैवमेवीजाभावः त्रिधा तस्य नादिश्रुततः भवतेन
मोविभक्तेत इति मायानवतारस्यैव तन्वान् आतः किं सांकाश्ये भवा सांकाशिका सांकाश्यक शब्दोऽभवार्थेषु
मेतः अकारेद्याः सांकाश्य भव स्त्रीवाचकत्वात् दकारस्य इत्वविकल्पो माभूत् अत्र वदति आत इति स्पष्टार्थमेव
इत्याकारस्य स्त्रीप्रत्ययस्थानिकत्वं आकारस्थानिकत्वं चेन्न भवति प्रभावनस्य गविकल्पनात् स्त्रीप्रत्ययस्था
निकत्वाभावादेवानतिप्रसंगात् नवस्त्रात इत्यस्यागस्त्रीप्रत्ययस्थानिकत्वमेवा अकारस्य तुल्ये भं स्त्रीवाचकस्य
योऽकार इत्यवयवस्त्रीत्वलाभापत्तेरित्यतिप्रसंगः लल भइतिवाक्ये स्थाने शब्दस्तत्वे आदेशात्वलाभ योयात् अके ३५

त्तिरूपत्वादसमर्थत्वात् अकारमात्रस्यानभावात् सुतरामकच् एवं नाप्यवाच्यप्रकारादेशेनतरमेवयस्येति लोपप्रसक्तेः
प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययपरत्वादेवमुत्राप्याप्तमेयेति एकच् एवेति किं अश्विकाल्पो यनप्यस्यादिकं अश्वंधिकाशु मंप्राप्ताशा
दत्वान्नादेकः शुभमिति मंतोनिपातः पातेर्विवृ शुभंयानि शुभंयाः धातोरपमाकारेण नत्ताप्रत्ययः तस्यादूरः
एकच् एवं धातोर्न प्रतिषेधो वक्तव्यः सन्यिका सुपाकिका कृष्णव्यःपाकोवायस्याः श्वयमस्यपश्यादिम निसमि।
ते ॥ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ स्वेतंबलमषष्ठीकं एषामतद्दस्यात् अभाषिकाशेषतदेवावि
धिनैव सिद्धेन नञ्पूर्वाणामयोतिसमर्थं न तदुक्तं नञ्पूर्वे भस्त्राया नर्थसंबोधनरपदमात्रस्य द्वचनादिति भस्त्रो निया।
मार्थेन नञ्मयानाशंकं निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका बहुभस्त्रका केवलस्य भस्त्राशब्दस्य नानाशो दाहरणं नरत्वेणागता।
र्थमात्र नदुक्तं भस्त्रायदरणे उपसर्जनार्थमिति एषका एषिका द्विवचनादेशो नित्यमेवेत्व अप्रसक्तत्वान निर्देशात्।
एतिके एतिकाः इके द्विके अनयोः सर्ववेद्यानित्यमपि नित्ये एनवेति विभक्त्याप्रत्ययपरत्वनिषेधात् अनेषकाः परमे
षका अद्धके परमद्धके अनका अनिका तका तिका स्त्रीलिंगनिर्देशानेह विकल्पः शुभ्रोः जो स्तमुषा शुभ्राजि।
का विधिविनापस्याः शिवद्विका स्वाशब्देविशेषमाह इदन्तः अज्ञातः स्यानदूप्येतत्स्वशब्दस्य विशेषणे संभव।
व्याभिचारो हि तत्रलः कारकयोः सनोः द्वयोः संभवो नास्तिनाम्नय व्याभिचारिता सर्वनाम्नः स्वशब्दस्यानेनका।
यं विधिर्भवेदिति अस्यायं स्वशब्दे कारोयोः तानि धने आत्मा आत्मीयं चेति तत्रायद्वये सर्वनामत्वं ज्ञातिधना
ख्ये आत्मनि तत्स्वीकारेनात्मीति विवेकः एतत्स्त्रैव पूर्वस्यावातः स्यानेष्वनुप्रसंगं स्वशब्दस्ययोः कारस्तत्र विशेष
णे नतद्वयोः असंभवात् तयोः सर्वनामत्वादकच् प्रयोगः कान्तं मा कात्यादेशापातोः संभवात् नापि भस्त्रा
दीनां अव्यभिचारात् स्वप्राप्तस्वकेव लोपदात्मीयवाची तदा सर्वनामत्वादकृत्वैव अज्ञाने मिमाकारादेशासः तोः

ज्ञ
बहुभस्त्रिका +

संभवपवयदा न्नत्तानिषनवाचीनदामर्वकामत्ताभावान्कयमयसंभवेपिसीत्ताभावाद्दायपपवदोलंभमिति यागूवदे
८ वाःसंभवःपवमात्मपरत्वेपिसीत्ताभावाद्योऽयं अतोनुपसर्जनत्वसंज्ञात्मकपचुभयविधोपिवशाद्दानावद्रसूने ।
सि॰ श्योजनाभावात् किं नु संज्ञाभूतउपसर्जनं वा नत्वहि सर्वेनामत्ता भावादेवं ताकशस्येद्र्ससेव स्याकारादेशस्यातः
सु॰ संभवः यदित्वाकारादेशोमकारविशेषणं नेष्यतेतदा आत्मोपाधयादकविकृतेनतदुपापि इत्वाविकल्पः स्यादिस
३६ तिप्रसंगः तस्मात्स्वकारिवके तिद्वन्नाद्वृत्तिरिवस्विकायामित्येवैकस्मिन्कमिलमितियाख्यानवृत्तेपेसं तातिधन
योऽपिस्वकात्स्विके तिरूपमत्तपेसं सीत्ताभावात् स्वार्थिकानां लिंगानि वृत्ति रितिकशकाशवलंवनेननत्वकय
सर्वनाह्यनुपपादनेपि कात्स्र्वं स्याः कारस्य आकारस्यानिकत्तापाः सर्वपेवदलंभवात् तस्मादर्थवत्वदयेपि
उपसर्जनीभूतपव स्वशाह्योवदडादार्थः संज्ञाभूतस्तु केवलोपीतिपर्यवसन्नं लिंः स्विके तिसंक्षेपः ॥ अभाषितपुं
२८ स्काच ॥ अस्मादिहितस्यग्रा कारस्यानिकस्यात् इत्वा स्यात् गंगका गंगिका विहितविशेषणमेतदक्षताता अवे
दा अवेदिका अवेद[illegible]ति बहुव्रीहौ भाषितपुंस्कत्वात् तस्मादिहितो यमकारः एवं अत्र तिविहितकालिःस्विके
मारानुपसर्जनमात्रे निसमेव इत्वं बोध्यं परत्वेत्तिव्याख्यानेनतु खदृशाद्दामसत्वमाश्रित्य विकल्पः स्यात् ॥ आदा
चार्याणां ॥ आदाचार्याणं विषये गंगाका इक्षुपकान्वभ्यिकमादीनि मे ॥ ॥ इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ
सप्तमस्यतृतीयेपादे प्रथममाह्निकम् ॥ श्रीः ॥ ठस्येकः ॥ ठस्य इकादेशः स्यात् आग्रहायणिकः आक्षिकः आ
ग्रहायण्यध्यायाद्दक् तत्र संजननस्यापमादेशात् समग्रदापस्य नायः एतादृधातुगतस्यापापनेः केवदोदोश्रेणिरि
कस्याण्यापतेः मापितिकः इत्यादौ यस्येति चेत्यल्लोपे इकादेशस्यस्थानिवद्भावादि[illegible]कांतादिति कादेशः स्यात् सुत॰
सु सेननस्यस्यानित्वेपत[illegible]धाविति निषेधाद्दोषाभावात् मेवं एतद्दृयेष्यदोषात् सप्तम्यादिसत्रेहस्याः यादिमिकि ३६

लि॰

+ [illegible]
+
निःस्वता॰

विपरीणामेन यस्य यस्य स्थाने स्यादेशाविधानेन यथा ह्याव्यवयवव्याहृते: उरण्परो गोणत्वाद्गुणस्य समानात् एतेन संख्यानग्रहः।
णमपि व्याख्यातं नवमाधिकरणसमाप्तिप्रसंगः पूर्वस्माद्धि पाविप्रतिषेधलोपस्य स्थानिवद्भावात् आदेशोऽनकारः स्या
मकारोऽणानन्तर्ययोग इत्येव मनसि निरनुपपत्तिः ॥ इस्वस्य ङितालः ॥ इत्संज्ञकमनाङ्गं तानां तालाद्य परस्य ङस्य कादेशः
स्यात् पूर्वस्यापवादः लाघिकः हाविकः धानुष्कः धातुष्कः वार्णिकः औदेशोऽत्र येटके हानृके ह्यनृवाह्लणो।
तिष्ठक् श्रोदश्विकं उदश्वितोऽमनरस्यामिति ठक् प्राशिषिकरणमत्र तु नाद्य प्रतिपदोक्तस्य उमोग्रहणात् तत्रशा
मइदङ् हलो यितिस्वस्य लाक्षणिकत्वात् उपान्तरान्तिशोऽधिकरणयाप्यं वैवसे: संप्रसारणोऽमोऽत्रा लाक्षणिकत्वा।
न्दोर्भ्यां तवानिदेशक इत्यत्र वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेऽगुणं तत्वात्कादेशः ॥ चजोः कुघिण्यतोः ॥ चजयोः स्वस्थानेऽस्या नग्रहले ^
न्विनिमित्तयोरेणतिव परे पाकः यागः मार्गः चम् पाकं वाक्यं स्रहलोर्ण्यतं विमतोः किं पचनेयजने पाचकः या।
नकः ॥ न्यङ्क्वादीनां च ॥ कुत्वं स्यात् न्यङ्कुः नावचेरु विति निर्मोदंचनेरोण्यादिक उप्रत्ययः म्रङ्कु मद्गु भृगु हृदेपाक
फलेपाक तालेपाक बलेपाक हृदेपाक फलेपाक नकचक व्यतिषङ्ग अवसर्ग श्वपाक मांसपाक मूलपाक।
कपोतपाक उलूकपाक संज्ञायामेव निदाघावदाघाघाः मघ्योघहृत् ॥ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यान्नि।
तिणिति च प्रत्यये नकारे च परे वर्गवर्ण्यो हस्य सवर्णः घातः घात्मि घ्नन्ति हन्यम्नाः प्रयोगसिद्धादिपरत्वे हन्तेविशेषणे।
पतामेरोपाद्हन्तिस्लरोपरहकारस्येति उत्तरहकारस्य पतनस्य रस्य हन्तेवयवहकारस्येति नाद्यः घातयति घातक हृदा
दिक्षिरूपमपि नकारस्य हन्तेति परत्वाभावात् अवयवस्य समुदायापेक्षयाभावत्वाभावात् नामाः घ्नन्ति इत्यादावल्लो
पस्य सर्वविधावितिस्थानिवद्भावेन व्यवधानात् घातयन्ति आदेशसिद्धस्य मेवं वचनसामर्थ्यान्न मनवग्रहाते: ॥ अभ्या
साच्च ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् जघान जघ्नतुर्हननीयते: सनि जिघंसति नीविप्रतिषेधप्रसंगः प्रथमस्यैक

न^

८ वो द्विर्वचने नव हननीयते । एवं लिहननीयकः स्यादिति प्रसंगः येन नाप्राप्तन्यायात् अचिकथ्यवयोनेघहेतभावे

सि. ते ॥ अभ्यासाच्च ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् जघान ननु हननशब्दादिक्वाणोक्त वितदंतात् सनि जिहननीये

ख. षतीत्यत्रापि प्रसंगः न वहंतिसंबंधी अभ्यासो विवक्षितः अयं च सनंतस्याभ्यास इति वाच्यं एकाचो द्वे प्रथमस्येति द्वि

१० त्वेप्येव द्विवचनं च सानाद्भ्यासस्य हंतिसंबंधित्वानपायात् सत्यं यस्मिन्द्वे निरंगं तत्संबंधी अभ्यासस्तस्मात्परस्येति व्याख्या

नात् अतएव हेर्गेरभ्यासः इति सूत्रे हिग्रहणं सदोषात् न च हेतेरिति निर्दिश्यमाने यङ्लुकि महोपसंभवात्

जेघनीतीत्यादिभ्यासकारादुदाहरणानुपपत्तिरिति वाच्यं गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकेन समाधान

घ^ सत्वात् लोपस्यैवेष्टत्वात् तथा च राजाहृषं जंघनत्सुभागपागुदक पवमानसनतत्त्वं न इति व्याख्यानम् ॥ हेरचङि ॥

हिनोतेरभ्यासात्परस्य हस्य कुत्वं स्यान्नतु चङि हिगतो प्रजिघाय अचङि किं प्राजीहयत् ननु णौ चङ्गसंबंधिन्य डि.^

ड्रा^ भ्यासे हेर्वर्णीमात्र प्रसंग एव नास्ति णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति चेत्सत्यं तत्र ज्ञापकेन अच्छकस्य ज्ञापकत्व वित्तानार्थं ।

म् तेन जिघायविषतीति सिद्धम् ॥ सन्लिटोर्जेः ॥ अभ्यासात्परस्य जयतेर्गस्य कुत्वं स्यात् सनि लिटि च जिगीषति जि

अधिभवेद्द्यो रजोपादानं जिगीषति जिगाय सन्लिटोः किं जेजीयते नत्र अव्ययाहानाविसस्य लिटि सि समाराणे ।

जिस्मनः जिज्ञासिषवानिप्रसंगः जिरूपत्वात् मेवं तस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ विभाषा चेः ॥ चिनोतेरभ्यासात्परस्य कुत्वं । स्य^

वा स्यात् चिकाय चिचाय चेकीयते चेचीयते ॥ नकारे ॥ कवर्गादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न स्यात् वजोद्विस्याप्रका

रः गर्जेम् वार्त्तिककारस्यात् वजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इत्यस्यानुवृत्तेरितिनारभ्यं ननु च अर्जितोजादि

ना निष्ठायां सेट्त्वात् कुत्वं अनुस्तुभ्यमध्रुनोतेर्वणोपतिकत्वं अदितो वेतिकायामिट्कृसेन निष्ठायां भवति विभाषे

मनिट्त्वात् तत्रसतेन द्वितीयानोकादिस्यान कुत्वं प्राप्तोत्तरभावात् कुत्वमितिलसमेदाप्नतितिचेत्स । १०

द्वा

संयोगान्तं स्त्रुनीनां गमनादिष्वान्‌ नत्वश्लोकः सम्प्रदृश्यमानयोरपि सिद्धिः निशायां सं..रिति वाच्ये श्रुवेरुहे श्रवणि सिद्धत्वमपि वि
धेयत्वात्‌ श्रुवं कं ईमोणादिकं न त्वपूर्वे वर्तते नचैवं यथाम्नामापेक्षया लाघवाभावः नक्वादेः अजिव्रमोश्च वचो शब्द
संज्ञायोः इतिस्त्रवयस्य यजयावेत्यत्र कृतविग्रहणात्सवपरिमाणेन तत्संभवात्‌ नह्येकं क्वापि सविवक्षितवीनामप्र।
तिषेधो निषधायामनिटः कृत्ववचनादिति ॥ अजिव्रमोश्च ॥ कृत्वेन स्यात्‌ समाजः परिव्राजः ॥ भुजन्युब्जौपाण्युप।
तापयोः कृत्वाभावो निपात्यते भुजः पाणिः न्युब्जो रोगः पाणिमादिकं भोगः समुद्गः ॥ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥
पंचप्रयाजाः त्रयोऽनुयाजाः दर्शपूर्णमासांगयागविशेषाणां संज्ञा ॥ वंचेर्गतौ कृत्वं न स्यात्‌ वंचुं गतिमत्वं भन
च्यं^ वोः वंचुगतौ वंचं काष्ठं कुटिलीकृतमित्यर्थः ॥ ओकउचः के उचसमवाये ओकपचनात्कः गुणः कृत्वं च निपात्य
घञ्या ते घृणाप्रदानं इदं संज्ञेरोदानमिति विशेषः ॥ ण्य आवश्यके ॥ आवश्यकार्येण्यति कृत्वं न स्यात्‌ अवश्यपाच्यं अवश्यरोच्यं
वाक्ये ॥ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ यष्टव्ये वचः प्रवचः सत्त्वो यजादीनां ण्यन्मात्रे न कृत्वं याज्यं याच्यं रोच्यं प्रवाच्यं ग्रं।
थभेदः अर्च्यं अस्य समस्तपदत्वात्तस्य ग्रंथेष्वेव तत्परवस्तापकात्‌ न प्रवचिग्रहणमनर्थकं वचोऽशब्दसंज्ञाभावात्‌ स्य^
अशब्दे स्ववचोऽशब्दसंज्ञानाभावात्तत्र स्मृतेरेव सिद्धेरित्यर्थः नापि अशब्दे सेव वचेः शब्दसंज्ञायामपि निषेधो नामो।
पसर्गे सर्वकर्मेति नियमार्थमिदं ग्रंथविशेषनियमार्थं तत्र वचनान्तरस्यावश्यकत्वात्‌ अविवाममहः ग्रविवाग्रम
मत्‌ मन्ये सोपसर्गयोर्न सामर्थ्ये नास्मिन्नपीह तिः वचोशब्दसंज्ञायां कृत्वं न स्यात्‌ वाक्यशब्दसंज्ञायां तु वाक्यं ॥ प्रयोज्यनि
योज्यौ शक्यार्थे प्रयोक्तुं नियोक्तुं शक्यं प्रयोज्यं नियोज्यं ॥ भोज्यं भक्ष्ये ॥ भोज्योदनः अभ्यवहार्यं इति चक्र
वं भोज्यः सूपः भोज्यश्चाहारः अभ्यवहार्यविशेषस्यैव भक्ष्यत्वात्पकरिनेन स्यात्‌ भोग्यमन्यत्‌ ॥ त्यजेर्लोपो लोपश्च ॥ च
संतस्याकारलोपो वा स्लोटि परे इष्यते निदाघुषि परस्मिन्‌ ग्रये ददात लोपमस्य स्पाटः अवर्णे संभवाद्य इष्यते सिद्धे

वेतिगतार्थमितिभाष्यं ॥ ओतः श्यनि ॥ ओकारस्य लोपः स्यात् श्यनि परे अवद्यति स्यति शोतो निवर्त्तकं ष्ठिवुक्ल
सि. मीत्यत्र नत्र इति भागेनानुवृत्तत्वात् न च शमामष्टानामिति सूत्रे श्यनीति भागा इत्याविर्भावनाहानुवृत्ते नयापि शिनीत्य
सू. ह१ नुवृत्तेन निर्वाहात् नवैवमपि निषेधमनुमेरत्र स्यातिप्रसंगः शमादिभ्यो विहितो यः शिदिति व्याख्यानात् श्य
३९ न एव तदाह शमामात् नापि तस्यातिप्रसंगः स्यादो अष्टानामित तयवयान्नमेः इति भाष्यं कत्त्यादि ॥ ढ्रलोपे तडि•त
स्य लोपः स्यात् गूहयत्योगे शलश्च पथादि निस्तेकाः अलोम सेप मकारस्य प्रकृतलोपः अनुवृत्तेन उत्तमे कवव
नेऽपि अनुवृत्तिलोपाभावेन भयवकमेणानवर्णो दीर्घो गुणाभ्युस्तान अनुत्ता नामित्यादे अतः पद्मादानोऽडि•नस्ती
यादेशाभ्यसात ॥ लगवाडुहदिहलिहग्रहात्मनेपदेदंसे प्रभ्यः कस्य लग वाडं स्यादात्मनेपदे परे गृह्यसेव
शणेसर्वलोपार्थमादेभः अडिफक्तस्य लकफवथनफलोपदोषोः लगभावे अनुवृत्तेन पकावइतिभ्यावः दोफः
अवुद्धाः१ घक्तेः कः सः इति सत्यपक्षे अगृह्णाः अगूहयाः अदृक्षे अवदन्ध अनुवृत्ति अनुवृत्ता वरि देसे किं अनुवृत्ता महि आत्मनेप
देकि अनुसत अनुसतो ॥ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ शमादीनामष्टानां श्यनि परे दीर्घः स्यात् शाम्यति शमउपशमे दमु उपश
मे श्रम तपसि खेदे च असु क्षेपणे तसु उपक्षये दमु असु मदे हर्षे इत्येते शमादयः शाम्यति दाम्यतीत्यादि भ्राम्यति
भ्रमतीति स्यादेः ष्ठिवुक्लमुचमां शिति दीर्घः स्यात् ष्ठिवु निरसने क्लमु ग्लानौ चमु अदने ष्ठीवति आचामति ष्ठीव्
वमइतिवाच्ये येनाभ्योपसर्गं एवं कस्य केवलस्य वनदीर्घः विवमति वमति मभ्योदितादिः नसावाभ्राशोनिमपनु विक
लः पदेशाय क्राम्यति क्रामति शमादि पाठस्य विगणार्थः ॥ क्रमः परस्मैपदेषु शितिपरस्मैपदे परे दीर्घः स्यात् वाभ्राशे
तिपदेशपन भ्राम्यति क्रामति भ्रावभ्लुशापी तिभ्याग्गोयपनिकमत्तो सुदाम क्रुः नवाय माशपः इपगमौ तिपदेष्यानी
लासेषां क्रमणे अचीमन वृति भाष्यवृमादावुक्तानन्नाभ्यपरितेकमइति सूत्रे पितदत्रयान शपेवा पदीर्घः किंच ष्ठि ३९

वु१
वु+

तृक्रमोमेव सिद्धे क्रमेः शमादिपाठः स्वपदार्थानामेवामेव दीर्घ इति नियमार्थः सर्वेषां शमादीनां सिद्धावपि शमादि
क्लमपठेति नियमसंभवात् एतच्चाशक्यं वक्तुं अचोऽस्त्वत्रेतः कृत्वविधिमात्रविषयकत्वात् अनयालगणवाइदेमयापि।
तदन्वयेऽस्मादिवदस्मादावपि तडिवसस्यलकृप्यसंगात् न च तत्र प्रयमानाभावात् दस्मादिभिन्नेषु योवतरादेस्त
ञो यसिद्धेनैतदन्वय इति वाच्यं अचीत्यत्रेतः पाक्षिकतायाग्राकरएवोक्तनयाफलेकत्वार्थमध्येतदनन्वये
वप्रकत्वात् शमादीशपलिदीर्घस्यादाहतनयानदिकदनदाशपस्यकस्मनानर्हत्वात् क्रमेश्च मेव्रमात्ताद्यनुपादाना।
त् अशनामिमस्समादिसग्रहार्थं नयाशमादेव मदेः पाठस्य विष्णुगणार्थं तया स्यासिद्धत्वात् विनुगणार्थसंदृचा
दिस्येनमादेन गौरवाधिकात् न च क्रमेः स्वयं मदिपरिवायां मामसमानामिसेव पाठसंभवेः स्वपदमनुपत्तीणमे
वेति वाच्यं अद्वरलाववाभावादस्मायाधिवाह्य मकारान्तसंदेशेन मदेः स्वयं क्रमेः पाठसंभवाच्च न च क्रमेः शमादि
पा... मयोजनमिति स्वदलोक्तिविरोधः नयनानियोजनतामिश्रायत्वादिति दीक्षिताः ॥ इषुगमियमां छः
एषां छकारोऽन्तादेशः शिति इच्छति गच्छति यच्छति शयनयेऽकारानिर्देशमनुदिमाटेश्लाति इच्छति अन्वेतिश्चसंगः
नवाः योमत्रवर्ज्ये इषीत्ययस्यत्वस्यइति शानविनसइर्वात्वात् मेवं न च चीतिशितोविशेषणं येनाजादेशितीय
र्थः स्यात् किंशितोमविविशेषणं शिति परे इति शानवः शिवे पिद्याकारस्याशितोभावात् अर्थान्तशिमजमित्रे।
यमय इतिलाभात् ॥ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः ॥
पिवमादेनामेकारश्चानोपिदादय आदेशाः क्रमात्स्युः शिति शितोति कमेधारयात्ममसमी यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्र।
हणे इति माबादिनसंतकशकाराद्देवमन्यथयपरे इत्यर्थः तेन पश्यितेन संगः पापाने नतपारस्वीलगविकरणत्वात्।
पिबति न च लक्षणप्रतिपदोक्तिः अदंनमात्रात्रूपाणासिद्धेः आगयोपादाने जिघ्रति धमतिघ्रासंयोगयोः धमति स्त्रै

२०

६ सि. क. ३९ ध्यास्ते भवति दाणादानेयक्षति हविःशेषे ल्लाणेण यपति पाङ्गाभ्यां धेटस्य ग्रः पिवः जिघ्रः धमः धयः भगतौ स्थे
ति स्थगतौ धावति शौक्रागतौ वेवाथ नेष्टमाति शाहुविस्मरणे शीयते शाहुविशरणे गात्यवसादने ष्णसीदति शिति
किं शयालोत अग्रासीदित्यादि ॥ तासनेत्रानो ॥ तास्वबवीधनेदाराति ननजननेदिवादिः अनयोर्नाडिशः स्याद्विति
जानातिजानीतेजायते शितिकिं जज्ञे जनेस्त्यादि नकारविधाने पिश्रुतो दो यो जीतिरूपसिद्धेः नाकारविधानं । ५०
मंगहन परिभाषा ज्ञापनार्थम् ॥ यादोनां ह्रस्वः ॥ शितीमे वपुनाति लुनाति स्त्रनपवने लुञ्छेदने स्तनमाकार
ने क्नूहिंसायां श्नूसवरणे धूञकंपने भूहिंसायां दूपालनपूरणयोः ह्ववरणे भ्रूभर्त्सने दृभरणे पीमे केमृहिंसा
यां हविदारणे स्त्ववधोहाने कृश्येके धृश्येके क्रहिंसायां भगतौ शृषाहिं साववधोहाने अहिंग्जेतिसंप्रसारणोत्र
लइति दीर्घं वाधेन ह्रस्वः जिनाति रोगनिवेषणे ह्मिनयोः रेषणाद्दक शाहः लीश्लेषणे ख्रीवरणे लीगतौ ह्व
भ्वा त्योहनः प्वाद्यो पीत्यमे ॥ मीनातेर्निगमे ॥ ह्रस्वः स्यात् आपश्च नमिमिणांति ग्रंतेवां भाषायां मीनाति ॥ मि
देर्गुणः ॥ मिदेर्गुणः स्याच्छिति मिमिदास्नेहने मेद्यति शितिकिं मिमेद पशः शित्वेष्याद्गिनः सिनाभावात ॥ भ्रु
सिव ॥ इगंतस्यांगस्यगुणः स्याज्झसि अनुहवः अभिभवः नवक्ति गुणः तगुणे इमाद्यावति यमगः मिदेर्गुणोत्रसिद्धे
तिमहिनयापाटे ष्रकारस्मश्लेषादेनादेशो सोतिव्याख्यानात् वकुर्नकुरिमादेतव्यतिनो सत्वहमा समाधानात् श्रत
हुद्वति सवर्णसिद्धः पिद्वतहेवत्वा सिमधेश्वति व्याख्यानात यद्वा ग्रवोमहूत्स्वाशुजादेगतसोतिव्याख्येयपाकरि क
तेवनारिसा भावात विशेषस्व कुतिवेसजोक्तः ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ अनयोः परयोरिगंतस्यांगस्यगु
णः स्यात भवति भविष्यति ॥ अनयोः किं स्नुप्ते इष्ठ ॥ जाग्रोविचिणल्ङित्सु ॥ विचिणणलङित् भोन्महति वि
षेयपतिषेधविषयेषु जागर्तेर्गुणः स्यात जजागरत्वः अजागरीत् जागरितः अबोभार्दिकिं नाशविः अ ३९

ल्यु० ॥ दि०

३१

जागर्ति जजागार जागर्ति नव्रजागरयति जागरूकोऽत्रोदाहृतो गुणोऽत्र परत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यथायाशुतिन्नहिः स्यात् मैवं विप्रतिषेधः
निषेधवैयर्थ्यान् नवयं प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासो वा नायः प्रजागरूकेत्यत्र गुणस्य प्रतिषेधापत्तेः प्रत्ययेन जा
नि८ गरेत्यत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यस्य प्राप्तत्वेनास्य जागुविचिण्णल्ङित्स्वित्यार्धधातुकगुणापत्तेः मैवं प्राप्ते प्रत्ययस्ये नत ८
तिमाये न नागरूकेनैव विहितत्वेन निषेधात् द्वितीये पर्युदासस्य सामर्थ्यान् लक्षणेनैव एतेन वाच्ये णिवि
शेषाभावात् न च पर्युदासेऽपि किञ्चित्पादानेन तत्र वकारस्यानुनासिकत्वात् प्रत्यवपुरस्सोपादानात् नवजागरूकेत्य
प्रत्ययमानितिवर्ण पर्युदासतः लिटः कित्वस्य भयसंज्ञया सार्वधातुकमपिदिति वस्तोऽर्थः जागृः पर्युदासेनैव गतार्थ
त्वात् यद्वाप्रवेति लोकाश्रयारणार्थः ॥ प्रगेतलत्वृणपस्य च ॥ प्रगेत स्यलत्वृणपयस्य वा गस्येकागुणः स्यात्सार्वधातु
कार्धधातुकयोः क्षेपयति वेतति प्रवेनीत ॥ नाभ्यस्तस्याचिपितिसार्वधातुके ॥ प्रभ्यस्तस्य लत्वृणपयगुणो न स्यादजा
दौ पिति सार्वधातुके नेनिजानि प्रातुलम्पस्य पिवेतिपिलं प्रभ्यस्तस्यकिं वेतानि प्रविकिं नेनेक्ति प्रभ्यस्तानामुपधा
लत्वमविकल्पम् कुपोतः प्रारंद्यत्सगते प्रहं भुवने वाकशीमिच्छवशातीरुराजनवस्ततः सक्तमंनरा णिवस्य
शिकशिवशपः एवं च यस्त्वप्रातिपमानुषगणोषत इत्यर्थं वाहुलकमपिनवकव्यमितिभाव्यं ॥ भूसुवोस्तिङि ॥
प्रनयोः सार्वधातुके तिङि गुणो न स्यात् भूसता यो सुहूमाणिगर्भं विमोचनेन नयाः लुग्विकरणयोः भवति सुवते रेव
ग्रहणापत्तिः विकरणव्यवधानेन निषेधवैयर्थ्यात् शपुश्यनोरेवतत्र ङित्वाद्य प्रभूत् सुवेपिस्तुङिः प्रभवतीतिनिषे
धायहृतावारंभः ॥ उतोवृद्धिर्लुकिहलि ॥ लुकोविषयेयकारस्यवृद्धिः स्यादहलादौपितिसार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य
मिश्रणामिश्रणयोः शर्दिशधृतिमप्रश्तिशपोलुकुयौति प्रयौति यौमि नौमि स्नौति राहलिकिंपवानिनाभ्यस्त
सेमप्रमते तेनयोयोतीसादौ नवृद्धिः गुणादित्यत्र नभवति यास्तरोविशेषवृद्धिद्विनेनृड्मे न पिन्नम्यवापात् ङि च्छ २९
सुभा॥ दि८

१
सि॰
स॰ स्त्रस्थि॰
म॰

ञित्वेतिसिद्धंतावत् ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ वृद्धिर्वास्यादेकविषये पदेगुणः ऊर्णौति ऊर्णोति गुणोऽपृक्ते ऊर्णोतेर्गुणः स्या
त्अपृक्तेहलादौपितिसार्वधातुके वृद्ध्यपवादः और्णोत् और्णोः इत्यत्रतितिसिपोरपृक्तस्यलोपः ॥ तृणह इम् ॥ तृहेर्हिं
सायां शिष्टस्यनिर्देशः तृणहः इम् आगमःस्यात् हलादौपिति श्नमिकृतेयावत्सिद्धोनामनःप्र
त्ययादि तृणेढि तृणेक्षि तृणेह्मि अतृणेट् नत्वतृणेडितिनस्यात् तिसो हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् अत्रहलोन्निवर्णाश्रयत्वात्
वर्णाश्रयेषुप्रत्ययलक्षणाभावात् संवर्णमात्राश्रयेत्वनिषेधात् अत्रचवर्णविशिष्टश्नम्प्रत्ययनिमित्तत्वात् तत्रस्था
निवृत्तस्यैवगम्यसिद्धप्रत्ययलक्षणमत्रप्रसिद्धोतेनियमार्थंतथा विशेषणेनतत्प्रत्ययलाभअप्रयोगेऽप्यनलिविधाविति निषेधसी
कारात्प्राप्नुपपत्तिरेवोतिचेन्न नहात्वविनिमत्त्वप्रवर्तते तत्रहलीतिचैवसमाहितत्वात् ॥ ब्रुव ईट् ॥ ब्रुवःपरस्याकार्याया
वि प्रत्ययस्य हलादेःपितईट्स्यात् ब्रवीति हलादेः किं ब्रुवाणि पितः किं ब्रूतः ॥ यङो वा ॥ यङ्लुगन्तात्परस्य हला
देःपितःसार्वधातुकस्य ईड्वास्यात् बोभवीति अत्रयङ्लुगन्तस्य हलादिसार्वधातुकस्यासंभवात् यङ्ग्रहणेयङ्लु
किलावर्णकमितिकेचित् प्रत्ययलक्षणेन यङ्लुगन्तस्यलभमेव प्रत्ययाश्रयकार्यत्वादितिद्वित्वस्यापितथा
नापत्तेः तथापिलुगन्तलक्षणाभावात् प्रयमाणे यङि द्वित्वानापत्तेः उभयप्रयोगाललक्षणावच्छेदकाभावेन अनह
नस्यार्थोऽग्रहणासंभवात् चेमाहुः ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ एभ्यःपरस्यसार्वधातुकस्यहलादेःपितईड्
वाधातोः सौत्रोयोगात् तितृहिंसार्थः लुग्विकरणास्त्रयोऽमीतिमासकारादयः तुतवीति तौति उपस्तवीति उपस्तौति
प्रायोलुगितिहरदत्तग्रन्थस्तुशमिमाः स्वरूपमाणो लुग्विकरणमामोत्स्वैपतितत्रैमाहुः ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥
प्रत्ययपरस्मै प्रमगतो अतयोःकंदसिविकरणलोपेऽप्यस्तेर्वृद्धिः आसीत् अभैत्सीत् पुनःसार्वधातुकग्रहणम
पिदर्थं तवीति तवीतः रवीति रवीतः पठेतीतिरिनीत्यादि हलादेः किं स्तुवंति पितः किं स्तुतः अपृक्तेऽमाभूत् ।

हे॰

सार्वेतिकिं कृषादिमाशिषिमाभूत् विभाद्येतरुवात् रुवीयात् ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ अस्तेः सिचश्च परस्यापृक्तस्य हल
ईडागमः स्यात् आसीत् अस्तेर्लङ् अवेतीत् अस्तेर्भूभावे सिचोल्लुकि वचनार्थं आदिभुवो गीड्यन्निषेधयितिस्यानिवत्त्वनिषेधात् निषे
धश्च मायोगेनमाभ्यांतस्यानिवत्त्वस्य पञ्चत्वयाख्याते ॥ बहुलं छन्दसि ॥ उक्तस्थले बहुलमीट् छन्दसि आपपर्वं दसर्वेम्मः आ
सेर्लङ् तिप् इट्भावे अपृक्तत्वाद् हल्ङ्यादिलोपः अस्तेः सस्य रुत्वविसर्गौ आट् उपेति वृद्धिः ॥ रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ पञ्चभ्यः पर
रा॰ स्य हलादेरपृक्तस्य पितः सार्वधातुकस्य ईट् अरोदीत् अस्वपीत् अश्वसीत् प्राणीत् अजक्षीत् चवर्गीयादिस्यायं सकलमे
मन्तव्यात् अतस्यादिवत्त्वलदनोक्तेनिर्मूलम् लङि रूपाणि रुदादिभ्यश्चेति दोपवादोऽयं अपृक्तस्य किं रोदिति वालः पि
तः किं रुरोद ॥ अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ उक्तस्थले अड् वा अरोदत् अरोदीः अरोदः रुदादिभ्यो दोर्वन्तरंगत्वाद्यासट् आगमयोः
शक्तिंति यमस्यविशेषापेक्षत्वतया बहिरंगत्वात् ॥ अदः सर्वेषां ॥ अदेः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य नित्यमट् स्यात् आदत्
अपृक्तस्य किं आत्तं ॥ अतोदीर्घो यञि ॥ अतोंऽगस्य दीर्घः स्यात् यञादौ सार्वधातुके भवामि भविष्यामि अतः किं
ह्रः॰ स्तौमि यञादौ किं भवति सार्वेतिकिं केशवः केशा अत आदितिसिद्धे दीर्घग्रहणं दीर्घस्य विकाराभावार्थं अया
तीयादनेदेवदमनत्रपचामिभोः अश्रग्रं ततस्यापि अज्ञाख्यानयोरिति लुतो माभूत् ॥ सुपिच ॥ यञादौ सुपि परे अतोंऽग
स्य दीर्घः स्यात् रामाय रामाभ्यां अतः किं हरिभ्यां यञादौ किं रामः सुपि किं कृताद्यागते नूत्तमयं ॥ बहुवचने झल्येत् ॥
झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोंऽगस्य एत् स्यात् रामेभ्यः रामेभ्यश्च यद्यपि सर्वनाम्नो दीर्घं पदपरत्वात् बहुवचने किं रा
मः झलि किं रामाणां सुपि किं पचध्वं ॥ ओसिच ॥ अतोंऽगस्य एत् स्यात् रामयोः ॥ आङि चापः ॥ आङि ओसि च परे आबं
तस्यांगस्य एत् स्यात् अपादेशः रमया रमयोः ॥ संबुद्धौ च ॥ आबंतस्य एत् स्यात् हे रमे एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः
॥ अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ एतयोः ह्रस्वः हे अम्ब हे अक्क हे अल्ल डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः अंबडे अंबाले अंबिके

ग्रहणं तु ऋकारादिमद्विषयकस्यायं विशेषः मातर्मातः प्रश्नार्थमर्हते श्रुतिमाप्य मातः शः ह्रस्वस्य संबुद्धौ मातनादेशो मा
सि॰ संबंधेन पुत्रस्य प्रशंसायां वा आयामिमर्थः गार्गीमातः स्वगार्गीमातृकः संबुद्धौ गार्गीमात समासांतस्याप्यव
सु॰ च॰ दोषे स्वरूपकयनमाये नेति माग्रके ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ संबुद्धौ ह्रस्वस्य गुणः स्यात् हरे शंभो मातः संबुद्धौ किं हे ह
७१ री नवृनादि ऋमादि रमादावतिप्रसंगः नव ह्रस्वविधिविषये श्रवणार्थं नयोरिति यक पयलिदेशार्थत्वात् श्रवार्यानां
ह्रस्वः नदी ह्रस्वयोर्गुणश्चापि निर्देशो पयनैरितिवाच्य जस्यपि नयोगुणापत्तेः सेवं ह्रस्वस्येति योगविभागेन ह्रस्व
इति वानुवर्तमें ह्रस्वस्य गुणो वा यथार्थं ह्रस्वविधानात् गुणश्चेम ह्रस्वसेस नुहृतिः यदा गुणविधौ श्रवार्थं नयोर्ह्रस्व
इत्यनुवर्तते तेन गुणो वाधिता ह्रस्व एवावतिष्ठते ॥ जसि च ॥ ह्रस्वांतस्यांगस्य गुणः स्याज्जसि परे हरयः शंभवः ह्रस्व
स्य किं लवः प्रवः जसि किं हरिभ्यां नसादि [illegible] यथा यः जसि चेत्यारभ्य पादसमाप्ति पर्यंता ।
विषयः छंदसि वा भवंतीमर्थः शतक्रतवः शतक्रतवः पश्वे पश्वो किकिदीव्या किकिदीविना ॥ ऋतो ङि सर्वनाम
स्थानयोः ॥ ऋदंतस्यांगस्य गुणः स्यात् ङौ सर्वनामस्थाने च परे स्रावनङ् विहितः पितरि मातरि पितरौ पितरः मातरौ
मातरः धातारौ स्वसारौ [illegible] गुणो न वे [illegible] निमादिसादिना दीर्घोपि ॥ घेर्ङिति ॥ घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् ।
हरये शंभवे हरेः शंभोः ङिति किं हरिभ्यां सुपि किं पटीयस्ते नः नयोर्ङित्वात् विकरणांतस्य गुणो माभूत् एवं स्राव्यनः
हृदेनकोमलेतिप्रत्यये तिलोपस्य [illegible] ॥ आण्नद्याः ॥ नद्यंतात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् ।
ग्र॰ गौर्यै गौर्याः २ आटश्चेति वृद्धिः ॥ याडापः ॥ आबंतात्परेषां ङितां याडागमः स्यात् रमायै वृद्धिरेचीति वृद्धिः टकारस्य सर्वत्रापत्र
बंधतया आटश्चेत्यप्रवृत्तेः [illegible] ह्रस्वस्य स्थानिवत्त्वाच्च याडापि [illegible] नवसुपि चेति दीर्घे
आकारवत्पल्लमपालीति वाच्ये [illegible] ॥ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ आबंतात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादा। ७१

पश्चह्रस्वः याटोऽपवादः याटः स्याड्ढस्सर्वनाम्नश्च ह्रस्वश्चेति तद्यैः सर्वस्मै सर्वस्याः २ सर्वस्याम् अत्र केचित् सर्वनाम्नोः स्या
ड्ढे सेवाल्लह्रस्वश्च स्यस्याणेलात्वादिमाहुः अस्मिन्पक्षे अस्मैश्मादिनुमित्यन अप्रेतितिनिषेधेन न भवदोलभ्यात अ
तः आमि सर्वनाम्नः सुट् इत्यनेन याटोह्रस्वश्चेति सूत्रणीयं लग्याट्हस्व अवकाशाद्वीर्वीत्यनुपपन्ने रूपकत्वात न च रेस्व
य इत्यैवाप्नोति पठितत्वाश्रीया माण्पाख्येद्स्मात्तत्तं सर्वनाम्नः स्यादिति पठित्वात् तस्मात्मेव याटोह्रस्व इति सूत्रणीयमि
ति वाच्यं त्वं दसीमत्र नृसमाशंकापनैः इदितोनुमित्यत्र गोः परोनतः स्मस्याद्भन परादनुपपत्ते श्च किं वयाटपवह्रस्वः
स्यात एकवाक्योपात्तयोरत्वयसांतरंगत्वात न चोक्तसामर्थ्ये सर्वनाम भिन्न स्थले चरितार्थत्वात् तथा च परत्वय सत्य
यह्वीरं स्यात् यथा मासे वदीर्वो द्वारणार्थत्वशंकानिवृत्तमर्थत्वाणः स्वयमेवोक्तत्वात् यस्मात्वं सत्तिय इवास्त्रह्रस्ववि
धिविरोधादेवोक्तशंकानिवृत्तेः ॥ न च तथा सति याटोह्रस्वइत्यस्मैवैयर्थ्यापत्तिः स्वरसंधिवाधेनाप्युपपत्तेः पकारश्रास्य
सर्वोनत्तयाग्रहणात्स्यवह्रस्वापत्तेर्वा याटस्याड्ढ्इत्यनत्स्सनियोगेन सर्वनाम्नो ह्रस्वविधानेरमायेश्च स्यादावपिस्यात्प्र
तेः ह्रसायतश्माशैकाड्ढ़न यकारस्य सन्नुस्वयायेत्वेपि सर्वनाम्न इति पंचम्याषष्ठीत्वकल्पनगौरवस्पष्टवीरत्वात किं वैवं।
सकारस्यपस्यायाव्यपत्वत्वाभावादत्सुष्मेश्मादौ पत्वेनस्यात अवयवावयवसमुदायावयवश्मस्यासार्वत्रिकत्वात न च पा
टपवह्रस्वापत्तिः दीर्घोच्चारणासामर्थ्यात अतोगुण इति पररूपस्याः कारोच्चारण सामर्थ्यादेव वारणादिमाहुः तच्चिंत्य
कल्पवचनेश्चामीमनवृत्तौ नोवीजाभावात सर्वस्मै इत्यादौ सिद्धेः वेष्टुस्मादिस्य च वनस्पपेण्णामीमत्र हह्येरत्र पपत्तिप्रसंग
त अववहितस्यैवेन्नवृत्ता चन रचानुवृत्तयोगात् विभाषाद्वितीयातृतीयाभ्यां ॥ आभ्यां टित्स्यात् आपश्च ह्रस्वः द्वितीयस्मै
द्वितीयायै तृतीयस्मै तृतीयायै इत्यादि इदं च तीयस्य डित्सु सर्वनामत्वे विकल्पोपसंख्यानेन गतार्थं पकारश्रास्य सर्वोन।
त्वेन ग्रहणातीर्थन न संलप्यात द्वितीयस्मैश्माद्यर्थं नरावश्यकत्वाच्च ॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ नद्यन्तादावन्तान्नीशब्दाच्च।

७ सि. कौ. ५२ परस्यैङ्. तस्मात् गौर्यो रमायां नद्युपपत्तेः किञ्च स्त्रियां अविकृतत्वादिति निश्चयत्. ॥ ङ्‌ङेः ॥ आण्नदीसंज्ञकात्परस्यैङ्‌ऐराम
स्यात् मतौ ङिति ह्रस्वश्चेति विसंज्ञा विकल्पात् पक्षे नदीसंज्ञा पक्षे अम् बहुवचेः मतौ ॥ औत ॥ ङ्‌ङेः परस्यैङ्‌. गौस्मात् स
खोपमेयोगविभागः सखि पतिर्भ्यो मोवार्थ इति भाष्योक्तेः असखीति पर्युदासात्पतिः समासएवेति नियमाद्बुना
नयोर्विसंज्ञा उकारस्यत्र विनदीसंज्ञा रहितस्याः श्रसिसामवत्तद्ववृत्तिकतरायो नदीसंज्ञायोरुर्वेणा विसंज्ञायो
वोत्वेशात्र स्वेणास्यवाधः अतस्तदुभयसंज्ञाशून्यएवास्य प्रवृत्तिः ॥ अच्चघेः ॥ ङ्‌ङ्‌ङ्योपरस्यैङ्‌ गौस्माद्धेरंतादेशश्चाः
कारः श्रौ शंभौ शंवस्त्रेघेविस्यतेश्रादेनापंचम्यंतत्वमपि स्वीकृतमवेहृतवस्यैङ्‌ गोत् इमादिष्यावयुः अमेतदैङ्‌ विं
सनुहस्माखपकतयातवङ्‌ङ्‌ङ्योस्यस्तु मतयाविशिष्टस्यैवाशानुवृत्तिः नेवायाश्रयाणोगौरवादिमाहुः श्रोतस्तकारउ
वारणार्थः नविसेनः नविभक्तावितिनिषेधस्यानित्यत्वादित संज्ञालाभे पितितस्वरापत्तेः नचेष्टापत्तिः सन्निपातेन
विसावास्वरितत्वादर्शनात् श्रोतेयाणः शतिषेधोवकव्यः सनौतु दैङ्‌मादावल्लकृतेः जायत इतिवाणः असंगात्तन्निषेधार्थं
मः यदा श्रौकारोङिनकर्तव्यः ङिलोपेसतिमहृतेरंदंनलाभावेनदोषोऽप्रसंगः यद्वासंनिपातपरिभाषयासमाधेयं के
चित्तु श्रङिति तपरत्वसामर्थ्यान्नदाविमाहुः अमेनतुपरत्वसामर्थ्यादापास्मवर्णोदीर्घस्यवाधःपरेस्यान्न तदायः ल्लत्वा
द्दुयवाधेमानाभावादिमाहुः नह्विसे तपणवाभावे सवर्णादीर्घोयस्मस्मान्नहाधस्यावुक्तिसहत्वात् ॥ आङोनास्त्रियां ॥
घेः परस्याङोनाभावः स्यात् हरिणा शंभुना नव्वस्थियामित्यपेत्यलाववासंस्त्रीमेवास्तु वारिणेमारोहुमेवतिर्काहात्
मेवं अमुना क्लीवेनमया सिद्धेः अत्वस्या सिद्धतया हगेतत्त्वाभावात् नाभावेत्तनमुनेरम सिद्धत्वान्निषेधेनवैषम्यात् ना
वेनेरमाकारस्यो स्वाराणार्थत्वमाश्रित्य तनुमेयमेवासिद्धत्वनिषेध इतिवाच्यं अमुष्मैक्लायेस्मादेरसिद्धेः अमापत्तेश्च
सिद्धत्वाभावादंदत्वाभावेनस्मैभावानुपपत्तेः नचतत्र अमेनत्वमसिद्धत्वान्नहि शिष्टस्यैवादेशः करिष्यत इति वा ५२

यं शृङ्गिणामनुरोधेन नस्तः सम्यक् प्रसिद्धत्वमनिषेधत्वात् नचैतं बाहित्वा भावे कर्तव्ये कृते न चनिषेधो न्नुमितं कर्तव्य एवेति
वाच्यं अतिरिक्तेनारवापत्तेः नचैषा सकेदीर्घापत्तेः ॥ ॥ इति श्रीमत्सिद्धान्तसुधानिधौ समग्रसप्तमीये द्वितीयस्याह्निकस्य
पादस्याद्यं समाप्तम् ॥ ॥ ॥ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ वृद्धः एवैणौ परे चङि परे उपधाया ह्रस्वः स्यात् कमेरिणिङ् अतत उपधा
याश्लिष्टरिः लुङ् णिश्रोनि ह्रस्वङ् अकामिश्रतत्वं तिष्ठितेनैव निर्दिष्टनि णिलोपो णौ श्रगास्यकामङ्गं सोपधाभूतस्य
आकारस्य एवं ह्रस्वः स्यादिति किं अलीलवत्त इत्यादौ गकारस्य लोपे मा भूत् वडिः परतो यदंगं तस्यो उपधा ह्रस्व विधाने
हिणिच्यादि मस्य वडः अनेगम्यात् तुहिवाधिलाऽउपधाभूतस्य गकारस्य लोपः स्यात् नचैतत्र हदिवोधिका औकारस्ये
वह्रस्वापत्तेः गवोनवेगत्वादावादेशः ह्रस्वविधिर्वैयर्थ्यापत्तेः स्यात् रचश्रहिणिवियदंगेतदीयेवउपधा अवस्याका
रः नतडिः यदंगं तदीया वडिः एतस्यांगतपावकारस्यैव तत्स्यात् रोनेणो चिचडिः चदाङ्गतत्स्य अन्तरंगम
यित्रुकेचाधित्वाव वचन सामर्थ्यास्ये नायथाया आकारस्य ह्रस्वे आदेतन्नाभावाम् कृच नस्यात् कामङ्गं नेयत्र सका
रस्यैव वडं गोपधात्वात् नस्यास्ताविमावषणके नयावणिवे अतिश्रगस्य लुङ् इत्यस्य जकारउपधा न भवतिलकार
स्य च ह्रस्वायोगः अचइति पविभाषितत्वात् नुद्गादावादेशयोः कृतयोरकार उपवणें गस्यो पधेति तस्य ह्रस्वः एवं शुकि
कृते आकारस्याणंपगोपधात्वात् दोषः शुकः स्वं ह्रस्वा यामेः एवं कामीत्यादौ योऽङ्क चडीति किं कारयति हारयती
त्यादौ मा भूत् उपधायाः किं अंमस्य मा भूत् अमयात् दौ समा औकारस्यैव ह्रस्वः स्यात् नचावादेशमतिह्रस्व
योगः स्यांमस्या भावा उपधाभूतस्यैव ह्रस्वो वचन सामर्थ्यादितिवाच्यं अचकांस्तत्र मादावप्याप्तेः अंमाति
कमेउपधाया एवेति विलिंगत्तमधाश्मलात् पादित्येनलाघवधानमप्याहैकवर्णं व्यवहितस्य ह्रस्वो नवनेक
व्यवहितस्येष्यते नार्हलोपः पिवतेरिमुत्तरार्थः उपधाग्रहणं माभवु नुधीढलिहत्र नवह्रस्वः हितेकृते पेरण

सि॰ ग्रहणात् न च यत्वात् ह्रस्वः द्विर्वचनस्य कृतात्मकत्वप्रसङ्गेनेन निमित्तत्वात् निषेधप्रसङ्गः किन्त्वन्तरङ्ग णत्वप्रवृत्त
सू॰ ल^ घनेऽस्य सन्हितिकरणेनापके द्विर्वचनात् ह्रस्वो वलीयानिति तदिनात्सापेक्षस्य यथा ह्रस्वनिषेधार्थं यदि तु द्विर्व
४१ चनं यत्र स्यात् तदा परेण ग्रहणात् ह्रस्वस्य प्रसङ्गाभावात् किं निषेधार्थेन सामर्थ्यात् अतो माभूदिति द्विर्वचनं इति णि
५३ सिञ्ज्युपसंयोगेन वाधितत्वेन प्रयोजितवान् दीर्घदर्शीणां परिवादकेनापि मानगणिविशेषणाणि वाक्यग्रहणात् वा
दर्शनाच्च इति विधीयते द्वितीयोपाणिग्रहः परः नयागंग प्रथमाणिजेन न चैद्कारप्रवेशप्रथानसाकारः प्रथमाणि विज्ञं गा
वादर्शनात् न स्यात् यथाकारप्रधानप्रापितस्माप्रसङ्गः नास्तीति सूत्रेण अस्मद्भावाः नन्वणि लोपेनास्त्रिग्रहणा
ने न च स्यानिवद्भावः वृद्धः परनिह्नोसकृत्वेन निषेधात् मैव मात्राधीनिति निषेधात् न च परत्वात् मिथो ह्रस्वत्वलो
पः लोपस्य निमित्तत्वात् ह्रस्वलोपेऽक्रते प्राप्त्यभावात् न तु सत्त्वोन्तरस्याप्यलोपोऽपि निमित्तः वृद्धे सन्मे एकारस्य अ
सम्भवाकारस्येति ह्रस्वोरस्यनिमित्तेपरत्वात् द्विर्वचनात् लोपविधिमिति वचनमेवं अल्लोपिनां ह्रस्वनिषेधेन च लोप
सत्त्वस्य लयावलम्बनस्थापनात् ह्रस्वत्वं लोपस्य अल्लोपिनाऽलभ्यत्वात् न च यत्र ह्रस्वत्वप्रयोगे च लक्ष्यते न स्यो
निषेधः प्रश्नाः स्वराजादिर्मादौ अकारस्य ह्रस्वत्वाकारस्याप्यकार एव लोपादिति वाच्यं अस्वरोपिनामित्येतावत्तेव त ग्रहे^
दुपपत्तेः शृणिनिश्रमाहारग्रहणसन्तापकत्वात् प्रापणात् तस्मादुपसंयोगान्मावयपकं यहा णिनिजातिमाश्रित्याग्रव
पयन्तौ^ धातोस्तामर्थ्ये ॥ नाल्लोपिन्यासहलादिर्माणि ॥ अल्लोपिनां शासे संहितानां वर्णानामर्थे ह्रस्वोनस्मात् मालामायेन अग्र
नत्व^ मालत्व ... गोनित्यावहृत्वनिमित्ताविणावि एवदिति हिलोपः ... कारस्य नियोगिकारत्व अक्पवावलोपः राजानम ...
तिकान्तवांन् अश्वरराजत् मातिपदिकादावधेर्यस्तिणिच् सर्वहिलोपः सित्तिमत्त्वदायस्थानिकः आद्यस्यानिवत्त्वेन नि
वो ... पिदिनीषाद्ये मत्त्रोपिनां निषेधोऽयं मगुरायारेशस्य स्थानिव ... ताभावात् अशशासत् अरराजत् राज्ञःसीमो ना। ४१
है^ ग्री+

श्रञ्जु^

उश्चमराजदिग्मादेश्च लोपलक्षणप्रतिषेधोऽदृष्टः [illegible] लोऽदेशाद्य [illegible] जादेशत्वाभाववत् अग न लोपस्थानस्तोपना
भावात् यदि तु समुदायान्तर्गतस्याकोलोपमात्रिमात्रापित्वमुपपाद्यते तदाऽजादेशत्वमपि स्यद्वटमिति वैलक्षण्ये सत्
गडुं स्थानिवद्भावो नेति तात्पर्यार्थं नात् तेन स्वंवेद्यासिद्धत्वस्थानिवद्भिन्नं तत्सिद्धं भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडा
ामन्यतरस्यां वर्णा वहु पेरणात्तपधाह्रस्वो वा स्यात् अबभ्राजत् अबिभ्रजत् अबभासत् अबीभसत् इत्यादि काण्य
दीनां चेति वक्तव्यं अचकाणत् अचीकणत् नेव काणिराणिश्राणिभाणिहेटिलोपयतीति भाष्ये ह्वायि वाणिलोटि
लोपयोपीति मास्यकारः वाणिलोटि श्रपीतमश्ररराणत् अरीरणत् अशश्राणत् अशिश्रणत् इत्यादि कथंतर्हि वासे
षोघामपुहररागामितिश्रीहर्षः न वाणिजंतरमाश्रिमस्यैवणिलोपादस्तोपित्वमितिकोपधाह्रस्वः अनुवोचरदिम
स्तापिग्याचीनेरमुपगमादितिवाचणिणिंश्रुपसंख्यानमितिभाष्यवार्तिकाभ्यांबाधनवस्यतिमूलत्वात् सर्वं तद्यद्दशा
ञ्च^ श्रानदमरामनकरोतिएंपना [illegible] इ. तद्वटिलोपस्य स्थानिवत्त्वाडपधाह्रस्वनिषेधः वामहेतु कश्चाणिवनीमकार्षीदिति
कलितार्थश्रतिव्याख्यानारः लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य वहु पेरणौ पिवतेरुपधाया लोपः स्यात् अभ्यासस्य चांतादेश
ईकारःस्यात् पाययतेणिचु शायूकेति अकुपायुः अत इति स्थितेणिलोपेउपधाभूतस्याकारस्य लोपः स्थानिवत्त्वेन
भ^ पाश्चाह्रस्वादित्वे हलादिशेषः अभ्यासस्यईत् अपीपत् हिलवमहृतिवेलाघा [illegible] तरांवेरश्रवर्णास्थानात् अत्र वोपदेवम
तेस्थानिवत्वोपपतिरितिमन्तिपादितेहिवचनेवीतिस्त्रबे ॥ तिष्ठतेरित् वहु पेरणौ तिष्ठतेरुपधायाः स्यात् अतिष्ठिपत् उ+
त्वस्यस्थानिवद्भावात्स्या [illegible] पश्चाह्रस्वादिवे अभ्यासह्रस्वः सवश्रावादिवदीर्घो जिघ्रतेर्वा इकस्य लेउपधाया इत्स्यात् अ
जिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ऊरंत इत स्यूलेउपधायास्यकारस्यस्कारोवास्यात् पर्वनेर्वि किरि षतरतिपावत् तेन गुणाह्रस्वोर्दिः
षेधः अचीहनत् अचीवतेत् अमीमृजत् अममार्जत् मृजेरितिसूत्रादिः [illegible] कृतं श्रुह्वेते। सम्प्रमुपधायास्यकारःअवी

वक्षनिसूचारिणिअत्रत्रुटि

७ सि· सू· ५४

कृतन् अचिकीर्त्तत् निमेश्छेरसि ष्ट्र·येयोरुपधायाःकारस्य ककारो नित्यं स्यात् छेदसि अचच्छदत् रोगशीन अशीषो
विदेह्वि [illegible] स्त्रघेना मवीवृधेतां ईदे दवामृधीवृधत् ॥ दघातेर्हिनिनिलिटि ट्रू· दधातेः असलिटि दिगीत्यादेशः स्यात् ।
सन्वद्भावस्येति निवर्त्तकं यद्वा सकृद्भूतिमायायद्दिने दिगिदिगाते दिगिरे ॥ स्तन्यस्पयोगादेशः ॥ अदितस्य संयोगादे
रंगस्य लिटि गुणः स्यात् हृस्वौ दिसे स्वशाह्वोपतापयोः असंयोगाद्दिति लिटः किलाद्वयमावारमः पितस्वपिपरवाद् ।
यमेवरपरत्वे अनङुपधायायाइति वृद्धिः जहार जहृतुः जहुः सस्मार सस्मरतुः सस्मरुः संयोगादेः किं चक्रतुः चक्रुः
संयोगोपधग्रहणं किं तेष्ठे सेवकरतः सेवकरुः ॥ ऋच्छत्यृतां गुणः ऋच्छतेर्ऋतां नांच्छेरश्च गुणः स्याद् इङि ॥ असन्तेरस्य
असपेत्वाणे अस्य घुक् स्यादिङि परे आस्यत् असतिनिवर्त्तीति ष्वेरट् ष्वयतेः ॥ ष्वयतेरङि कारस्याङ्कारः स्यादङि जर
संयुक्तिह्निवर्ट्· विकल्पः परस्मैपदत् ष्वयतां ष्वयत् पदे विभाषा पावेरष्यो रितिवर्ट्· अशिश्वियत् ॥ पत्तःपुम् ॥
पतेः पुमागमः स्यादङि लदितादट्· अपप्तत् ॥ वचउम् ॥ अङि परे वचेरुमागमः स्यात् ववपरिभाषणे अवोचवेस्य
शहणे अवोचत् अवोचतां अवोचन् ॥ शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ शीङ्स्वप्ने अस्य सार्वधातुके गुणः स्यात्
शेते शयाते शेरते कृिति वेत्यस्यापवादः ॥ अयङ्यि क्ङिति ॥ शीङोऽयङ् स्याद्यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परे
शाशय्यते इङोर्दीर्घादेशः अधिशय्य परत्वाद्देनेयगलाद्वा यङि कृते दिवे ॥ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ उपसर्गात्परस्य
ऊहतेर्यकारादौ कृिति ह्रस्वः स्यात् पविस्फुरेसो [illegible] लिप्यते समुह्यात् अणः किं उपोह्यते ॥ एतेर्लिङि ॥ उ
पसर्गात् परस्य इणोणेरणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके कृिति लिङि ईयादि स्यकृत्स्नार्धधातुकयोरनिर्दिष्टेः निरियात्
समियात् समीयादिति स्यादेदे· एतेन अस्त्री अस्त्रीदृष्ये कवेः कृतिः कृति शुदेत स्याश्रुदीयादियमिति वाख्याते उपस
र्गात् किं ईयात् अणः किं समेयात् आङ्·समहपणः अभीयाहि भोदोन इमयत आश्रयेनादिकहावनियात् ॥ ५८

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ कृत्सार्वधातुकभिन्ने यादौ प्रत्यये अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् चीयते ईयात् स्तूयते अकृत्कि
नीगत्वत्रूहूलितिकेचित् आदादीघस्यापवाद ईकारलोपविधाने नञ्कृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घेणवत्स्याद्यादिति ।
स्मिद्ईकारस्याभावविधानमगाहूनपरिभाषात्तापनार्थमितिमाधवर्षीणानेममे ॥ च्वौ च ॥ च्वौ परे दीर्घः स्या
त् ग्रुचौपरे अर्थीभवति पटूस्यात् स्वस्तिस्यादितिदीर्घानादस्ययाङोनार्थदीर्घइतिकेचित् पि ... यस्यैवकर्मकां ।
नयाचपत्पतइपचनेम्रमाणदीर्घोलिङः अनिटनेतु विमनयात्रमतिरिवकल्पनीये मेये ॥ रीङृतः ॥ ऋदन्तस्य
रीङ् यादौ क्ङिति मात्रीयतिपित्रीयति कर्च चेक्रीयते ॥ रिङ्शयग्लिङ्क्षु ॥ ऋतो रिङ् स्यात् शे यक् क्रिया
शीवाद्यार्धधातुके लिङि च क्रियाकृतः शचेतिकः क्रियते क्रियात् ध्रियात् रीङ्प्रकरणे रिग्विधानसामर्थ्या
द्दीर्घाभावितिरीर्धानेन ॥ गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ अर्ते संयोगादेः ऋदन्तस्य च गुणः स्याद् क्रियाद्यार्धधातुके लिङि
च स्मृतिमाधर्मणादोः अर्यते अर्थात् स्वर्यते स्वर्यात् ॥ यङि च ॥ अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यङि अरा
र्यते अत्र यङ्गस्यरेफसहितस्य यकारस्य सहितेन च वर्नेदास्इतिनिषेधः भाष्येहादविणास्मानमर्थ्यान्मस्पहामा ।
मापेदनाघकत्वमाश्रित्य अर्थमाप्नुयरापर्यदितिमाधवउदाजहूः नलोपः हलादिश्रेष्ठेणप्रकारनिघृत्तिः दीर्घो ।
कितः स्यात् दीर्घः सास्मर्यते सास्वर्यते यङ्करणोहतेर्हिंसापात्रभावोवाच्यः जेघ्नीयते घ्नीभावकृत्वेन
स्मिद्धावधिप्रक्रियालाघवार्थंघ्नीभावविधाने ॥ ईघ्राध्मोः ॥ एतयोरीकारोऽन्तादेशः स्याद्यङि जेघ्रीयते देध्मी ।
यते हन्त्यय दीर्घोत्तारणंयङ्लुग्यर्थं वेवीतः जेघ्नीतः नववनलमनेतिनिषेधः दीर्घे सामर्थ्यात् ॥ अस्य च्वौ ॥
अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ अकृष्णः कृष्णो भवति मालोभवति ॥ क्यचि च ॥ अकारस्य ईत्स्यात्क्यचि पुत्रीयति स्वपुत्रात्मन इच्छा
यां क्यच् ॥ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ एते क्यजन्ता निपात्यन्ते अशनमिच्छति अशना ।

१ सि. स. ३५

यति उदकं उदस्यति यं नयनाय यति उदकस्य उदनादेशः द्वयोरन्येवेह निपात्या तदेव भोजनार्थो भोज्येच्छा बुभुक्षा
एवं पिपासा भृशायेधने च्छायनाया नेह पाधिषेति निपाताः अमेतत् श्रुतादिकमेवार्थः अकृतमर्थेमापि विवृतिः।
तत्वात् उदन्यात् पिपासा स्यादिति को पात् किंतु धनं धनायति अमिति भाव विषये गाहेस्याङ्गः यदा स्त्रिनो पयो
गार्ध्ये अशनस्य त्वानाय ये उदकस्यदारि ख्रेमति धनस्येच्छा विवक्षिता तदा अशनीयति उदकीयति धनीयती
मेव ॥ नकंदस्य अवप्त ॥ अप्रभिनस्यादितस्य कवचिर्दिर्धनवशीयों नतः केदस्मिन चानेतयीदीन स्येवायतिषयः इति वृ।
त्ये क्वचिपदस्येतस्य निषेधनात् अश्वायस्यादिस्य वतन्नयमाणात्वात् दीर्घं निषेधाभावेन तदायं भवेयपूर्णात नि
येस्तुक्षिः अत्र भात् वंदसीव अमपः अत्र अस्य किं अर्थो यतस्तुयात्तवः अश्वार्धीतामिति वक्तव्ये नलीयतश्वाय
नः ॥ इय स्तुहविणास्य इयण्गति दिविणस्यति ॥ आयोरुपसर्गाता इष्टीयति ना इविणा तेतिमामे इष्टीयतीतिश यि
सत्वाभिधानेन मक्कृत सर्थंमा यामिप्रायं द्रविणस्यति द्रविणन्भावः विषाणपति ॥ अश्वायंस्यात् ॥ अश्वअघयत्त योः ॥
नू काचिस्त्रासस्याकेदसि अश्वायतो मघवन् मानामुकाम पुरोविदत्त इदं च नि पुमार्थतेनामेवं वा क्वचि न दीर्घः या
देवसु अश्वायतस्तु षिकारके ॥ क्वचिस्त्रात्यात् देवायंतो यजमाना यज्ञमिसुम्रायंतो हवामहे यत्तु षि किं देवान्।
नियनितिसूत्रः न चात्र यत्तु षिकाब्दकरमेश द्वयमात्यभावात् कथंममदाहृताणाव पकोग विकल्पस्यैवत्तत्वादिति
क्रु वाच्ये बहुवानाम पिकदशाबोमवान पुस्यदल्वादिति हृदयमः कावचेकिं यत्तुष्यपिणवोतत्रेमाभूत् अत्र।
मत्रपुविस्मत्ति ॥ यत्तु इति विशेषलक्षणा ननुश्रवणभिन्नमं वपवे तेनमर गात्मकेपियत्ति किंचिदिदसम भवति।
नतमेवसपनुषिकदशाबोयोदर्शनमात्रस्यापेक्षितत्वात् ॥ कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपः ॥ एतेषामंत्यस्य क्वचि विलोपः
स्यात् क्वचि कव्यंतः अध्वर्यंतः अपि ति पृतनयन्तः ॥ यतिसप्ततिमा स्यास्मितिकिति ॥ एषामिंत्यस्यात्वादेकिति श्राय ३५

इत्ययोगेचसद्दिधिः

सदङ्गावे प्रत्ययेत्र मास्थेति रेवेचयामेनदपवादः दितः सितः मेरु मातेर्मितः स्थितः दित्वा सित्वा मित्वा स्थित्वा ॥ शा संदिग्नंत्रवं
छोरन्यतरस्यां ॥ इतेर्वा स्यान्नादौ किति शितः शातः छितः छातः श्यतेरितेव्रतेनित्यमिति वक्तव्यं सम्यक् संपादितमित्यर्थः
संशितो ब्राह्मणः व्रतास्सक्त इत्यर्थः अवस्थितविकल्पसिद्धार्थकथनेवैतत् यद्वाप्य देवव्रतानां गतो ग्राह्यमित्यस्तेन वि
कल्पेनेगवात्सः संशितव्रत इति ॥ दधातेर्हिः ॥ नादौ किति धामो हिरादेशः स्यात् हितः हित्वा ॥ जहातेश्च क्वि ॥ गेहाकु
मागे अस्य हिरादेशः स्यात् नादौ किति हित्वा ओहाङ् गतावित्यस्यतु न जहातेरिति निर्देशात् हात्वा हात्वा प्रहाणं गेकादि
तिहस्यैव हीनः ओहाङ् दित्वा निष्ठानत्वं अत्र मास्थेति रेव ॥ विभाषा छन्दसि ॥ जहातेर्हिर्वा छन्दसि हित्वा शरीरं यातव्यं हात्वा
वात्र मास्थेतीत्वं ॥ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ छन्दस्येते निपात्यन्ते मातागर्भं सुधितं सुहितमिति प्राप्ते
वसुधितमग्नौ जुहोति वसुहितमिति प्राप्ते नेमधिताः इति प्राप्ते धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते धत्स्वेति प्राप्ते सुरेतो धि
दृ॰ षीय धासीयेति प्राप्ते ॥ दो दद्घोः ॥ घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दद्भावः स्यान्नादौ किति दत्तः दत्वा अत्र चानेक नान्तदीर्घ
त्वाभावेदन्तेनेदोषानिष्ठानत्वं धान्तेदोषोपपत्त्यामिस्थाने ऽदोषस्त्त्वस्यान्तः ददादेशस्यान्तत्वे विदत्तमित्यादौ दत्तीति
दीर्घस्य दान्तत्वे रदाभ्यामिति निष्ठानत्वस्य धान्तत्वेकषस्तस्येति निष्ठाधत्वस्य प्रसंगः अतस्त्यान्नायमादेशः इतिवक्तु
दत्तीति दीर्घस्य दादेशान्तकारादोऽन्तरपदे विधानान्नापत्तिः नत्वयन्त्यो रपि सन्निपातपरिभाषा विरोधात् अवद
त्तं विदत्तं च यदत्तवादिकर्माणि सुदत्तमनुदत्तं च निरत्तमिति चेष्यते आदिकर्माणीति यद्वेन मचैवावेतिच शाह्यास्य
ते प्राप्ते ॥ अच उपसर्गात्तः ॥ अजन्तादुपसर्गात्परस्य घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य तादेशः स्यान्नादौ किति अच इति घुसंज्ञापे
क्ष्येन उपसर्गविशेषणं बहुव्रीहिः स्यादिति समर्पके अतस्तादेः परस्येति तकारस्य तत्त्वापत्तिर्नेशंका यद्वा अत्रैव समर्थ न
व दोद ... विस्तर प्राकारमा चस्य दकारापत्तिः सेदकस्य माष्टयणात् यद्वा हि तकारको निर्देशः स्यनेकाल्त्वात् सर्वादे

द्वौ॰

षः नवोन्नरशाद्येतदनुवृत्ता अङ्शिविभारोरामर्वादेशावापत्तिः अवइतिपंचम्यंतनमानुवर्त अवःपरस्यएकारस्यनका
रदृयविधानेपिद्वितीयस्य तिवेरोपलक्षणं ननुरूपाभिन्नमेवपरं नेनरूपमनदेवपितारूकिंचिदेद्रूपमाहुत्ति ननोन
प्रमपरत्नपिकरणात्वाद्देशं नामप्रणावेद्विलीयात्ति संयोगांतलोपप्रयपस्यजयन्वेवरूपसिद्धेः यद्वा चिनकार
कोपनिर्देशः नकारद्वयमग्राह्यं एकस्यनकारद्वयमर्थाद्यं इतिभाष्यं निर्दिते निर्दितवान् इतिप्रवतेरिव स्यावकाशः अ
नेमुवने इतिनिर्देशाद्य नीतेहृते इमशोभपयमसंगपरत्वाननमेव ॥ अपोभि ॥ अपशाहृतादेशः स्याद्भादौप्रत्यये प
रे अद्भिः अद्भ्यः स्वद्भ्यो स्वतिभ्याम्प्रमासांत निषेधात् मांसेंद्रस्यपयसोर्नानं माद्भिरिद्भा इत्येवृहत्यद्भा स्ववःस्वनवसामो।
सरूपमस्तीतिनूपते इतिभाष्यं अवतेरसुन् शोभनेअवोयेषामितिविग्रहः स्ववद्भिःनुथातो :सोचादसन् स्वतवोवृद्धि
र्येषां स्वतवाः स्वतवद्भिः मरुद्वद्भिरगजायज्याः इतिवसंतीसम्बधर्मःसहवासिनः नैःसंभूयेसर्वेः उषसादेरू शपरप्रत्यये।
शपिपामेविकरणाश्रमपयेनशाद्वितिनुपायोनरवेधं ॥ सः स्याईधातुके ॥ सस्यतकारः स्यात्स्यादावार्धधातुकेप।
रे वस्त्रादिवासे अवात्सीत् वत्स्यति नचावविचेतिचवेनेननिर्वाहः अल्पप्राणतयाप्रयत्नभेदात् सादेोकिंउष्यात् य
कारायादौ प्राशीर्लिङ् माभूत् शद्वित्तिकिं वसमाकादने वस्से इमवमाभूत् ॥ तासस्त्योर्लोपः ॥ तासेरस्तेश्च सलो
पः स्यात्सादौ प्रत्यये परे भवितासि अमिपर्वेषतिसे अध्यस्नोसि सकारस्यापिलोपइतिविशेषः सादौ किं भविताम्हः
असि ॥ रिच ॥ तासेरसलोपः स्याद्रादौ प्रत्यये भवितारौ भवितारः लुटः प्रथमस्येति गसोकेप्परौरसह इमारेशो अस्ते
स्तनेहावृत्तिः नलोपफादिप्रत्ययस्यासंभवात् ॥ हएति ॥ तासेरस्तेश्चसस्यहः स्यादेकारे परे उत्तमपुरुषैकवचनस्य
इरएत्वेकृते एधिताहे व्यतिहे अस्तेः कर्मव्यतिहारेतङ् अस्रात्लोपः सस्यहत्वं अमयतासेरात्स्नेएरदंनसंभवमेवपरत्व
ल्लिटिभावकर्मणोस्तदन्नप्रयोगेनतत्सामर्थ्याद्भावविरहेच एधिरहतंपतेहृतेनेवसकारामरस्यएकारस्यसंभ।

१ सिं स्वं ७६

स्व १

७६

वः तत्रोभयत्राप्यिण्धातोरिट् इत्यादेरिति हादेशः इति केचित् अन्ये तु तासेः परस्य पत्वे संभवात्तस्मादद्वर्णादस्तेरित्युक्तवद्दत्वे
तत्वेपीमाहुः अपरे तु तासेः सार्वधातुकसंज्ञत्वे हादेश इति केचित् अन्ये तु तासेः परस्य पत्वे संभवात्तस्मादद्वर्णा।
दस्तेरपि तथात्वेन घशिः इत्यत्रैव लिटि स्रसेः सस्य हादेशो नास्त्येव लिडादेशः स्यादित्येतनकमादिमाहुः वस्तुतस्तु प
र्वविवक्षायां हइत्येवमर्थकं कुर्यात् एतस्य सस्य योजनाभावात् नासिसाद्वर्णात्सार्वधातुके एवं इतीयर्थलाभात् प
रोपि विधायकवृत्ति सिद्धेश्च न तु व्यतिरीघेयस्मलिटि व्यमासीमवलरिचाति प्रसंगः नासिसाद्वर्णात्सार्वधातुकतस्से।
व्पकारवृत्पापवत्तस्यापि इटि सत्त्वभत्वात् अतः प्रथमपक्ष एवज्यायानिति बोध्यम् एतेन साद्वर्णसंकोचे कारणं न।
विघ्र इति माधवोक्तं निरस्तं ॥ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ एतयोरंत्यलोपः स्यात् यकारे इवर्णे च परे दिघि इवर्णे इति
द्वंद्वः यिशाद्वेकार इवर्णाघे: दीध्यते भावकर्मणो यक् दीदिता दीधिष्यते अनयोः किं आदीध्यकः वर्णग्रहणं।
नाध्यांगवृल्लिलोपेऽकृते पि ईकारलोपार्थं आदीध्यकः आवेवकः ॥ सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥
एषामच इस् स्यात्सादौ सनि तित्रु मिमम् अद्वोरूपाणी मीनाति हिंसायां मिनोतिः प्रक्षेपणे अद्वत्व नगमामितिरीर्घे मीत्वभावात्।
घु शा ... एवं लिपानाकरणेन लक्षणा मत इति परोक्त परिभाषा न कमापात् सःसीतितिन् मित्सति अभ्यलोपः मभ्या।
सलोपः माङ्माने माङ्माने शब्दे मेङ् प्रणिदाने गामादाग्रहणेष्वविशेषात् मित्सति दितो... मित्सते देङो दाणो
दित्सति देङो दित्सते रक्षो दित्सति दित्सते धेटो धित्सति धाञो धित्सति धित्सते दिप्सते लिप्सते ... को विति
सलोपः रेभिवेति भस्य चत्वे शिक्षति ... इति सलोपः शक्ले ... शिक्षति शिक्षते पित्सति पित्सते को
रितिसलोपः द्वितीयवचनमपि साद्योः किं पिपतिषति इडादौ सनि मा भूत् राधो हिंसायामिति वक्तव्ये सनि हिंसार्थः।
रत्सोर्यस्य स्यात् विधीयते रित्सति हिंसितमिच्छतीत्यर्थः अन्यत्र आरिरात्सति ॥ आपज्ञप्यृधामीत् ॥ एषामच ईत् स्यात्

१ साद्दैामति ईप्सति तीप्सति ईर्त्सति सादैाकिं जिह्वपयिषति अदिधिषति स्मनीवं ईतिवत् नयवन्नाग्रववोधनेऽस्य।
सि. साद्देः श्रुणंतस्यामित्यंतकस्यतपमारोगतिचोरादिकस्यवग्रहणमविशेषात् लपदेनमनेन्स्येतिवक्तव्ये नवणिलो
स. पेवाधिनायमारीत्वयंसंगात् ॥ दंभस्त्र ॥ दंभेयवइत्वंइंद्यमान्मादैामति हलंतादेमग्रहलग्रहणंजातिपरमित्युक्ता।
५८ लोन्मनः किम् अनिदिनामितिनलोपः धिप्सति धीप्सति सादैाकिं दिदंभिषति ॥ अवोऽकर्मकस्यगुणोवा ॥ सादैाम
वीदंवास्यात् मोत्वते मुमुत्वतेवत्मः मोयनाकुक्षुलोभवतीमर्थः अकर्मकेतिकिं मुमुत्वतिवत्मंकृत्स्नः ॥ अत्रलोपो
भ्यासस्य ॥ सनिमीमेमारभ्ययदुक्तंतत्राऽभ्यासस्यलोपः स्यात् इदाहृतेवनया अभ्यासस्यानवीतिवक्तव्ये अभ्यास
कार्यंपवावाधविनभवतीमर्थः पतापतः वरावदः वदावदः पौचलिपति वदीनोंहिनाधिकं अत्राभ्यासहृस्वह
लादिशेषौनतत्राभ्यासस्याणामविधिसामर्थ्यसिद्धार्थकथनंचैतत् ॥ हृस्वः ॥ अभ्यासस्याचोहृस्वः स्यात् बा
भूव ॥ हलादिःशेषः ॥ अभ्यासस्याद्योहलशिष्यतेन्योहलोलुप्यते णलादेभुवोवुकिहृतेद्विर्भ्व भूवभूवइतिस्थिते।
वलोपः एवममत्रयथासंभवमनादिर्हलोलोपः यदाअकारप्रश्लेषेण अहल् इत्येकोयोगः अभ्यासोहलरहि
तोभवतीतिलोपविधिः आघनादिसाधारणः ततआदिःशेषइति आद्यलोपनिषेधः यदाहल् अभ्यासस्यहलव
शेषे ततः आदिःशेषः द्वितीयाक्षराभ्यासस्येति अनुप्रयोगानानांवैकल्पिकं यागवत अपेचितेवतनभवे ॥ शर्पूर्वाःखयः ॥
शिष्यंते^ अभ्यासस्यशर्पूर्वाःखयः पूर्वेणापवादलोपेप्राप्तेसकारादीनांलोपविधाने+ एषम्हे खर्पूर्वग्रहणाकर्तव्यं उक्तथा। स्य धितंतुषे+
नोःसानिकेचेतितकिंश्चुतइष्टिव अनादिर्हिलोपस्येतिवचनात् इकारोत्तरस्यबद्धिःइत्येकावइत्यसंगतद्धिलतनोहला
दिशेषेणवकारलोपइतिद्विषतीमभ्यासेनकारस्यवर्णस्यात् खर्पूर्वाइतिमामेवतकयवलोपः द्विःअभ्यासेव ५८
त्वेनवकारेऽद्विद्वितीतिसिद्धम् भाष्यकारस्त्वाहुः एवमप्यविद्विषतीमयवतंस्यासिद्धत्वादकारोन्तवतकोया

गणाय अभ्यासजश्त्वचर्त्वे पत्वत्वको ऽसिद्धवत्कथं इति वचनमावश्यकं नचपत्वत्वको विशेषो नो पादेयः सेनत्वेन
निष्पन्नस्यैव वकारस्याभ्यासे श्रवणाच्छ्रूयमाणे इति न सूत्रभङ्गकल्पने प्रयुक्तं नवत्वमभ्यासिद्धत्वपानकारस्य ककारस्य हि
तस्यैव इत्याद्दिन्नमिति वाच्यं इवंचाभ्यासिद्धीयमाहितेश्रुके: नवत्वलोपेति स्मिन्नामापत्यपरिभाषयात्को पि निहृत्या
पत्तिः को विनिमित्तकृनिर्देशानयकृतिपमापत्ति वचनेन वातह्नि समत्वलापनादिति स्याद्देतन् यथादिलोपस्यापा
तस्यैव विधानात्मवं सत्वेणाद्धितीयस्यापि लोपापत्तिः विषयभेदे बाधाभावात् नैवं नाभ्यासेपरलोपे विहितस्यादि
लोपस्यानकौ ऽसिद्धस्माये न द्वितीयलोपप्राधकत्वात् अतो गुः ॥ अभ्यासस्य स्पकवर्गस्य हस्य च श्रुते स्यात् चकारा
र्गेव तु र्यो हस्य सवर्णः अभ्यासे चर्चेति जश्त्वेन बाह्यैगंकालादिः जहार ॥ नकवतेर्यङि ॥ अभ्यासस्य चुत्वेन स्यात्
कोकूयते ऊरु शब्दे शपा निर्देशात्कौतिक वयोरहाहितैरदाद्येयङ्लृतिः कौति स्तुत्वं कुडःशब्देयमस्य श्रुतेनाव यिकुरुणा
मूत्यस्य ह्रस्वत्वात् न चत्वंग विकरणपरिभाषया निर्वाहः निरनुबंधकग्रहणपरिभाषायाश्चापि सद्भावात् दी
तिनास्व उड़ः स्यैव ग्रहणं स्यात् तथैव नोहादिकस्यापिह्रस्वान्तत्वमिति गप्रकारस्य तस्य गाङ् ऊङादिसूत्रे दर्शि
तनात् कवतेर्विग्रहस्य निर्देशेनस्वकारस्यापि ह्रस्वान्तत्वमेवाभिमतमितिस्यापि स्तवपत्वात् ॥ कृषेश्छंदसि ॥ उ
त्वेन करीकृष्यते लोके च चरीकृष्यते कृषीवलः ॥ दाधर्ति ॥ दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते अलर्ष्यापनीफणत् संसनिष्य
दत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतो दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजत्मर्मृज्यागनीगंतीति च ॥ दाधर्ति धर्तेर्यङ्लुकि
हस्ति निपात्यते धारयतेर्वा यतेर्यङ्लुकि अभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलुक् च यद्यान्त्वमोनादिवदभ्यासदीर्घत्वं वोति पर्णाश्र
केवाला इति वस्तिलक्ष्यस्य सिद्धोह्स्त.सा च अभ्यासदीर्घत्वं परस्मैपदं च श्रद्धादेव यङ्लुकि त्या भावमात्रे पादिकत्वमिह
नयंचदर्धतीति कृतितिविशेषः धारयतेः णिलुगभ्यासदीर्घत्वं चाध्येहितीयेनयर्णिनिति केवलः दर्धर्तीति यङ्लुकि

मी॰

ह^

नकिं विशिष्यते किंतर्ह्यागमः धातवोदेवास्तुरुत्वरुद् वांगुषिकास्मिन्नपि गुणानेतवस्य रसंपदेषासंदेवोभूत्,
सि॰ तिगुणाभावः तेनभावायांभूत्वावोलिद्धीयवश्चतिज्ञापनात् वोभवोतिगुणाःसिद्धः तिलेपदूलका नेपदाच्चुद्धिःवात ला^
कौ॰ सिद्धेतन्निपातनेभावायांपरस्मैपदार्थम् अलपीति॥ एतेनलिटिएकस्यलतेसि वचहितः अलतिद्वेअतफणातेपदू. ज्व^
५८ पे^ लकिंअभ्याद्. सर्वस्यप्रात्नृप्रभ्याभ्यासस्तीगागमः आत्वापतीफणाल संदेः संपदे सोकस्यलेलिकसस्यपतेच करोते
पदः. तस्यलेतस्यमपचत्वनाभावः केटेल्लिङि. लेवेरुनदेशोदितेअभ्यासस्यचुत्वाभावोतिकि कमिकदन्तवषमत्रवाणः।
अकेदीदिमघः अम्रो भ्यासस्यन्यत्वाभावः विपोभरिभूतोपधीत्र यतेतधुडुंगतान्वतस्यमद्य भ्यासस्यपिकुथानुर
कारलोपश्च हविधनोरमय समयेसघ्रुतेरभ्यासस्यसंप्रसारणाभावोः वविकेरविश्नुतलोदयश्चोशुवानः तरोतेःश्रात
भस्यपेस्रो अभ्यासस्यरिकूस्यपेलतेवहितीयेकवचने भ्यासस्यरीकु एतेनवेने वेवीवजदितिवाल्वातशथमेकवचनेह
विशेषः स्मृतेलिंटिणल भ्यासस्यरुकुपानेअग्रकु गमेराट्. सर्वस्यलरिस्राव भ्यासस्यचुत्वाभावोनीक वंसंनीवे
दागनीगेतिकर्णम् आगन्नीमर्थः॥ रत् अभ्यासस्यस्वर्णस्यअत्वस्मात् यस्ययेपरे वकारअगेनसस्यपोतपः आ
ममममस्मामेरंगापिकारइतिसिद्धात् तेनवअमअवेफस्यसंप्रसारणोह्मश्चइसमद्विने हलादि योपउरदलेवअवः
परस्मिन्निति स्थानिवत्वेनाभ्यासवकारस्यनसंप्रसारणंइति संप्रसारणानिषेधसिद्धिः अमयाअनस्यपरतिमिन।
कत्वाभावादवः परस्मिन्निमयहूने ः॥ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं॥ अनयोरभ्यासस्यसंप्रसारणंस्यात हलादि यो
पापवादः संप्रसारणाश्चेति पूर्वरूपे दिद्युते दिद्युतिषते दियुतते स्वापयिपति अभ्यासस्यलेसर्वेअस्यपेः संप्रसार
णविधानेपिणिचाच्चयानेतदनवकायानतदर्थस्वापेरुपादाने स्वापकमात्रनइछतिस्वापकीयति ततः स्वन् सि ६०
षापयिषतीत्यत्रातिप्रसंगः नवांपत्तनिर्देशाद्नापत्ति स्वापकयोतिस्वापयतिततः स्वप्यिप्रसंगान्नात स्वंस णिग्र

हेगांकर्तेवं अभ्यासस्यलिमितेनमप्रयेनलप्रेनस्यानेनेर्षेविवहितेतेनकचाप्रवधानेनातिप्रसंगः ॥ अयोलिटि ॥ अ
भ्यासस्यसंप्रसारणंस्यात्लिटि हलादिःशेषापवादः विवयेलिरिकं णयथ्यते ॥ दीर्घइणःकिति ॥ इणोभ्यासस्य
दीर्घःस्यात्कितिलिटि ईयतुः ईयुः इयतस्त्यमहितेलबाधितात्परत्वादियणा [illegible] हितेवेनेवीतिथ्यानिवत्वादिकारस्य
हितेनेतोदीर्घःकितिकिंइयाय [illegible] एवंहृदियादेशो ननश्याहूस्यहिते अभ्यासस्यासवर्णे नोयङ् ॥ अतआदेः ॥
अभ्यासस्यादेरतोदीर्घःस्यात् परहूपापवादः आत स्मानितस्यगमते लिट् आन आनतुः ॥ तस्मान्नुड्द्विहलः ॥ दीर्घीभूता
दकारात्परस्यादिहलोधातोर्नुट् अर्हगतोपावनेव आनर्ह आनृधतिअदिवृषने आनंत आनंद दीर्घीभूतात्किं आछिमा
याम आन्छ नपरकरणात्स्वदीर्घो ऽगृह्यते अभ्यासह्रस्वस्यावयवकतेपिस्वाभाविकह्रस्वस्यानपरत्ववलादणादेर्घत्वा
त अप्रेततकारस्यावारणार्थत्वाद्वाप्यभ्यासह्रस्वानेतदीर्घग्रहणेराना क्षेमाहुः सह्यगमाना आकंठ सकारेक
देशस्येफमाराघहिहलत्वमिमाहिनिरूपितेप [illegible] मुख्याख्योयं ॥ अश्नोतेश्च ॥ दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्यअश्नोतेर्नु
ट् आनशे द्विहलत्वाभावात्सूत्रेणाप्राप्तावारंभः ॥ भवतेरः ॥ भवतेरभ्यासस्यउकारस्यअःस्यात् बभूव ह्रस्वस्यउकारस्या
यं कर्षयोः [illegible] निर्देशात्कर्तव्यवेदमितिनपुंके [illegible] निर्देशो विहितस्यकर्तव्यत्वाभावात् शपश्लुशित्व
सामर्थ्याद्भूसत्तायामित्यविकरणान्तादनर्थकत्वात् महर्षिणातेनलिरेवभूवेत्यरेरेणपेर्दृषवरवाविशाद्यामवीतांवभूवेत
स्मानपर्वेविभरांवभूवेविभावरीभिर्विभरांवभूविरेश्माएदेभावकर्मणोरण्यवदर्शनाच्च उपसर्गान्त्वनेतिस्ववनीसा
दीनामपिभावकर्मणोरण्यहूलेसर्वग्रंथविरोधाच्च ॥ ससूवेतिनिगमे ॥ सूतेर्लिटिपरस्मैपदंवुगागमः ॥ अभ्यासस्या
त्ववनिपात्यते रूढिः ससूववयविरेस्सुवेरित्यर्थः ॥ निजांत्रयाणांगुणःश्लौ ॥ णिजिरशोचपोषणयोः विजिर पृ
थग्भावे विष्लृव्याप्तौ एषामभ्यासस्यगुणः श्लौ नेनेक्ति वेवेक्ति वेवेष्टि पवैनताको [illegible] णपिनिज्यादिग्रयोनत्वं

ह्लादिगणस्य समासेऽयञ्च याणामिति विध्यर्थं तथा भृञ समर्थनं नत् ॥ भृञामित् ॥ भृञ् मा[illegible]णां पादानां माङ् मानशब्देन ओ

ङ्गतौ एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् बिभर्ति बिभृते मिमीते जिहीते अत्र योर्द्वितीयस्याभ्यस्तयोरिति ईत्वे त्रयाणां कि

जिहाति ॥ अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ अभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ ऋच्छत्यादीत्यादिना ईलोगाणां लात्वाद्रत्वेपि अयोपा

दान सामर्थ्यात् अस्य स्यमापाणामपि प्रयोगः अत्र यावत् बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे इयर्ति पिपर्ति आद्ये अभ्यासे अका

रस्य द्वितीये रकारस्य इत् ॥ बहुलं छन्दसि ॥ अभ्यासस्येत्स्यात् तृत्सरणादीनां जिघर्मि गिर हविषा वृतेन इयस्त

करणे अयेक्षवो अभि निर्दलितो मावहणीं विवक्ति ततिमा विवक्ति वधिव ओषधय येन शपः श्लुः बहुला के नेह ददा

तीत्येवं ब्रूयात् ॥ सन्यतः ॥ अभ्यासस्यात इत्स्यात् सनि पिपठिषति विवक्षति सनि किं पपाच अतः किं बुभूषति ॥ ओः पुय

ण्ज्यपरे ॥ अवर्णपराभ्यासोकारस्य इत्स्यात् अवर्णपरे पुयवर्णयणजकारे च परतः पिपविषते लिप्सुतेञ्चञ्चामसनी

ति इट् पिपविषति यौतेः सनि वेनेतिषते इट् गुणावादेशयोः कृतयोर्द्विर्वचने वीति स्थानिवद्भावाद्धकारान्तयोर्द्विवे

सत्यभ्यासे उकारः तस्यानेनेत्वं एवं पकारयकारयोरवर्णपरयोः परतोऽभ्यासोकारस्य इत्वं सनि प्रसिद्धं एवं यि

णजकारेष्ववर्णपरेषु परतस्तु न तथा यवीमवत् अयीयवत् अमीमवत् अपीपवत् अरीरवत् अलीलवत् जुगा

तौ जवे कमस्य अभ्यासः णिः अजीजवत् नत्वपत्र सवर्णपरेषु आवादेशयोः कृतयोः भावृस्मादीनां द्विर्वचनमभ्यासस्य

येववसमाणमनद्भावेनेवस्थैवेसिद्धं नवद्विर्वचनेवीति स्थानिवद्भावेन भू इमादीनामेवद्वित्वं द्वित्वनिमित्ते अवि

कृतानामेवादेशानां तेन स्थानिवद्विधानात् अद्वित्वनिमित्तत्वाभावात् अत्र याकृतवृद्धो तो विस्मादिना कृतस्य

वादेशस्य स्थानिवद्भावेयवि कोते विमाद्वावभ्यासे इकारापत्तेः सत्येणो कृतस्य स्थानिवदिति स्थाण्यत्वात् द्विर्वचने चीमत्र

विस्तरः ॥ स्रवतिशृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवतीनां वा ॥ एषामभ्यासोकारस्य इत्स्यात् सनि अवर्णपरे यात्।

ना॰ द्रु

ह्रेयपे पवर्गजकारयोरत्वाद्भवात् यणाल्वयभिवादिन्वायेह्रादवृत्तिः असिस्रवत् असुस्रवत् असिश्रवत् अशुश्रवत्
इत्यादि ।। गुणो यङ्लुकोः ।। यङि तल्लुकि चाभ्यासस्येकारो गुणः स्यात् बोभवीति वेभिदीति चेच्छिदीति नेनेकावस्था
धिकृतमविहितेहितेयङ्लुकि ड्हले भ्रिणाशयेमादिनिषेधात् तथा चाभ्यासाभावेन गुणानुपपत्तिः सर्वे स्मिये
मादेयतिमतसत्ता पतात् तेन जेघ्नीतीत्यादौ हन्तेर्हस्य विहितं अभ्यासाच्चेति कत्वं सिद्धं नत्रुलुग्ग्रहणं यंघं य
मयलहणेन यङन्तेष्वेव सिद्धिः पागभ्यासविकारेष्वेणा धिकारात् नलम तेनमयहनेः मैवं शासमसमसमासेरण
धिकारस्मयलुग्घारणसैव लिंगनात् तेनोक्तरीत्या वन्नयेति सिद्धं ।। दीर्घोऽकितः ।। अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्या
तयङि तल्लुकि च यावयपते नवक्रावृतिसंय सारणानिषेधः अत्यकृते अशाशपते सुचिस्त्विभृम्य .. ंघ्मध्वंसध्वो घ^ घ+
नायरु अकितः किं यंयम्यते रंरम्यते अकितकृते माभूत् नत्रुकिमसनेनत्ताभावादेवदीर्घप्रसक्तिर्नाप्तिनवान्यत्
किंदतस्याभ्यासस्यालोंमविधिनेभवतीतिज्ञापनार्थं तेन अवबवत्नुविमादोहूस्वत्वे वक्तदेव विमयवरहत्वे विका
दयिषतीत्यादौ समपत्रतीनेव विघ्नतरमाहोगुणाश्चाभ्यासस्यत किकृतेपि सिध्यतीतिवाच्यं एवं परत्वान्नकः
स्पा^ यागेवयहृतेःपुदात्रजेंत.. भ्यासस्य हूस्वः सकारान्तस्याव्सिमादिर्नोघः किंत अभ्यासेयोवृतस्य .. हूस्वः अ
भ्यासेयसकारस्तस्याःत्वमिमादिः तथाव हूस्वादय त्वाकिकृतेपि स्वस्या इतिचेत्र अभ्यासेयोचृतस्य दीर्घत्वे मर्षय
कृतेपिदीर्घ प्रसंगात्न हावगणाधंमाकितइत्यस्यावशपकत्वात् अयतायामेः भ्यासदीर्घविहितस्यत्रुकस्तदाधकत्वा
नतदापतिरितिचेत समं अभ्यासविकारेषु पवादाउत्सर्गान्न बाधन्त इति पर्धं भाष्यसाज्ञापकत्वात् तेनशोफ्रोकते
तोशैकतरमादो ।। नीग्वंचुत्रंसुध्वंसुभ्रंशुकसपतपदस्कन्दां ।। एषामभ्यासस्य नीकृस्याद्यङि तल्लुकि च वनीवच्य
तेसनीस्रस्यते वनेवंचीतिवनीवंकिरमादि अयानोवत्रणोंयङि इति नि.. ताभिनियोजनकारलोपः तल्लुकि
द्वी

८ वि॰ वृ॰ ५॰ न नलुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् वर्णाश्रयत्वादेवानुस्वारं धातुकमपि[...]ति ङि. नानुस्वारं धातुकं निमित्तको

नलोपः प्रत्ययेन ॥ व्रुगतोनुनासिकान्तस्य ॥ अनुनासिकान्तानां संबन्धिनो भ्यामस्माद्तस्य व्रुकस्याघि. ङि. लकि

व वंवम्यते रंरम्यते अनुस्वारागमः परान्तवद्वा विकल्प्यते व्रुगिमनुनासिकत्वं विधीयते न संरूपत्वाभावा

दनुनासिकानुपपत्तेः अन्तग्रावेन्नवापरान्तसिद्धत्वेन परसवर्णः वंवम्यते नवाभ्यासस्य ह्रस्वविषमानपरत्वे

मध्ये दीर्घभूतस्वंस्याभावत्वात् तेन वाभाम्यते इत्यत्राभ्यासह्रस्वेपि नवुक् पूर्वं दीर्घत्वात् किन्तु दीर्घो अकितः इति दी

र्घएव ॥ जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ एषामभ्यासस्यान्तोनुवुक्स्यात् यङि. ङि. लकि च जंजप्यते जंजभ्यते जंजपीति जं

जभीति इत्यादि यङ्गतो सोच्चः दंसं तो यमिति माधवादयः पंपश्यते इत्यादि ॥ चरफलोश्च ॥ योगविभाग उत्तरार्थः

अनयोरभ्यासस्यान्तो नुक् स्याद्यङि. ङि. लकि च ॥ उत्परस्यातः ॥ चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङि. ङि. लकि च हलिचे

ति दीर्घः न च उदिति तपरत्वसामर्थ्यान्न दीर्घो न स्यात् चञ्चूरीतीत्यत्र चरूपस्य गुणाभावादिति वाच्यं दीर्घं स्यादसिद्धत्वेन तपरा

द्युत्पन्नदीर्घत्वात् चञ्चूर्यते पम्फुल्यते परान्तवद्भावविकल्पात्पक्षे अनुनासिकस्य परसवर्णः चञ्चुरीति पंफुलीति चंचूर्तिः

पंफुलन इत्यादि तिब् चरफलोरन उत्स्यात्तदोकितिपयमेवेति पवे पफुलतः पफूर्तिः ॥ रीगृदुपधस्य च ॥ ऋदुपधस्य धा

तोरभ्यासस्य रीक्स्याद्यङि. ङि. लकि च वरीवृत्यते नरीनृत्यते अभ्यासत्वभूदित्वान्न रणत्वे जरीगृह्यते वलीक्लृप्यते उभयत्रापि

रभ्यासत्वमिति व्याख्यातं भ्यन्त इति वक्तव्ये ऋदुपधस्येत्युपनीयस्वत्वात्पृति वाच्यमित्यर्थः तेन वरीवृश्च्यते परीप्रच्छ्य

ते इत्यादि सिद्ध एवं चोतरसूत्रेपि स्वत्वतप्रकरणाद्विधानात्कल्पित योग्यहृदित्तिः तथा च विदग्धमुखमण्डनेन सन्धिनो

परिस्फुरते नो नीतिवचनगुम्फोदाहरणं यङ्लुकि लटः प्रथमपुरुषैकवचनमिति तिवयाख्याताः यद्यपि न यङ्. ङि. नि मि

त्तके नमादिति मित्तकेवसे प्रमाणाद्यङ्लोपम् नलुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् तथापि स्थानिवत्त्वेन च इकतीति तिस्मि पा।

निर्देशान्न तथाचिगुणो यङ्‌लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकेन तद् निमित्तामाश्रित्य जंगुनीतिमोहो जनवनदपि कथं।
विन्यमायेयं ग्रन्वेलुग्नत्वन इति रीगृवि धि विषयिकस्तेत मेव वचनं नतस्ट्टुपर्से तिन्यानापन्ने ग्नतो रुग्णादि विधौ
स्टुपथमेवानुवर्तते ग्नतो लुकि पापठीति पापठीमादीन्येव रूपाणि तस्मादेवो संप्रसारणमपि न ग्निपा निर्देशा
न ग्नतः पापृष्ठः पापृच्छीमादीत्यादुः ॥ रुणो कौ च लुकि ॥ रुट्टपथस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् वस्यायङ्
लुकि यङ् निवृत्त्यर्थं लुग्रुपादानं रुगागमेऽकारश्वारणार्थः रिगागमे नृग्वणार्थः तथा ते मतरवेषप्रयोगः ॥
ग्नभियुक्तव्याख्यानस्य च विनिगमकत्वात् वर्वृतीति वरिवृतीति वरीवृतीति ईड्भावपक्षे वर्वर्तिवरिवर्ति वरीवर्ति
वर्वृतः वरिवृतः वरीवृतः वर्वृतति वरिवृतति वरीवृतति ग्नस्यर्थानवाट्म वर्वर्तीमामेस्मादि इयेनिषेधेपकारश्च
पादानामेह स्वृत्तिः वर्वर्तिता इत्यादि वर्वर्तिष्यति न च न वृत्स्थग्न भ्यः इति इयो निषेधः गणनिर्देशात एवमस्य हस्वं
मरिस्यतेमर्मृत्यमाना स्वइति चोपसंख्याने रीको यङि लिवेयः ॥ करनम्ञ ॥ स्टंतधातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीकोमे
तेष्वर्लुकि वर्करीति चरिकरीति चरीकरीति ईड्भावे वर्कर्तिचरिकर्तिचरीकर्ति इत्यादि न्हकृष्मभृनी नोननातति ता
नीतेः तातिरन्तीमादिपञ्चवाकर्ति इत्यादि चो यंनावनरीनर्ति इत्यादि न्स प्रमादः धातूनामनेकार्थत्वमाश्रित्य उर दिद्दि
तानादइयोतिस्मरूपवाचोध्यं न त्रु स्टंतस्याग स्येति व्याख्यानेतदनुपपत्तावपि स्टंतस्याभ्यासस्येति व्याख्यामाश्रि।
मरीवोतेषप्यतः स्मृतिरस्व ग्नभ्यासद्कृस्वन्तत्वसंभवात् मैवं न पर करणेन स्टनत्वांगाविशेषणत्वावगमात् ग्नभ्यासेरी
ईभावेनव्याव्रर्त्यत्वाभावात् तथाच वार्तिकं किरतिचर्करीतवपचतीसत्रयोनये न ग्राभितंतन मह्ळमन्मेग्रारव्यत्वेन संग्रह
इति चर्करीतयङ्लुगंतक्रधातं पचतीसत्रयोनयेन यथापचते रेयङ्लुकि रुगादिकं न भवति निमित्ताभावान् तथा।
किरतावपि योनरुयांतेशास्त्रमनिनत्वात्प्रधुराह्रव्यवस्याभितंमम्ये इमर्थः: स्टंतानां रुगादिकं न भवति उकरीम

७ सि॰ सू॰ ५१ स्तः इत्यसंयोगविशेषणत्वादिति तात्पर्यं ॥ सवलघुनिवहुपरेतु लोपे ॥ सम्मत[illegible]ादिस्वरयणासनियद्भ्यासकार्ये वि
हितं तस्य लघुनि वहुपरेति निर्देशोयं वहुपरोयस्मादिति यत्रैतोणेर्लोपः अग्लोपस्मा[illegible]कारान्तस्य तथाग्लोपो विशेषणत्वेन ले
घुविशेषणोसंनिहितत्वात् यथा ह्यसंयोगस्येत्यभ्यासे अन्वीयते णेर्लोपेपि तेनाग्लोपसन्निमित्तेयमपि वहुपरेणेति यथा
वत् तत्परे यल्लघुतस्य योगस्याभ्यासस्य सन्वत्कार्यं स्यात् णौ निमित्तके लोपे अस्मतीति वा कार्यः अचीकमत।
अत्र द्वितीयः ह्रस्वलघुमास्रुवो अकारः तस्मात्परोऽभ्यासाकारः तस्य सन्वद्भावः सति इत्वे दीर्घो लघोरिति दीर्घः अवचट्
परसंयोगस्येतानि निमित्तत्वेना विशेषणे णिङ्भावपदे पिक मे[illegible] वन्तत्वा इति चट् ततः सर्वस्य धातोरपि लोपः
स्यात् तथा वहुपरो यस्मात्तादृशो णौ वर्तमानो लघुपरो योभ्यासस्तस्य दीर्घ इति वा कार्यो देवकमते मयापि इत्यादौ
पतिरिति णिमात्रेण ताभार्थेन द्विशेषणं धातोरेवास्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात् यथाहुः अमयस्येवागमस्तन्निमित्त
तथा अत्यपसयोर्त्ता[illegible] विध्यभावाद्धेतोर्णेरेव लाभ इति अग्लोपस्य णिनिमित्तकत्वेन विशेषणो कस्मृप्रभृती
नामृदितां नत्वसन्वद्भावो न स्यात् विशेषणोत इत्सेतानां लोपस्य णिनिमित्तकत्वाभावान्नदोषः अवकथदित्यादौ
त कथादीनामदन्तत्वात्सोपरे अतो लोपे सुणिनिमित्तकत्वा[illegible]भावान्नदोषः लोपित्वमेवेति न सन्वद्भाव इत्येकः पक्षः
द्वितीयः संयोगस्येति नानुवर्तते णौ अग्लोपवविशेषणं यस्य परतया तदपेक्षेणैव न सम्मतस्थितलाकोत्तरत्वात् तथा च वहु।
परेणौ यत्र गेतस्याभ्यासो लघुपरस्तस्य सन्वत्कार्यं स्यादिति वा कार्यः अवाप्यचीकमतेति सिद्धेणौ अग्लोपकम् तस्मा
भ्यासस्याकारः तस्मात्परस्य ककारोत्तरो ऽकार इति परेत्वयाये अवचकामदित्यत्र न सन्वत्त्वं णेः परोयस्मात्तादृशाभ्या।
लघोरभावात् आकारस्यैव तत्परणेः सर्वत्वात् द्वितीयेत्वमवन्त्येवणौ अदंगकास् इति तस्याभ्यासस्याकारः ततः परस्य द्वि
तीयचकारोत्तरोऽकार इति निमित्तसद्भावात् एवं तथा सर्वस्य लघोरत्वानपेक्षितत्वात् अजजागरदित्यत्रनोभयं। ५१

पदेऽपि सत्वात् न यद्यणोः ह्रस्वौ लघू अभ्यासाम्य इति अभ्यासापेक्षया लघोः परत्वमेव पदेऽप्यपेक्षितत्वात् यद्यप्यजा
नां गुरुदिक्ष्वपि गुरुसंगमाशो कालत्रुतिवद्गुरुत्वरस्तु अन्ते अवदितं वायलत्रुवद्गुरुत्वस्मिति भाष्योक्तासंयमपदपवल
भ्यते णिज् एवं पेक्षया ह्रस्वस्य लघोरभ्यासाम्य रवमेव त्यात इत्यस्य तत्तो लाभात् तथापि द्वितीयोऽपि के यदृहृदमादी।
नां संभवत एवेति वाच्यं तत्वौ कमतेर्मा स्यादपि णेः ह्रस्वे लघुनीति मकारादिभिर्व्यवधानात् नाभ्यासाम्यरः कादि
भिर्व्यवधानात् सत्वे येन नाव्यवधानमाश्रयेनवचनग्रामाण्यादेकव्यवधाने यद्गृहाव पिस्रनेकव्यवधानेन तद्योगात्।
एकवर्णव्यवधानस्येष्टश्रास्त्रले सार्वत्रिकत्वात् नन्वेवं शुचित्वणादिमास्तावपि द्वितीयपदेन स्यात् अभ्यासाम्य रंहा।
भ्यां व्यवधानात् सत्वे सन्वदादीनां उक्तातिदेशनिषेधबलात् संयोगव्यवधानेऽपि इहैव प्रमाणात् अयमाशयः श्री
णिनव दितिप कस्माद्दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति वहुपरेणेण णीं चङ्गेनत स्स्योऽभ्यासइति सूत्रार्थात् अत्रेवं
णाव्यवधाभ्यासेन लंगस्येति अयमर्थः सन्वल्लघुनीत्यत्र दीर्घो लघोरित्यत्र च अंगस्याभ्यासस्येति द्वयमनुवर्तते
एकार्थे ऐदंतयोः इत्येवं स्येति फलिते अभ्यासस्ताथाः कार्यकालत्वात् देशतयविशेषणाकांक्षायां उच्चारणेऽ
तव्याहार्येन तद्धेतलंगस्येति कर्मणि षष्ठी अंगस्य परेद्वच्चारणेतयोः इत्येवं सन्वद्भावो दीर्घश्चेति निःपन्नपर्यायोद्
शपदेन अंगसंबंधीयोऽभ्यासइति शेषषष्ठी स्यात् तस्या षष्ठकारकविभक्तित्व संभवे शुचितत्वात् तथाचायादेका
चां धातुनामितत्रयमिति फलति अनेकाचामवयवस्येव हि तत्व विधानात् तेन चकासयमस्थीयपतमणावयमादीनां
दीर्घसन्वद्भावौ यथासंभवं न भवत एवेति अवदंति उकारीमारिददिद्रासति ... जेगणायिषती स्यादैश्यभ्यासका।
र्याणां हूस्वहलादिशेषचुत्वादीनामपनेकाल अनसिद्धिस्संगः नेचष्टापतिः ... कलग्रयविरोधात् उकारद्वयपवका
र्यकालपक्षेऽस्य चपचोदृश्यापत्तरितिवैषम्येववोजाभावात् तेनवेणोणंनवद्धि सन्वदीर्घौ भवतस्यैव अंगाद्धस्येव हिता

७ दभ्यासस्यवर्णाः संभवेन सत्वह्यानुपयोगात् आतीयप्रदिग्मयतद्वयं अवव [illegible] कामा[illegible]यवन् द्वितीयपदेऽभयेनलाघपदेः।।
सि॰ सकृम् सनझावदीर्घेल्लेणौणि कुपसंख्यानं अवीवद्वीणां परिवादकेनपतवेणोव [illegible] पथायारमव आख्यानयाधे।। ध्रु॰
स्व॰ दीर्घौलघोः।। सनद्विमपदायहर्वेल्लवेसंप्रणौमनुवर्तते लघोरभ्यासस्येति अर्थ[illegible] रगोषष्ठो अभ्यासावयवस्य ल।
५२ लु॰ घोरिति ग्रकूमसवर्णयसलघुसंज्ञाविरहाद्दभेयानयानर्हत्वात् णिपरयलघुनस्यरोधोगस्याभ्यासस्यद्वयवस
लघोर्दीर्घः स्यात्णावग्लोपेःसति परामिणापरंगतदीयस्यलघुपरस्याभ्यासस्येत्यादि सावत् यारशोविधिपेसन्वद्भाव
स्तारशपवेदद्दीर्घत्वमितिफलितार्थः अवीकमतेत्यादि द्देत्वेहवेणौदीर्घेत्वमनेनेतिविशेषः लघोः किं अविहणाणण
वग्लोपेःसतीति किं अववकथदित्यादौ अकारस्यदीर्घो माभूत् यत्त्वधावः हलादेर्लघोरितिदीर्घविधानमिति तन्न।
अनित्यत्वात्कत्वात् नचचङ्परेणौपरंगतस्य योभ्यासस्यत्वविधीयमानोदीर्घो हलादावेवपर्यवस्यति अनादौ।
द्वितीयस्यैकाचोद्वित्वविधानाद् णावपवस्यावयवोभ्यासोनलवयवस्य अवयवावयवस्यसमुदायावयवत्वेनन
सार्वत्रिके स्तदायास्तदेकायायतेरितिवाच्यं द्विःप्रयोगोद्विर्वचनंस्यात्न द्विर्वचनेचेतिपदद्वयेप्यभ्याससंज्ञाणावयव।
त्वानपायात् अवयवावयवरूपादेशागमसाधविषयकत्वेन सकृत्वानुपयोगात् अंगस्येपद्दे श्लूगणेतयोः पूर्वस्य
तिकार्यकालपदेसंभवेपितस्यदूषितत्वात् एतेनप्रातिटिदितिभाष्योदाहरणमेवहलादेरितिसूत्रेणसमाणामि।
ति तन्नतद्दीर्घस्यपसकेरेकाभावात् णौअंगेप्रदृतित[illegible]अभ्यासस्यणिविशिष्टस्यतद्वयवत्वाभावात् अत्राभ्यास टीन्य॰
स्यसकारैकारसमुदायधर्मत्वात् अयद्विःप्रयोगोद्विर्वचनेपाङ्कमिमविचारं आतिटदित्यादोणिलोपस्यस्थानेद्वि
र्वचनेपदेनुपपत्तेः तेनहद्वितीयेणिविषयेप्रातिटद् इत्यंगे अंगसंज्ञायांनदारिग्रहणात् तथा चणौपरंगतदभ्यासस्य।
दीर्घइतिद्वितीयपदेदीर्घोरवीरइतितन्नतिमत्वादंतरंगत्वाद्धणौ च मोयावलोपाद्भ्यासामरोलघुरवनास्ति वर्णः। ५२

अचनयाश्च यललणे स्वादिष्वाद्वः पूर्वत्वात् स्थानिवत् बहुलं भवतीति वाच्यं बऊ एवलत्वोल्लादृशास्य संभवात्
णिल्लोपस्य स्थानिवत्त्वस्यापि संभवाच्च दिवा वृद्धिहिले न तिणिवो लोपाभ्यासस्यानादिष्वाद्वः पूर्वत्वात् दीर्घविधौ स्था
निवत्त्वनिषेधस्य चाकृषिकदीर्घमात्रपरत्वात् एवं च दीर्घयसक्तिः स्व च टेतिवत् सैवं णिवो दीर्घे निमित्त तथाकार्यि
त्वायोगात् अत एवा वोरहाभ्यामिति रेफस्य न द्वित्वं नवे सत्रावाधे चेति द्विले कर्मधारयवत्त्वावेपि नलोपो न सरत्व ।
स्थाय वृत्तिश्च एकस्यापवर्गाणि च्छेर्द्विः प्रयोगात् प्रथमणिजपेत्वयाद्वृर्वभागस्य णिनिमित्तकांगसंज्ञाविरामा ।। ये^
च्च नच द्वित्वात्प्रागेव वृद्धमायाः संज्ञायात् नु मच्छपतितन्यायात् प्रथमणिवमंतभीयाविष्ट्रांतिः प्रथमणिवो द्विती
यरकारमैतर्भाव्यप्रथमनिमित्तमपि स्व च चत्वात् उभयत्र अग्रयैनादिवद्भाव स्वैव प्रमयोशोत्वातन्मच्छपतितन्याय । णंघ्ये^
स्याप्यनवकाशात् न ह्येतस्य विरोधस्याऽविशेषात् अमथ्यायतीषितीमाद्दैदिती यमनेयतिप्रथम समंतस्यांगावे
ड्कै^ श्रेणूगमामिति दीर्घोपतेश्च ।। जिगीषाजिजोसैमा दा च प्रभ्यासदीर्घग्रसंगाच्च जिन् इत्यस्य द्वित्वे द्वितीयस्य जि ।
हृ इमादेः सनेतर्भावे हृत्वा दिशेष एकदेशविकृतमायेनाभ्यासो न र भागस्य प्रत्ययत्वेन तत्र्व स्यांगत्वायाउदीर्घत्वा
त् आरिटदिमादौ लघूपधगुणायत्तेश्च नचोपधाह्रस्वत्वं गतिः तदक्तौ इमसायेन दीर्घस्यैव ह्रस्वस्यापि इत्वे भवता
दिति दीक्षिताः ।। अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशां ।। एषामभ्यासस्यात्स्यात्सन्वद्भावविषये इत्वस्यापवादः असस्मर
घो^ त् ददिदारत्तो अदद्रत् तपरकरणाद्दीर्घोर्नैल ... रिमसन्त यवृत्तिः केचित्तु सूत्रे ह्यूतिह्रस्वं पठित्वा दृभयत्र मस्योक
रूपमित्याहुः तदाकरविरुद्धमित्युक्तमिति तोह्रस्व इति सूत्रे तस्मात्स्यमृदृत्वरे द्युदेशेव रूपं अतत्वरत् अपप्रथत् अम
म्रदत् अतस्तरत् अपस्पशत् सन्वद्भावादिकं ... षेति तातुसृदृशो सनरम् ... न्मेनेपदंद्रिद्रिशति ।। विभाषा वेष्टि
वेष्टोः ।। अनयोरभ्यासस्याद्वासाइत्वविषये अवीवेष्टत् अविवेष्टत् अववेष्टत् अविचेष्टत् ।। ईच गणः ।। गण

तस्य^

१ सि. सु. ५२

एतेभ्यास्तस्मात्ईहाम्यादिकविषये गणसंख्यानेत्रुगादिरिशनःणावनोलेपः श्लोपिनातसनज्ञावर्हीर्यवोर

ग्रामावीनारंभः श्रजीगणात् श्रजगणात् ॥ ॥ ॥ इतिश्रीसिद्धांतसुधानिधौसमस्तसंवत्सर्यमयम

माह्निकपादेः आयश्चायेसमाप्तः ॥ ॥ सहितृत्वरत्वाक्रमाननिगमांक्रपारपारंगमश्रीलक्ष्मीधरलब्ध

बोधजन्मषाविशेषस्फुरेणोदिते श्रीसिद्धांतसुधानिधौ स्थिरधियोरध्यायमध्यायतेआयंश्चायमिहाभिधेयम

धुनाशेषाध्यायपीधीधीनाम ॥ शुभंभूयात् ॥ ॐ

53

५२